

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2025 рік
Випуск 35

Редакційна колегія:

Відповідальний редактор:

доктор іст. наук, професор **С. В. Корновенко**.

Заступник відповідального редактора:

доктор іст. наук, професор **А. Г. Морозов**.

Відповідальний секретар:

кандидат іст. наук **Ю. Г. Пасічна**.

Члени редколегії:

Арконада Ледесма Пабло — доктор філософії (м. Вальядолід, Іспанія)
Гарсія Андрес Цезар — доктор філософії (м. Вальядолід, Іспанія)
Дарюс Юодіс — доктор філософії, старший науковий співробітник
(м. Вільнюс, Литва)
Джордж-Ожен Енаке — доктор іст. наук, професор (м. Галац, Румунія)
Дубінка-Гуца Лізавета — доктор філософії (м. Копенгаген, Данія)
Івангородський Костянтин — доктор іст. наук, доцент (м. Черкаси, Україна)
Ільницький Василь — доктор іст. наук, професор (м. Дрогобич, Україна)
Земзюліна Наталія — доктор іст. наук, професор (м. Черкаси, Україна)
Кирилюк Євгеній — доктор економ. наук, професор (м. Черкаси, Україна)
Масненко Віталій — доктор іст. наук, професор (м. Черкаси, Україна)
Путкардзе Тамаз — доктор іст. наук, професор (м. Батумі, Грузія)
Радев Тодор — доктор філософії, доцент (м. Софія, Болгарія)
Ресент Олександр — доктор іст. наук, член-кор. НАНУ (м. Київ, Україна)
Сердженга Павел — доктор габілітований, професор (м. Жешув, Польща)
Стемпнік Анджей — доктор габілітований, професор (м. Люблін, Польща)
Священко Зінаїда — доктор іст. наук, професор (м. Умань, Україна)
Тельвак Віталій — доктор іст. наук, професор (м. Дрогобич, Україна)
Темченко Андрій — доктор іст. наук, доцент (м. Черкаси, Україна)
Тригуб Олександр — доктор іст. наук, професор (м. Миколаїв, Україна)
Черевко Олександр — доктор економ. наук, професор (м. Черкаси, Україна)
Шмігель Міхал — доктор іст. наук, професор (м. Банська Бистриця, Словаччина)

Збірник індексується в міжнародних базах даних:

DOAJ

Index Copernicus ICV 2024: 100.00

Directory of Research Journals Indexing

Scientific Indexing Services

Ulrich's Periodicals Directory

Bielefeld Academic Search Engine (BASE)

Polythematic database of articles from periodicals of the National

Parliamentary Library of Ukraine

Open Ukrainian Citation Index

EuroPub database

LENS.ORG

InfoBase Index

Scilit

Dimensions

Редколегія висловлює
щирі подяки за сприяння
у підготовці випуску
почесному голові асоціації «Незалежне
об'єднання сільськогосподарських
підприємств Чорнобаївського району»,
почесному голові благодійного фонду
імені І. М. Піддубного

Петру Григоровичу

Душейку

та керівництву корпорації «Дніпро»:

**Андрію Петровичу Душейку,
Григорію Петровичу Душейку,
Олексію Петровичу Душейку.**

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 22.12.2010 р. № 1-05/8 видання внесено до Переліку
фахових видань з історичних наук
(Бюлетень ВАК України. — 2011. — № 2).

Наказом Міністерства освіти і науки України від 21.12.2015 № 1238
видання включено до Переліку наукових фахових видань України.

Наказом Міністерства освіти і науки України
від 15.10.2019 № 1301 видання включено до
Переліку наукових фахових видань України категорії «Б».

Ідентифікатор медіа в Реєстрі суб'єктів
у сфері медіа R30-01519.

Видається за рішенням вченої ради Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького
(протокол № 4 від 23.10.2025 р.).

Видання здійснюється за організаційної підтримки
Наукового товариства істориків-аграрників, Науково-
дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії.

З електронною версією журналу можна ознайомитися
за адресою: <http://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua>

UKRAINIAN PEASANT

COLLECTION OF SCIENTIFIC WORKS

2025 year Issue 35

Editorial board:

Executive editor:

Doctor of Historical Sciences, Professor **Sergii Kornovenko**.

Deputy executive editors:

Doctor of Historical Sciences, Professor **Anatoliy Morozov**.

Executive secretary:

Candidate of Historical Sciences **Yulia Pasichna**.

Editorial board:

Arconada-Ledesma Pablo, PhD in History (Valladolid, Spain)
Garcia Andres Cesar, PhD in History (Valladolid, Spain)
Darius Juodis, PhD in History, Senior Researcher (Vilnius, Lithuania)
George-Eugen Enache, PhD in History, Professor (Galați, Romania)
Dubinka-Hushcha Lizaveta, PhD in History (Copenhagen, Denmark)
Ivanhorodskiy Kostiantyn, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Cherkasy, Ukraine)
Ilnytskyi Vasul, Doctor of Historical Sciences, Professor (Drohobych, Ukraine)
Zemziulina Nataliya, Doctor of Historical Sciences, Professor (Cherkasy, Ukraine)
Kyryliuk Yevhenii, Doctor of Economic Sciences, Professor (Cherkasy, Ukraine)
Masnenko Vitaliy, Doctor of Historical Sciences, Professor (Cherkasy, Ukraine)
Putkaradze Tamaz, Doctor of Historical Sciences, Professor (Batumi, Georgia)
Radev Todor, PhD in Economics, Associate Professor (Sofia, Bulgaria)
Reient Oleksandr, Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
Serdzhenga Pavel, Doctor Habilitowany, Professor (Rzeszow, Poland)
Svyaschenko Zinsida, Doctor of Historical Sciences, Professor (Uman, Ukraine)
Stempnik Andrzej, Doctor Habilitowany, Professor (Lublin, Poland)
Telvak Vitaliy, Doctor of Historical Sciences, Professor (Drohobych, Ukraine)
Temchenko Andriy, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Cherkasy, Ukraine)
Trygub Oleksandr, Doctor of Historical Sciences, Professor (Mykolaiv, Ukraine)
Cherevko Oleksandr, Doctor of Economic Sciences, Professor (Cherkasy, Ukraine)
Šmigel' Michal, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Banska Bystritsia, Slovakia)

The collection is indexed in international databases:

DOAJ
Index Copernicus ICV 2024: 100.00
Directory of Research Journals Indexing
Scientific Indexing Services
Ulrich's Periodicals Directory
Bielefeld Academic Search Engine (BASE)
Polythematic database of articles from periodicals of the National Parliamentary Library of Ukraine
Open Ukrainian Citation Index
EuroPub database
LENS.ORG
InfoBase Index
Scilit
Dimensions

The Board expresses its
sincere gratitude for helping
to prepare the issue

to the honorary chairman of the association
«Independent association of agricultural enterprises
of Chornobayiv district», the honorary chairman
of the I. M. Poddubny Charitable Foundation

Petro Grygoryevych Dusheyko

and the leaders of «Dnipro» agro-Industrial corporation:

**Andriy Petrovych Dusheyko,
Grygoriy Petrovych Dusheyko,
Oleksiy Petrovych Dusheyko.**

According to the decision of the Presidium of the Higher
Attestation Commission of Ukraine dated October 22, 2010
№1-05 / 8 was included in the List of professional journals on
historical sciences (Bulletin of the Higher Attestation
Commission of Ukraine- 2011.- № 2). According to the order
of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated
11.21.2015, № 1238 the journal is included in the List of
scientific professional editions of Ukraine.

By the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine
from 15.10.2019 № 1301 the edition is included to the Register of
Scientific Professional Editions of Ukraine of «B» Category.

Media Identificator in the Register of Media
Sector Subjects R30-01519.

Issued according to the decision of the academic council of
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
(records № 4 from 23.10.2025).

The publication is organized with the support of the Scientific
Society of Historians-Agrarians, the Scientific-Research
Institute of the Peasantry and the study of agrarian history.

The electronic version of the journal is available at the web-
address: <http://ukr-seliany-n-ejournal.cdu.edu.ua>

© Cherkasy National University, 2025
© Authors of the articles, 2025

ЗМІСТ

Селянство за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій

<i>Ластовський Валерій</i> Монастирі і селянство (на матеріалах Успенського Виноградського монастиря).....	5
<i>Митрофаненко Юрій, Федірко Жанна</i> Вирішення аграрного питання в Центральній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст...14	
<i>Фареній Ігор</i> Селянство УСРР 1920-х рр.: тенденції соціально-політичної поведінки.....	22

Методологія, історіографія та джерелознавство аграрної історії

<i>Лях Сергій</i> Український селянин на історичній мапі Європи.....	38
<i>Михайлюк Юрій</i> Проблеми соціально-правового становища селянства Великого князівства Литовського в українській, білоруській та російській історіографіях (друга половина XIX – перші десятиліття XX ст.).....	48
<i>Темченко Андрій</i> «Текст Буратіно»: міфологія дискурсу і семантика образів (за мотивами повісті О. Толстого «Золотий ключик, або пригоди Буратіно»).....	62
<i>Тимченко Роман</i> Земельна політика П. Скоропадського в українських дисертаціях: сучасні підходи та інтерпретації.....	89

Аграрна історія в іменах

<i>Голиш Григорій, Лисиця Лариса</i> Дмитро Лисун: відомий аграрій і громадсько-політичний діяч.....	97
<i>Ковальова Наталія</i> Український аграристський дискурс кінця XIX – початку XX ст.: Тихін Осадчий.....	104
<i>Пиріг Руслан</i> Участь ученого – аграрника Віктора Брунста у підготовці земельної реформи в Україні (травень – грудень 1918 року).....	115

Голод, Голодомор 1932-1933 рр.

<i>Байкєніч Дмитро</i> Голод 1924 – 1925 років в УСРР.....	123
<i>Дяжур Денис</i> Порівняльний аналіз матеріалів із висвітлення Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні в газеті «Manchester Guardian».....	140

CONTENTS

The peasantry under the conditions of socio-cultural, socio-economic and socio-political transformations

Lastovskyi Valerii

Monasteries and Peasants (based on materials from the Assumption Vinogradsky Monastery).....5

Mytrofanenko Yurii, Fedirko Zhanna

Solution of the agrarian issue in central Ukraine at the end of the 19th – beginning of the 20th century.....14

Farenii Igor

The peasantry of the Ukrainian SSR in the 1920s: trends of social and political behavior.....22

Methodology, historiography and source studies of agrarian history

Lyakh Sergiy

The Ukrainian peasant on the historical map of Europe.....38

Mykhailiuk Iurii

Problems of the socio-legal status of the peasantry of the Grand Duchy of Lithuania in Ukrainian, Belarusian and Russian historiographies (second half of the 19th – first decades of the 20th century).....48

Temchenko Andriy

The “Buratino Text”: Mythology of Discourse and Image Semantics (Based on A. Tolstoy’s tale “The Golden Key, or the Adventures of Buratino”).....62

Tymchenko Roman

The land policy of P. Skoropadsky in Ukrainian dissertation research: contemporary approaches and interpretations.....89

Agrarian history in names

Golysh Grygorii, Lysytsya Larysa

Dmytro Lysun: a famous agrarian and public-political activist.....97

Kovalova Nataliia

Ukrainian agrarian discourse of the late 19th – early 20th century: Tykhin Osadchyi.....104

Pyrh Ruslan

Participation of agrarian scholar Viktor Brunst in the preparation of land reform in Ukraine (may – december 1918).....115

The famine, the Holodomor of 1932–1933

Baikienich Dmytro

The famine of 1924 – 1925 in the USSR.....123

Dyazhur Denys

Comparative Analysis of Materials on the 1932–1933 Holodomor in Ukraine Published in the Newspaper “Manchester Guardian”.....140

Селянство за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій

The peasantry under the conditions of socio-cultural, socio-economic and socio-political transformations

УДК 930.2:[316.334.55:271.2-523.6-788](477.46)"16/19"

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Lastovskyi>

Valerii Lastovskyi

Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of Department of International Relations, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8900-5569>

e-mail: lastov@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Lastovskyi, V. (2025). Monasteries and Peasants (based on materials from the Assumption Vinogradsky Monastery). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 35, 5–13. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Lastovskyi>

MONASTERIES AND PEASANTS (BASED ON MATERIALS FROM THE ASSUMPTION VINOGRADSKY MONASTERY)

Abstract. *The purpose of the article is to clarify, using documentary sources from the history of the Uspensky Vinogradsky Monastery, the peculiarities of the relationship between monasticism and local peasantry in provincial conditions. Scientific novelty.*

As a result of the search *for archival documents, documentary reports were analyzed that reveal the content of social relations between monasticism and the Ukrainian peasantry during the 17th - early 20th centuries.*

Author's conclusions. *The history of the Uspensky Vinogradsky (Irdynsky) Orthodox monastery on the territory of the modern Cherkasy region left a significant number of documents in which we can see the social, economic, and cultural aspects of the development of this region. During the 17th - early 20th centuries, archival documents record constant social relations that were formed and developed between the monastery itself and the local peasantry. They concerned both land issues and trade relations, the resolution of moral, ethical, or private problems, etc. In all this, the presence of both conflict situations and cooperation is observed at the same time. At the same time, the survival of the monastery largely depended on the peasantry. On the other hand, the peasantry was also interested in the activities of the monastery, since it not only satisfied its religious needs, but also acted as an employer. In the last decades of its existence, the social base of the monastery was the peasantry. The research methodology is based on a general scientific systematic approach to the disclosure of the topic using logical, chronological, comparative and historical-genetic methods. Thanks to this, it was possible to present the changes and evolution of relations between the monastery and the local peasantry in the context of the functioning of the relevant state and political regimes.*

Keywords: *peasantry, monasticism, monastery, Church, archive, document, social relations, Kyiv Metropolis, Assumption Vinogradsky (Irdynsky) Monastery.*

Валерій Ластовський

доктор історичних наук, професор, Київський національний університет культури і мистецтв, м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8900-5569>

e-mail: lastov@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Ластовський В. Монастирі і селянство (на матеріалах Успенського Виноградського монастиря). *Український селянин*. 2025. Вип. 35. С. 5–13. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Lastovskyi>

МОНАСТИРІ ТА СЕЛЯНСТВО (НА МАТЕРІАЛАХ УСПЕНСЬКОГО ВИНОГРАДСЬКОГО МОНАСТІРЯ)

Анотація. *Мета статті полягає у з'ясуванні на документальних джерелах з історії Успенського Виноградського монастиря особливостей взаємовідносин між чернецтвом і місцевим селянством у провінційних умовах.*

Наукова новизна. *На підставі аналізу документальних повідомлень, віднайдених автором в архівах, набуто нових знань про сутність соціальних відносин між чернецтвом та українським селянством впродовж XVII – початку XX століть.*

Висновки автора. *Історія Успенського Виноградського (Ірдинського) православного чоловічого монастиря на території сучасної Черкаської області залишила значну кількість документів, в яких можемо бачити соціальні, економічні, культурні аспекти розвитку цього краю. Упродовж XVII – початку XX століть в архівних документах фіксуються постійні соціальні відносини, що формувалися і розвивалися між монастирем та місцевим селянством. Вони стосувалися як земельних питань, так і торгових відносин, вирішення морально-етичних чи приватних проблем тощо. У всьому цьому спостерігається одночасно наявність і конфліктних ситуацій, і співробітництва. Разом із тим, виживання монастиря багато в чому залежало від селянства. З іншого боку, селянство також було зацікавлене в діяльності монастиря, оскільки він не лише задовольняв його релігійні потреби, а й виступав роботодавцем. В останні десятиліття свого існування соціальною базою монастиря було селянство.*

Методологія дослідження заснована на загальнонауковому системному підході до розкриття теми із використанням логічного, хронологічного, порівняльного та історико-генетичного методів. Завдяки цьому вдалося представити зміни та еволюцію відносин між монастирем та місцевим селянством в контексті функціонування відповідних державно-політичних режимів.

Ключові слова: *селянство, чернецтво, монастир, Церква, архів, документ, соціальні відносини, Київська митрополія, Успенський Виноградський (Ірдинський) монастир.*

Постановка проблеми

Відносини монастирів і селянства – це одна із базових соціальних основ українського суспільства Модерного часу. Тогочас на території України кількість монастирів постійно зростає. Разом із ними селянство стає активним учасником освоєння нових земель та розвитку місцевого господарства. Водночас ці відносини мали як взаємовигідний, так і суперечливий характер. Відповідно, важливим залишається більш деталізоване їх вивчення, оскільки в різних територіальних межах, географічних умовах та політичних процесах вони мали свої особливості.

Історія Успенського Ірдинського (Виноградського) православного чоловічого монастиря на Смілянщині (поруч із селом Малі Старосілля) впродовж всього його 400-річного існування була тісно переплетена з життям селянства, котре проживало на навколишніх до обителі землях. Власне обитель розташовувалася на Ірдинських болотах, але підтримувала постійні стосунки з усіма сусідніми населеними пунктами. Можна навіть сказати, що його історія як починалася з стосунків селянством, так ними ж і закінчувалася.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Тема відносин селян і монастирів на території України не є однією із популярних у вітчизняній історіографії. До неї впродовж 1980–2000-х років зверталися, зокрема, такі дослідники, як В. Крижановський, В. Мордвінцев, А. Зінченко, Н. Лаврінченко, В. Левицький та інші. В останні ж десятиліття це питання також розглядалося в колективній монографії «Селянство, земля і влада в період Української революції (1917–1921 рр.)»¹, у публікації Н. Лопачко² та інших авторів. Щодо висвітлення історії Ірдинського (Виноградського) монастиря, то фактично її розробкою займався лише автор статті у цілому ряді публікацій³.

1 Корновенко С. та ін. Селянство, земля і влада в період Української революції (1917–1921 рр.). Черкаси, 2020. 440 с.

2 Лопачко Н. Дерманський монастир та функціонування селянства у його володіннях (XVI–XVII ст.). *Український селянин*. 2023. №29. С. 164–169.

3 Ластовський В. Печери Успенського Виноградського (Ірдинського) монастиря. *Лаврський альманах*. Вип. 23. Спецвипуск 9. 2010. С. 102–108; Ластовський В. Документи XIX – початку XX ст. з історії Успенського Ірдинського (Виноградського) монастиря. *Болховітіновський щорічник*. 2012. Київ, 2013. С. 203–231; Ластовський В. Успенський Ірдинський (Виноградський) монастир на Смілянщині у XVIII столітті. *Красназнавство*. 2024. №2. С. 181–188.

Мета статті

Мета статті полягає у з'ясуванні на документальних джерелах з історії Успенського Виноградського монастиря особливостей взаємовідносин між чернецтвом і місцевим селянством у провінційних умовах.

Виклад основного матеріалу

Вперше згадка про Ірдинський монастир в історичних документах з'являється у 1620-х роках. І вже в них йдеться про тісний зв'язок обителі з місцевим населенням. Так, документ 1625 р. під назвою «Показання про землі Ірдинського монастиря» засвідчив серйозну активність її ченців із придбанням різноманітних господарських об'єктів (греблі, ставки, діброви, сіножаті, ґрунти, поля, пасіки) поблизу Будищ, Орловця, Лебедина, Сміли і т.д. У документі 1630 р. («Мова Івана Близнюка») безпосередньо зазначено про співпрацю між монастирем і селянами.

У подальшому життя монастиря як осередку чернечого світу поруч із селянським світом складалося із цілого ряду різних ситуацій, в яких ми бачимо як і співпрацю, так і протистояння.

Зауважимо, що юридично у XVII – початку XX століть монастир був складовою частиною структури Київської митрополії, за винятком того часу у XVIII столітті, коли він входив до складу Переяславсько-Бориспільської єпархії.

Інтерес до монастиря. Можна впевнено стверджувати, що монастир, якісь моменти його історії, його життя не були чимось закритим для місцевого селянства. Воно проявляло до нього свій інтерес і деякі знання передавало із покоління в покоління. Наприклад, у 1770 р. житель села Будищ Федір Буляр та житель села Старосілля Олексій Скляр надали досить детальні свідчення на запит Київської митрополії щодо минулого обителі в період його відновлення «тому назад більше сорока років» за часів ігумена Луки Пелеховського⁴. Як з'ясувалося за свідченнями одного із цих селян, Григорій Буляр показував ігумену Луці місце розташування монастиря та його землі.

Оскільки монастир розташовувався посеред лісів Придніпровської височини та на окраїні Ірдинського болота на досить значній відстані від найближчих сіл і тих традиційних шляхів, що з'єднували навколишні населені пункти, а тому був достатньо важкодоступним для відвідування, фактично лише місцеві селяни могли виступати провідниками до нього. Можна не сумніватися, що селяни у XIX столітті вказували шлях до монастиря історик М. Костомарову, етнографу П. Чубинському та археологу О. Бобринському, хоча останні про це й не згадували у своїх записах. Натомість учасник Визвольних змагань Ю. Артюшенко у своїх спогадах щодо подій 1921 р. писав: «Нарешті я в Малому Старосіллі. Прийшлося пригадати приказку, яку сьогодні сказав мені селянин, випроваджуючи мене в дорогу: «Хто навпростець ходить – той дома не ночує!» Переді мною ліс, серед якого стоїть монастир»⁵.

Протистояння та конфлікти. Не так часто, однак протистояння та конфлікти між монастирем і селянством траплялися. І, звісно, зумовлювалися вони передовсім земельними та економічними інтересами. Як тільки інтереси монастиря накладалися на інтереси місцевих жителів, зрозуміло, це відразу ж призводило й до певних непорозумінь.

Складно вказати на час появи найбільш раннього можливого протистояння, зафіксованого в конкретних документах. Проте можна не сумніватися, що певна напруженість вже виникала, щонайменше від другої половини XVII століття. І це могло бути пов'язано із від-

⁴ Киевские епархиальные ведомости (далі – КЕВ). 1861. №18. С. 531–532.

⁵ Артюшенко Ю. Події і люди на моєму шляху боротьби за Державу 1917-1966. Chicago, 1966. С. 63.

новленням монастиря під час козацької революції, що розпочалася у 1648 р. Повернення ченців на попереднє місце було закріплене універсалом Богдана Хмельницького від 20 вересня 1656 р. ігумену Герасиму Івашковському. Цим документом гетьманом надавалися монастирю чималі маєтності: «футори баклійські і орловські з належностями їх, Старосілля баклійські з Будищами, Смулчинці з Будищами Орловські... і ґрунта... у баклійських хуторах, почавши лісом от Будищ поза Громовою до греблі Медяникової, а по другой стороні греблі поля і ліса і к Старосілли і Орловські хутори з ґрунтами своїми і належними доходи, як ся в собі мають, также і ліса»⁶. Щоправда, там нічого не вказувалося щодо селянства, регулювання відносин між ним і монастирем, можливого встановлення залежності селян від цього чернечого осередку тощо. Однак наголошувалося, що забороняється будь-кому «з войска нашего» вчинення «найменшой кривди» цьому святому місцю.

Пізніше, у серпні 1660 р., зміст цих надань, на основі попередніх універсалів Б. Хмельницького та Ю. Хмельницького був розширений грамотою царя Олексія Михайловича.

Важко сказати, наскільки володіння всіма отриманими землями було безконфліктним з місцевими жителями. Проте, звернемо увагу на спостереження І. Крип'якевича в його відомій праці, присвяченій Богдану Хмельницькому, що стосувалося подібних ситуацій: «Не цілком з'ясованим лишається питання, чи справді монастирі і духовенство змогли взяти у своє володіння землі, надані їм гетьманськими універсалами. Цілком ясно, що монастирі вживали всяких заходів, щоб цього досягти, проте вони не завжди були в силі з цим справитись»⁷.

Певною мірою цей момент конфліктності може бути підтверджений дещо пізнішою ситуацією, вже початку XVIII століття. На нього вказувалося в універсалі чигиринського полковника Ігната Галагана від 6 липня 1709 року. Зокрема, в ньому зазначалася скарга ігумена золотоніського монастиря, котрий на той час опікувався монастирем, «же великие и незносные укывжения и втиски в ґрунтах их монастырских чинятся от горожан баклийских, орловских и белазорских»⁸. Ну і, звісно, полковник на основі скарги давав розпорядження місцевим жителям припинити «в ґрунта манаытские втручатися и пустошыты».

Це був період, коли ченці Ірдинського монастиря, після Руїни та Великого згону знову отримали значні володіння чи то від купівлі, чи як подарунок. І, відповідно до універсалу гетьмана Івана Скоропадського від 26 березня 1710 р., підставою для розширення територій служив все той же універсал Богдана Хмельницького⁹.

Більш пізніші документи показують, що конфлікти мали не лише соціальний характер, але й приватний. Так, у 1866 р. з невідомої причини на території обителі якимось «огородником», що працював у чернечому саду, було побито ієродиякона Іаннуарія¹⁰. Пізніше, у 1879 р. жителі села Буда Орловецька Григорій та Фекла Гиричеви звинуватили тодішнього ігумена монастиря Іларіона у зґвалтуванні їх дочки Акилини. Щоправда, Київська духовна консисторія при розгляді цієї справи, посилаючись на цілий ряд формальних порушень, залишили її без розгляду¹¹. Так само у 1905 р. через суд вимагала матеріальної допомоги на свою дитину від монастирського послушника Григорія Бондаренка й селянка Тетяна Лебедева з Орловця. Та й у цьому випадку Консисторія вважала подібну скаргу лише обманом¹².

Співпраця і торгівля. Співжиття чернечого світу із селянським реалізовувалося насамперед шляхом співпраці. Фактично, ці два світи не могли жити один без одного. Фінанси, що надходили від селянства, суттєво підтримували життя всієї чернечої братії. Ну і, зрозуміло, зі свого боку монастир забезпечував духовні та релігійні потреби всіх місцевих жителів.

6 Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657. Київ, 1961. С. 535–536.

7 Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. Львів, 1990. С. 176.

8 КЕВ. 1861. №20. С. 597.

9 Корновенко С. та ін. Селянство, земля і влада в період Української революції (1917–1921 рр.). Черкаси, 2020. 440 с.

10 Лопачка Н. Дерманський монастир та функціонування селянства у його володіннях (XVI–XVII ст.). *Український селянин*. 2023. №29. С. 164–169.

11 Ластовський В. Печери Успенського Виноградського (Ірдинського) монастиря. *Лаврський альманах*. Вип. 23. Спецвипуск 9. К., 2010. С. 102–108; Ластовський В. Документи XIX – початку XX ст. з історії Успенського Ірдинського (Виноградського) монастиря. *Болховітіновський щорічник* 2012. Київ, 2013. С. 203–231; Ластовський В. Успенський Ірдинський (Виноградський) монастир на Смілянщині у XVIII столітті. *Краєзнавство*. 2024. №2. С. 181–188.

12 Центральний державний історичний архів України (далі - ЦДІАК). Ф. 127. Оп. 783. Спр. 606. Арк. 1–10 зв.

Найкраще це ілюструють прибутково-витратні книги обителі. Так, вони свідчать, що 1809–1819 рр. у взаємних відносинах було охоплено всі навколишні населені пункти, зокрема села Балаклія, Білозір'я, Буда, Будки, Воронівка, В'язівка, Дубіївка, Коноплянка, Костянтинівка, Мліїв, Носачів, Орловець, Ротмистрівка, Старосілля, Теклине та ін.¹³ Окрім фіксування прибутків важливим для нас є й фіксування прізвищ, імен та професійних занять селян, котрі надавали певні суми на монастир. Наприклад, один із колоритних записів від 31 березня 1815 р. засвідчив, що монастирем було отримано 60 коп. «от бабы Марии Белазорской спевачки испрошенных для уборки столця на праздники благословенных хлебов»¹⁴.

Власне в монастирі прекрасно розуміли його залежність від співробітництва із селянством. Про це прямо зазначалося в документах. Зокрема, у звіті за 1859 р. відзначалося, що «монастир утримується від старанності і добровільних подаянь православного народу черні»¹⁵.

Яскравим прикладом співпраці також можна вважати стосунки між монастирем та підприємцями з відомої родини Яхненків-Симиренків впродовж 1840–1880-х рр. Хоч ця родина на той час уже й не належала до селянського середовища, проте її витoki були пов'язані з ним. У цій співпраці ми можемо бачити певну тяглість відносин між монастирем і селянством. Особливо важливим у цих стосунках в зазначений період є їх фінансово-меценатський характер¹⁶.

Записи, що збереглися у прибутково-витратних книгах монастиря, свідчать, що в XIX столітті стосунки між ним та місцевим селянством були надзвичайно широкими і охоплювали, окрім суто релігійних потреб, практично всі господарчі та торгівельні питання. Географічно, порівняно з початком століття, ними охоплювалося дедалі більше населених пунктів.

Коло послуг, яке надавали селяни монастирю, було досить широким. Наприклад, у 1849 р. селянину села Будки Івану Мизовецькому за «изделку в теплой церкви печи трубы» та 200 цеглин була заплачено 16 руб., у 1858 році казенному селянину із Городища Ананію Терещенку за випас худоби – 8 руб., Афанасію Коваленку, селянину графа Бобринського, за теслярські роботи – 2 руб., у 1860 році селянину села Дубіївка Коннелію Тertiшному за 5 місяців роботи 10 руб.¹⁷ та ін.

У деяких випадках зустрічаємо й інформацію, що свідчить про відносини селян з монастирем на більш-менш постійній основі. Надання селянами необхідних послуг повторювалося з року в рік.

Монастир мав широкий вибір стосовно виконавців послуг від селян. На роботи одного й того ж типу він міг запрошувати різних жителів з різних населених пунктів, що зумовлювалося, очевидно, ще й грошовою винагородою, що виплачувалася наприкінці. Так, у 1850 р. селянам села Орловець Дмитру Карасю та Михайлу Бондарю «с товарищы» за прибирання сіна було заплачено 62 руб., а у 1851 р. вже селянам села Балаклія Петру Ільченку та Василю Мовчану «с товарищы» за таку ж роботу – вже 40 руб., а у 1852 р. жителям того ж села Петру Олійнику і Василю Молчану – 35 руб., у 1853 р. їм же – 37 руб., у 1856 р. селянину села Млієва Івану Вовку – 60 руб.¹⁸ і т.д.

Селянство і моральна оцінка ченців. Як і в будь-яких інших суспільних відносинах, у стосунках між монастирями та селянством інколи виникали ситуації, пов'язані з порушенням моральних приписів, права чи закону. Цікаво, що селянство виступало певним оцінником морального стану чернецтва. Інформативною стосовно цього є справа, що розглядалася у

13 ЦДІАК. Ф. 824. Оп. 1. Спр. 2. 72 арк.

14 *Киевские епархиальные ведомости (далі – КЕВ)*. 1861. №18. С. 531–532.

15 ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 699. Спр. 162. Арк. 8.

16 Артюшенко Ю. Події і люди на моєму шляху боротьби за Державу 1917–1966. Chicago, 1966. С. 63.

17 Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657. Київ, 1961. С. 535–536.

18 Державний архів Черкаської області. Ф. 354. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 12, 16зв., 19, 24, 50.

1907–1908 рр. за скаргою селянина із Білозір'я Микити Погребняка. Роздаючи на адресу монастиря чимало гарних слів, тим не менше, цей селянин наголошував на тому, що спостерігав тут «велику і недбайливу байдужість братії до святої обителі, котрі не лише в моральному, але і в багато іншому не відповідають своєму призначенню за виключенням небагатьох...»¹⁹. І далі вже цей селянин прямо звинувачував тодішнього в.о. настоятеля Даниїла в постійних образах братії, привласненні монастирських грошей і передачі їх своїм родичам.

Аналогічно у 1910 р. також і селянин Олександр Холоденко поскаржився на дії вже нового ігумена монастиря Ісаака щодо побиття ним своїх послухників. Розслідування, здійснене Консисторією, таки справді підтвердило, що іноді ігумен здійснював «кулачну розправу» щодо своїх підлеглих, за що йому й було винесено сувору догану²⁰.

Селянство в чернецтві. Зв'язок монастирів із селянством проявлявся не лише в сусідстві, співпраці та інших моментах, а й в прямому проникненні селянського світу в чернечий. Звісно, склад монастирів у тому чи іншому місці зумовлювався певними місцевими та історичними особливостями. І пов'язаний він був із різними верствами суспільства: міщанством, козацтвом, духовенством, купецтвом, дворянством. Проте й селянство інколи туди проникало. На жаль, мало інформації до нас дійшло від більш ранніх часів, однак документи показують, що у 1786 р. в складі монастирської братії перебували «посполиті» – ієромонах Макарій (родом із села Радуль Чернігівського полку) та монах Іосиф (родом із села Білозір'я)²¹. Поруч з ними в документі згадуються також ченці «звання козачого» та «священницького».

Більше можливостей для селянства з'явилося, зрозуміло, вже після ліберальних реформ 1860–70-х років. Так, у 1865 р. бачимо заяву селянина Андрія Матвієнка, родом із земель Війська Донського, про своє бажання залишитися назавжди і служити у Виноградському монастирі²². Виходець із селян Херсонської губернії Дмитро Андрійович Хмельницький у 1890 р. був прийнятий до Виноградського монастиря, а у 1904 р. був призначений виконуючим обов'язки настоятеля²³. Трохи пізніше, у 1908–1909 рр., монастирем керував ігумен Даниїл, котрий за походженням був із селян Херсонської губернії²⁴. Потім, у 1910 р., ченці обрали своїм настоятелем ієромонаха Феодосія Палієнка, котрий походив, між іншим, із місцевої селянської родини – із села Млієва²⁵.

Упродовж другої половини XIX – початку XX століть кількість вихідців із селянства серед чернецтва суттєво змінилася.

Станом на 1860 р. з 12 насельників лише 4 були із селянства (1 з міщан та 7 – з духовного стану)²⁶. Натомість станом на 1909 р. у монастирі вже практично всі його жителі були вихідцями з селянства: крім вищезгаданого колишнього ігумена Даниїла, також – ієромонах Пахомій (із селян с. Селища Канівського повіту Київської губ.), ієромонах Георгій (із селян с. Княжої Звенигородського повіту Київської губ.), ієромонах Антоній (із селян Харківської губ.), ієромонах Нікодим (із селян с. Мартоноши Єлисаветградського повіту Херсонської губ.), ієромонах Гервасій (із селян Волинської губ.), ієродиякон Ілія (із селян с. Пустовоїт Канівського повіту Київської губ.), ієродиякон Інокентій (із селян с. Квіток Канівського повіту Київської губ.), ієродиякон Юстиніан (із селян с. Тернівки Черкаського повіту Київської губ.), ієродиякон Серафим (із селян с. Руської Поляни Черкаського повіту Київської губ.), монах Ігнатій (із селян с. Констянтинівки Черкаського повіту Київської губ.), монах Сімеон (із селян с. Писарівки Звенигородського повіту Київської губ.), монах Паїсій (із селян с. Цибулівки Ольгопольського повіту Подільської губ.), монах Іяков (із селян с. Чорнявки Черкаського повіту Київської губ.) та послушник Григорій (із селян с. Констянтинівки Черкаського повіту

19 Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. Львів, 1990. С. 176.

20 КЕВ. 1861. №20. С. 597.

21 КЕВ. 1861. №20. С. 601.

22 ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 840. Спр. 477. Арк. 5–6.

23 ЦДІАК. Ф. 824. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1зв. – 2.

24 ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 919. Спр. 708. Арк. 1–7зв.

25 ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 788. Спр. 427. Арк. 8–10 зв.

26 ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 783. Спр. 606. Арк. 1–10 зв.

Київської губ.). Всього із 18 насельників 15 походили із селянського стану, 1 – із міщанського та 2 – із козачого²⁷.

Звертає увагу на себе те, що географічно станом на 1909 р. всі ченці-селяни походили з українських територій, переважно з навколишніх сіл, а частково з інших регіонів – 1 з Волині, 1 із Слобожанщини та 2 з Херсонщини.

Селянство і ліквідація монастиря. Чи не найбільш цікаві моменти, які прояснюють досить непрості відносини між монастирем і селянством, ми можемо бачити навколо ситуації, пов'язаної з його ліквідацією вже в радянські часи²⁸. Фактично, селянство у 1920-х роках начебто розколюється навколо нього. Частина намагається хоч якимось чином вберегти хоч щось від колишнього монастиря, а частина навпаки – намагається його зруйнувати повністю (зрозуміло, що під впливом агітації та пропаганди).

Антицерковна політика радянської влади достатньо швидко почала процвітати у селянському середовищі, тому діяльність активістів інколи навіть випереджала рішення самої ж влади. Так, 20 вересня 1921 р., коли Виноградський монастир навіть ще не був офіційно закритий, за повідомленням благочинного монастирів ігумена Іоанникія та ігумена монастиря Феодосія, «на світанку в монастир з'явилася з підводами юрба селян села Теклине і, пред'являючи документ Черкаського Відділу Урядування за №6178, вимагала видачі їм на знос монастирської св. Троїцької церкви і монастирського готелю». При цьому селяни ще й пригрозили, у випадку спротиву, «забрати в Черкаси ігумена, економа і ченців»²⁹. У квітні 1924 р. вже комітет незаможних селян с. Буди-Орловецької виступив із клопотанням про розбір Успенської церкви монастиря і використання її матеріалів для побудови «трудшколи»³⁰.

На відміну від активної частини селянства, що виступала за якнайшвидшу ліквідацію монастиря, була й інша частина, що намагалася протистояти цьому. Так, у травні 1924 р., громада села Дубіївка Білозірського району ставила питання про те, щоб їй на збереження до місцевої Миколаївської церкви було передано монастирські дзвони. Але їй у цьому було відмовлено, оскільки ці дзвони вже були передані до «Товариства друзів повітрофлоту»³¹. Ще через два з половиною роки, у листопаді 1926 р., група віруючих із села Мале Старосілля клопоталася перед органами радянської влади щодо передачі їм у користування колишньої монастирської Успенської церкви. В інформації, що подавалася від Черкаського відділу релігійних культів до Народного комісаріату внутрішніх справ 18 грудня, зазначалося: «Група віруючих, яка клопочиться про відкриття монастирської церкви складається виключно з бувш. манахів та деяких прихильників селян, які належать до Тихіновської орієнтації, налічуючись до 17-23 чоловіка»³²,

Що споріднювало місцеве селянство з монастирем? Звісно, насамперед – це спільні умови життя. До них ми можемо віднести навколишній ландшафт Придніпровської височини лісостепової зони України, у межах якого формувалося і розвивалося господарство як селян, так і монастиря. Крім того, спорідненість визначалася ще й релігійністю як частиною народної традиції, а також соціально-економічними та політичними умовами, зумовленими чи то імперським, чи то радянським режимом управління.

Висновки

Упродовж XVII – початку XX століть ми спостерігаємо надзвичайно тісні стосунки у відносинах між Успенським Виноградським (Ірдинським) монастирем та селянством навколишніх територій Придніпровської височини. Вони охоплювали практично всі сфери суспільного життя – від духовного до політичного – і мали різноманітний характер, що відобра-

27 Там само. Арк. 17зв.

28 Ластовський В. Ліквідація Виноградського (Ірдинського) монастиря на Смілянщині у 1920-х рр. *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Сімнадцятої Міжнародної наукової конференції (28 травня – 1 червня 2019 р.). Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник. Київ, 2019. С. 94–97.*

29 ДАЧО. Ф. Р-471. Оп. 1, Спр. 9. Арк. 40.

30 ДАЧО. Ф. Р-375. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 113.

31 Там само. Арк. 114зв.

32 Там само. Спр. 71. Арк. 349.

жалосся і у співпраці, і у конфліктних ситуаціях. На жаль, документальна база не дозволяє повною мірою детально все це розглянути. Тим не менш, навіть наявні архівні матеріали дозволяють реконструювати, а в деяких моментах дуже детально, основні аспекти у відносинах між монастирем і селянами. До таких ми можемо віднести і прояв інтересу до життя цього чернечого осередку, постійну взаємовигідну господарчу співпрацю, залученість селянства як соціальної бази до його функціонування тощо. Більше того, документи свідчать, що селянство виступало ще й певним охоронцем монастирських чеснот, оцінюючи окремі моменти життя монастиря з моральної точки зору. Найбільше інформації документи нам залишають з приводу взаємовідносин монастиря і селянства в питаннях надання послуг щодо ведення господарства та торгівельних справах. Цим охоплювалося практично всі навколишні населені пункти вже на початку XIX століття і в подальшому їх кількість лише зростала. Водночас змінювалася і соціальна база монастиря. Якщо у XVIII – першій половині XIX століття селяни не так часто ставали його насельниками, то наприкінці XIX – на початку XX століття майже всі ченці були вихідцями із селянства, причому з різних регіонів України.

References:

1. Artiushenko, Yu. (1966). *Podii i liudy na moiemu shliakhu borotby za Derzhavu 1917-1966* [Events and people on my path of struggle for the State 1917-1966]. Chicago. [in Ukrainian].
2. *Dokumenty Bohdana Khmelnytskoho. 1648-1657* [Documents of Bohdan Khmelnytsky. 1648-1657] (1961). Kyiv, 1961. [in Ukrainian].
3. *Kievskie eparhialnyie vedomosti* [Kyiv Diocesan Gazette] (1861). №18-20. [in Russian].
4. Krypiakievych, I. (1990). *Bohdan Khmelnytskyi* [Bohdan Khmelnytskyi]. Lviv. [in Ukrainian].
5. Kornovenko, S. ta in. (2020). *Selianstvo, zemlia i vlada v period Ukrainskoi revoliutsii (1917 – 1921 rr.)* [Peasantry, land and power during the Ukrainian Revolution (1917 – 1921)]. Cherkasy. 440 s. [in Ukrainian].
6. Lastovskyi, V. (2000). *Vynohradsnyi manastyr i rodyna Yakhnenkiv-Symyrenkiv* [Vynohrad Monastery and the Yakhnenko-Smyrenkov family]. *Na sluzhbi Klio. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu Liubomyra Romana Vynara z nahody 50-littia yoho naukovoï diialnosti* [In the Service of Clio. A Collection of Scientific Papers in Honor of Lubomyr Roman Vynar on the Occasion of the 50th Anniversary of His Scientific Activity]. Kyiv-Niu-York-Toronto-Paryzh-Lviv. S. 481-483. [in Ukrainian].
7. Lastovskyi, V. (2010). *Dokumenty XVIII st. z istorii Uspenskoho Irdynskoho (Vynohradskeho) monastyria* [Documents of the 18th century from the history of the Assumption Irdynsky (Vinograd) Monastery]. *Bolkhovitinovskiy shchorichnyk 2009* [Bolkhovitinov Yearbook 2009]. Kyiv. S. 342-357. [in Ukrainian].
8. Lastovskyi, V. (2013). *Dokumenty XIX – pochatku XX st. z istorii Uspenskoho Irdynskoho (Vynohradskeho) monastyria* [Documents of the 19th and early 20th centuries on the history of the Assumption Irdynsky (Vinograd) Monastery]. *Bolkhovitinovskiy shchorichnyk 2012* [Bolkhovitinov Yearbook 2012]. Kyiv. S. 203-231. [in Ukrainian].
9. Lastovskyi, V. (2010). *Pechery Uspenskoho Vynohradskeho (Irdynskoho) monastyria* [Caves of the Assumption Vinogradsky (Irdynsky) Monastery]. *Lavrskiy almanakh* [Lavra Almanac]. Vyp. 23. Spetsvypusk 9. Kyiv. S. 102-108. [in Ukrainian].
10. Lastovskyi, V. (2024). *Uspenskyi Irdynskyi (Vynohradskyi) manastyr na Smilianshchyni u XVIII stolitti* [The Assumption Irdynsky (Vinograd) Monastery in the Smilyan region in the 18th century]. *Kraieznavstvo* [Local history]. 2024. №2. S. 181-188. [in Ukrainian].
11. Lastovskyi, V. (2019). *Likvidatsiia Vynohradskeho (Irdynskoho) monastyria na Smilianshchyni u 1920-kh rr.* [Liquidation of the Vinogradsky (Irdynsky) Monastery in Smilyanshchyna in the 1920s.]. *Tserkva – nauka – suspilstvo: pytannia vzaïmodii. Materialy Simnadtsiatoi Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (28 travnia – 1 chervnia 2019 r.)* [Church – science – society: issues of interaction. Materials of the Seventeenth International Scientific Conference (May 28 – June 1, 2019)]. Kyiv. S. 94-97. [in Ukrainian].
12. Lopatska, N. (2023). *Dermanskyi manastyr ta funktsionuvannia selianstva u yoho volodinniakh (XVI–XVII st.)* [Dermansky Monastery and the functioning of the peasantry in its possessions (16th–17th centuries)]. *Ukrainskyi selianyn* [Ukrainian peasant]. №29. S. 164-169. [in Ukrainian].
13. *Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi (dali – TsDIAUK)* [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv]. F. 127. Op. 840. Spr. 477. [in Russian].
14. TsDIAK. F. 127. Op. 919. Spr. 708. [in Russian]
15. TsDIAK. F. 127. Op. 783. Spr. 606. [in Russian]
16. TsDIAK. F. 127. Op. 699. Spr. 162. [in Russian]
17. TsDIAK. F. 127. Op. 1063. Spr. 85. [in Russian]

-
-
18. TsDIAK. F. 127. Op. 1065. Spr. 345. [in Russian]
 19. TsDIAK. F. 127. Op. 748. Spr. 527. [in Russian]
 20. TsDIAK. F. 127. Op. 788. Spr. 427. [in Russian]
 21. TsDIAK. F.824. Op. 1 Spr. 2. [in Russian]
 22. TsDIAK. F. 824. Op. 1. Spr. 4. [in Russian]
 23. TsDIAK. F. 824. Op. 1. Spr. 11. [in Russian]
 24. TsDIAK. F. 824. Op. 1. Spr. 13. [in Russian]
 25. Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti (dali – DACHO) [State Archives of Cherkasy Region]. F. 354. Op. 1. Spr. 1. [in Russian]
 26. DACHO. F. R-471. Op. 1, Spr. 9. [in Ukrainian]
 27. DACHO. F. R-375. Op. 1. Spr. 73. [in Ukrainian]

Надійшла до редакції / Received: 17.05.2025

Схвалено до друку / Accepted: 18.08.2025

УДК 94:332.2.021(477.4)»186/195»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Mytrofanenko-Fedirko>

Yurii Mytrofanenko

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine and World History, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Kropyvnytskyi, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5371-3918>

e-mail: mitrofanenko77@gmail.com

Zhanna Fedirko

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Social and Behavioral Sciences, Kherson State agrarian and economic University, Kropyvnytskyi, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6125-8724>

E-mail: jeannefedirko@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Mytrofanenko, Yu. & Fedirko, Z. (2025). Solution of the agrarian issue in central Ukraine at the end of the 19th – beginning of the 20th century. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 35, 14–21. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Mytrofanenko-Fedirko>

SOLUTION OF THE AGRARIAN ISSUE IN CENTRAL UKRAINE AT THE END OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Abstract. *The purpose of the article is to analyze approaches to solving the agrarian issue in Central Ukraine in the post-reform period of 1880–1917.*

Scientific novelty *is in the coverage of agrarian reforms in the territory of Central Ukraine, one of the least studied in Ukrainian historiography, in the 80s of the 19th – early 20th centuries. and the analysis of their impact on solving the problem of landlessness and landlessness of the Ukrainian peasantry, increasing the productivity of peasant farms. Also, little-known documents on the history of agrarian relations in Ukraine are introduced into scientific circulation in the original author's interpretation.*

Conclusions. *The focus of the article is on various aspects of socio-economic development at the end of the 19th century - the first quarter of the 20th century. In the 80s-90s of the 19th century, significant economic experiments aimed at solving the agrarian issue and satisfying the economic needs of the peasantry took place in Central Ukraine. They were initiated by both government representatives – zemstvo officials, and public figures, for example, M. Levitsky.*

These attempts had partial economic success: the peasantry of the Kherson, Katerynoslav, Kyiv, and Poltava provinces had larger land holdings than in other territories and were distinguished by greater entrepreneurial initiative, as evidenced by their support for the cooperative movement. The peculiarities of agrarian relations in Central Ukraine at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries have been identified.

Despite the significant influence of the land reforms of the late 19th – early 20th centuries and the economic experiments of M. Levitsky, they could not radically affect the improvement of the economic situation of the Ukrainian peasantry. According to S. Rudnytsky, a contemporary and researcher of these processes, the low level of education of the Ukrainian peasantry, landlessness and landlessness, significant landlord and communal land ownership became the main reasons for the participation of Ukrainian peasants in the revolutionary processes of 1917–1922.

Keywords: *economy, agriculture, reform, peasantry, cooperation, Central Ukraine, M. Levitsky*

Юрій Митрофаненко

доктор історичних наук, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії, Центральноросійський державний університет імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5371-3918>

e-mail: mitrofanenko77@gmail.com

Жанна Федірко

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальних та поведінкових наук, Херсонського державного аграрно-економічного університету, м. Кропивницький, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6125-8724>

E-mail: jeannefedirko@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Митрофаненко Ю., Федірко Ж. Вирішення аграрного питання в Центральній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. *Український селянин*. 2025. Вип. 35. С. 14–21. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Mytrofanenko-Fedirko>

ВИРІШЕННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Анотація. *Мета статті* – аналіз підходів до вирішення проблеми малоземелля та безземелля селянства та підвищення продуктивності селянських господарств у Центральній Україні в пореформений період 1880–1917 рр.

Наукову новизну вбачаємо у висвітленні аграрних відносин на території Центральної України, одного із найменш досліджених в українській історіографії історико-географічних регіонів, у 80-х рр. XIX – на поч. XX ст. та аналізі їхнього впливу на вирішення проблеми малоземелля та безземелля українського селянства, покращення ефективності селянських господарств. Також до наукового обігу введено маловідомі документи з історії аграрних відносин в Україні в оригінальній авторській інтерпретації.

Висновки. У фокусі публікації різноманітні аспекти соціально-економічного розвитку на теренах Центральної України у 80-90-х рр. XIX ст., зокрема особливості аграрних відносин у Центральній Україні. У той період на території регіону відбулися вагомі економічні експерименти, спрямовані на вирішення аграрного питання та задоволенні економічних потреб селянства. Вони були ініційовані як працівниками земських установ, так і громадськими діячами, зокрема Миколою Левитським. Ці спроби мали частковий економічний успіх. Це було зумовлено тим, що селянство Херсонської, Катеринославської, Київської, Полтавської губерній мали більші за розміром земельні наділи, ніж на інших територіях, вирізнялися більшою підприємницькою ініціативою, про що свідчить їхня підтримка кооперативного руху.

Незважаючи на вагомий вплив земельних реформ кінця XIX – поч. XX ст. та економічних експериментів М. Левитського, вони не змогли кардинально вплинути на покращення економічного становища українського селянства. На думку С. Рудницького, – сучасника та дослідника цих, процесів низький рівень освіти українського селянства, малоземелля та безземелля, значне поміщицьке та общинне землеволодіння стали основними причинами участі українських селян у революційних процесах 1917–1922 рр.

Ключові слова: економіка, сільське господарство, реформа, селянство, кооперація, Центральна Україна, М. Левитський.

Постановка проблеми

Велика селянська реформа 1861 р., незважаючи на її масштаб та значення, не вирішила всіх проблем, що існували в аграрних відносинах на теренах України, які перебували в складі Російської імперії в пореформений період. Наявність поміщицького та громадівського землеволодіння, довготривала у часі викупна операція, малоземелля та безземелля селянства залишалися серйозними проблемами у розвитку селянських господарств на українських теренах. Ці чинники загострювали соціальну-економічну ситуацію в Росії, яка, незважаючи на завершення промислового перевороту, залишалася аграрною державою, а селянство перетворювалося на рушійну силу революцій. У цьому контексті терени Центральної України не були винятком.

Аналіз останніх публікацій та досліджень

Проблематика аграрних відносин в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. є достатньо популярною серед українських істориків. Зокрема, Сергій Корновенко та Наталія Ковальова здійснили ґрунтовний аналіз розвитку аграрних відносин у Наддніпрянській Україні на початку XX ст. Зважаючи на масштабність та значення цих процесів, дослідники використали для характеристики цього соціально-політичного явища поняття «селянська революція»¹.

Чимало уваги селянському питанню приділив Ярослав Грицак у книзі «Глобальна історія України: Подолати минуле». Для аналізу процесів в українському селі у першій чверті XX ст він також послуговується терміном «Селянська революція»². Цікавий підхід до дослідження ментальності селянства в умовах пореформеного періоду запропонувала Тетяна Портнова в

1 Корновенко С. Селянська революція в Україні початку XX ст.: хронологія та внутрішня періодизація. *Український селянин*. 2017. № 17. С. 48 – 56; Ковальова Н. Селянська революція в Наддніпрянській Україні 1902–1922 рр.: основні підходи до визначення поняття. *Український селянин*. 2018. № 19. С. 40–43.

2 Грицак Я. Глобальна історія України: подолати минуле. Л.: Портал, 2021. С. 248–253.

монографії «Любити і навчати: «Селянство в уявах української інтелігенції другої половини XIX століття»³.

Змістовний аналіз аграрних відносин в Україні на поч. XX ст. вміщено у науковій спадщині Степана Рудницького. Це п'ятитомне видання, за редакцією історикіні Ольги Ковалевської містить чимало важливих статистичних даних, які стосуються аграрних відносин в Україні, детально проаналізованих С. Рудницьким за допомогою економічних, історичних та географічних інтердисциплінарних методичних оптик⁴.

Однак попри, значну увагу аграрного питання в Україні наприкінці XIX – на поч. XX ст., окремі аспекти цієї проблематики залишаються недостатньо вивченими. Ця дослідницька проблема визначила інтерес до вибору тематики дослідження.

Мета статті

Метою є аналіз аграрних відносин у Центральній Україні – історико-географічному регіоні середнього рівня у складі Правобережжя, одного з п'яти макросторичних регіонів України. Межами цього малодослідженого історико-географічного регіону Правобережжя є р. Дніпро на сході, р. Синюха, Гнилий Тікич, Південний Буг – на заході; межа Придніпровської височини та Причорноморської низовини та р. Південний Буг – на півдні; р. Рось – на півночі. У досліджуваній період терени Центральної України були частиною Херсонської, Катеринославської, Київської та Полтавської губерній⁵.

У 80-і рр. XIX ст. на території Центральної України відбулися значні зміни в житті селян, спричинені появою земельних законів у 80-х рр. XIX ст., спрямованих на вирішення проблем безземелля та малоземелля селянства Центральної України, зокрема Херсонської та Катеринославської губерній, та зародженням на цих теренах артільного (кооперативного) руху за ініціативи Миколи Левитського.

Виклад основного матеріалу

«За останні п'ятнадцять років у сільськогосподарському житті Херсонської губернії відбулися події величезної економічної важливості. На підставі законів 1881, 1884 рр. відомство держмайна виокремило в Херсонській губернії 120 тис. десятин казенної землі, на яких поселилося 75 тис. душ безземельних селян та міщан, з'явилося 160 нових поселень на 120 тис. десятинах землі. Такого величезного збільшення площі селянського землеволодіння наша губернія не знала з часів знаменитої реформи 1861 р.»⁶.

Так характеризували соціально-економічні зміни на території регіону працівники статистичного відділу Олександрійського повітового земства Херсонської губернії. Історія появи цих важливих рішень пов'язана з діяльністю земств – органів місцевого самоврядування, створених під час реформи 1864 р. За статистичними даними працівників земств, 85% державних земель казенно-оборочних статей здавалися в оренду приватним особам, які за звітами місцевих органів самоврядування «використовували їх зі спекулятивною метою»⁷. У той час значна частина українського селянства залишалися малоземельними та безземельними. Намагаючись вирішити цю проблему, представники Херсонської земської губернської управи у 1879 р. запропонували полегшити доступ селян до такого виду державних земель (казенно-оборочних статей).

3 Портнова Т. «Любити і навчати»: Селянство в уявах української інтелігенції другої половини XIX століття. Д.: Ліра, 2016.

4 Рудницький С. (1877 – 1937). Історія. Геополітика. Географія. У 5 кн. Укладач О. Ковалевська. К.: Темпора, 2018.

5 Митрофаненко Ю. Революційні трансформації періоду визвольних змагань 1917–1922 рр. на теренах Центральної України. Дис. на здобуття наук. ст. док. іст. наук. Запоріжжя, 2024. С. 4.

6 Статистичний огляд поселень безземельних різного звання людей, поселених на казенних землях Олександрійського повіту Херсонської губернії на підставі законів 10 липня та 17 лютого 1884 р. (За інформацією місцевого обстеження 1897 р.). Олександрія: Типографія Ф. Х. Райхельсона, 1898. С. 5.

7 Статистичний огляд поселень безземельних різного звання людей, поселених на казенних землях Олександрійського повіту Херсонської губернії на підставі законів 10 липня та 17 лютого 1884 р. (За інформацією місцевого обстеження 1897 р.). Олександрія: Типографія Ф. Х. Райхельсона, 1898. С. 10.

Тогочас у Російській імперії існувало кілька проблем у сфері аграрних відносин, які не були вирішені Селянською реформою 1861 р. Насамперед залишався значний відсоток безземельних селян, що в умовах розгортання революційного руху могло створити небезпеку для державного ладу, та величезні площі неосвоєної родючої землі. Представники земств Херсонщини та Катеринославщини пропонували усунути цю проблему шляхом надання безземельним селянам наділів з державного фонду.

Думка місцевих органів самоврядування була врахована. У липні 1881 р. селяни Херсонщини та Катеринославщини отримали дозвіл на орендну форму володіння землями казенно-оборочних статей у розмірі трьох десятин на дванадцять років із умовою сплати податку за землю. У 1884 р. такий дозвіл отримали безземельні мешканці міст. Чинність указу поширювалася на сім губерній: Херсонську, Катеринославську, Таврійську, Саратовську, Самарську, Оренбурзьку, Уфимську⁸. Території двох із цих губерній: Херсонської та Катеринославської були розташовані в Центральній Україні.

Відповідно до законів 1881 р. і 1884 р., всі казенні статті були розподілені на ділянки та закріплені за населеними пунктами, які утворилися раніше. До 1886 р. переселенцями, які отримували право на земельну ділянку, могли бути мешканці різних губерній. Однак представники Херсонського земства зуміли отримати дозвіл на заборону мешканцям інших губерній заселяти територію губернії та отримувати право власності на землю. Загалом процес утворення поселень розтягнувся на п'ять років: 1887–1891 рр. На землі колишніх державно-оборочних статей прибули селяни та міщани з населених пунктів Олександрійського, Єлисаветградського, Анан'ївського, Одеського та Херсонського повітів Херсонської губернії. Факт передачі землі закріплювався контрактом новоселів з Херсонсько-Бесарабським управлінням держмайна та угодою про сплату податків⁹. За умовами договору зазначалося, що всім безземельним різних станів пропонувалося отримати ділянки землі (по 3 дес.) на правах оренди строком на 12 років. Протягом перших чотирьох років переселенці повинні були побудувати житлові та господарські споруди. До того часу право власності на наділ зберігалося за державою. Обов'язковою умовою було застосування трипільної системи¹⁰.

Згідно з законом від 4 листопада 1889 р., у поселеннях мали утворитися органи сільського правління, обиратися делегати волосного з'їзду, запровадитися посада поліцейського. На власний розсуд називали населений пункт. Запровадження місцевого самоврядування було викликано прагненням подолати безлад, який панував у селах до їх появи¹¹. Органи місцевого самоврядування: губернське та повітове земство, - підтримували новоселів. Переселенці отримали позики на засіви врожаю під 6% річних. Земство опікувалося організацією медичної допомоги населенню, допомагало купувати техніку для обробки землі. У 1894 р. представники земств після перевірки виконаних вимог передали наділи у постійне користування переселенцям. До того ж на 40% було знижено оподаткування новоселів. Ці нормативно-правові акти сприяли економічному піднесенню новоутворених сіл. Статистичні дані дозволяють зробити висновок, що вже на 1897 р. «економічне становище новоселів виглядає краще, ніж у сусідніх селах, що були засновані раніше»¹².

Вище викладене дозволяє зробити висновок, що утворення поселень було складником загальноросійських соціально-економічних процесів кінця XIX ст. під назвою «колонізація

⁸ Статистичний огляд поселень безземельних різного звання людей, поселених на казенних землях Олександрійського повіту Херсонської губернії на підставі законів 10 липня та 17 лютого 1884 р. (За інформацією місцевого обстеження 1897 р.). Олександрія: Типографія Ф. Х. Райхельсона, 1898. С. 13.

⁹ Статистичний огляд поселень безземельних різного звання людей, поселених на казенних землях Олександрійського повіту Херсонської губернії на підставі законів 10 липня та 17 лютого 1884 р. (За інформацією місцевого обстеження 1897 р.). Олександрія: Типографія Ф. Х. Райхельсона, 1898.. С. 25–26.

¹⁰ Там само. С. 27.

¹¹ Список нових населених пунктів Херсонської губернії 1893 р. Додаток VI. Олександрія: Типографія Ф. Х. Райхельсона, 1893. С. 63.

¹² Статистичний огляд поселень безземельних різного звання людей, поселених на казенних землях Олександрійського повіту Херсонської губернії на підставі законів 10 липня та 17 лютого 1884 р. (За інформацією місцевого обстеження 1897 р.). Олександрія: Типографія Ф. Х. Райхельсона, 1898. С. 45.

оборочних статей», а також вирішенням без- та малоземелля селянства, яке продовжувало існувати після Великої реформи 1861 р. Поява нових сіл стала можливою завдяки ініціативі земських діячів, які запропонували вдале вирішення проблеми ефективного використання земельних ресурсів.

Реформування аграрних відносин мало значний вплив на розвиток міст, промисловість яких була безпосередньо пов'язана із сільським господарством. Яскравим прикладом є історія Єлисаветграда – найбільшого міста Центральної України. На початку XX ст. воно нараховувало 75 тис. мешканців. Єлисаветград також мав один із найвищих відсотків купців серед міст Південної та Центральної України. В енциклопедичних виданнях кінця XIX ст. Єлисаветград, повітовий центр Херсонської губернії, порівнювали з Одесою: «Після Одеси в Єлисаветграді друге за обсягом борошномельне виробництво. На десяти парових млинах переробляється щороку до 3 млн пудів зерна. Борошно відправляється до різних міст Росії та за кордон. Єлисаветград – великий зерновий ринок і центр торгівлі значного регіону, що тягнє до нього. Загалом п'ять ярмарків. Предмети торгівлі: хліб у зерні й борошні, худоба, вівці та вовна, коні»¹³.

Укладачі «Енциклопедичного словника Брокгауза та Ефрона» зазначали: «Це одне з найкращих і найвпорядкованіших міст, що не поступиться багатством губернським»¹⁴. Економічний успіх Єлисаветграда був безпосередньо пов'язаний із розвитком сільського господарства навколишніх територій. Етнічний склад населення Єлисаветграда був строкатим: росіяни, євреї, українці, поляки, греки. Українців серед містян було 25% відсотків. Це був один із найвищих відсотків українського населення з-поміж інших міст Центральної та Південної України.¹⁵ Однак перераховані економічні успіхи не могли повною мірою вирішити головної проблеми аграрних відносин в українських селах: малоземелля та безземелля, – зокрема і в Центральній Україні. Історик та географ Степан Рудницький зазначив: «Друга причина сумного стану українського хліборобства (першою він вважав низький стан освіти українського селянина, що на думку вченого негативно впливало на ефективність ведення господарської діяльності – прим. Ю. М.) лежить у дуже невідрадных земельних відносинах»¹⁶. На думку вченого, панування іноземців на українських теренах призвело до того, що «український мужик глотиться і примирає голодом на своїх узеньких загонах»¹⁷. На теренах Центральної України, що охоплювали території Київської, Катеринославської, Херсонської губерній, селянство володіло земельними ділянками в таких пропорціях: Катеринославщина – 45,6%; Херсонщина – 34,4%; Київщина – 37%, Полтавщина – 53%¹⁸.

Це дало підстави С. Рудницькому зробити висновок: «Голод на землю став хронічним явищем серед селянства всієї великої України»¹⁹. Хоча в той час іноземні колоністи на Півдні України отримували значно кращі та більші за площею земельні ділянки. Негативно впливав на розвиток аграрних відносин також громадський земельний устрій, нав'язаний Російською імперією українському селянину. Така форма господарювання без сталого землеволодіння не влаштувала селянство, що негативно ставилося до громади, говорячи про неї, як про «Гуртове чортове». Тому аграрна реформа П. Столипіна 1906–1911 рр. знайшла позитивний відгук в українського селянства. Однак вирішити проблеми безземелля та малоземелля остаточно вона також не змогла. Це призводило до трудової еміграції українського селянства.

13 Кизименко П. Пам'ять степів. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини. Кіровоград: Мавік, 2004. С. 89.

14 Кизименко П. Пам'ять степів. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини. Кіровоград: Мавік, 2004. С. 90.

15 Рудницький С. (1877 – 1937). Історія. Геополітика. Географія. У 5 кн. Укладач О. Ковалевська. К.: Темпора, 2018. Кн. 4. Основи землезнання. С. 103.

16 Рудницький С. (1877 – 1937). Історія. Геополітика. Географія. У 5 кн. Укладач О. Ковалевська. К.: Темпора, 2018. Кн. 4. Основи землезнання.. С. 618.

17 Там само. С. 618.

18 Там само. С. 618.

19 Там само. С. 620.

Крім того на окремі успішні господарства хуторян та відрубників заздрісно поглядали селяни-громадівці, а також представники малоземельного та безземельного селянства, які лише чекали моменту, щоб здійснити земельний переділ. Наприклад, у 1918 р. мешканці села Каніж Київської губернії намагалися відібрати в хуторян та відрубників їхні земельні наділи та господарства²⁰.

Напередодні революції, у 1916 р., селянська власність на землю становила 64,7% від загалу. На одне селянське господарство в середньому припадало вісім гектарів. У проєкції на Центральну Україну маємо таку статистику селянських земельних володінь: Київщина – 4,05%, Полтавщина – 6,22%, Херсонщина – 9,08%, Катеринославщина – 9,37%. Найбільший відсоток селянського землеволодіння помічаємо на територіях, де мали місце реформи 80-х рр. XIX ст., пов'язані з наділенням селян землею за ініціативи земств. Статистичні дані, які навів С. Рудницький, підтверджують цей факт²¹.

Покращити економічне становище селянства мали нові форми організації селянських господарств. Одним із таких експериментів став артільний кооперативний рух, який виник на теренах Центральної України наприкінці XIX ст. Його ініціатором став Микола Левитський, якого почали називати «артільним батьком»²². Наприкінці XIX ст. у селі Федвар Херсонської губернії М. Левитський – член єлисаветградської української громади, започаткував у аграрній сфері цікавий експеримент. Ось як висловлювався про нього дослідник-краєзнавець Володимир Босько: «Наприкінці XIX ст. провінційний Єлисаветград гримів на всю Росію. Про те, що відбувається в селах Єлисаветградського повіту, писали майже всі поважні столичні часописи, до міста розпочалося справжнє паломництво відомих людей (серед них Леся Українка). Усі вони з величезним інтересом спостерігали за єлисаветградським експериментом Левитського»²³.

Про цю людину наприкінці XIX ст. писали російські та європейські часописи. М. Левитський розробляв теоретичні проєкти створення сільськогосподарських кооперативів. Йому довелося обмірковувати та втілювати в життя нелегку справу об'єднання індивідуалістів-українців у колективні спілки та артілі. У 1894 р. в селі Федвар (нині Підлісне Кіровоградської області) було створено перший колектив кооператорів. У 1896 р. в Єлисаветградському повіті було майже 80 артілей, що об'єднували на добровільній основі 287 господарств. Як згодом напишуть дослідники, «Не все вдавалося артільним піонерам, але справа таки мала успіх і з року в рік до неї долучалися все нові й нові люди»²⁴. Того самого 1896 р. «артільний батько» М. Левитський брав участь у Міжнародному кооперативному конгресі в Парижі.

У 1917 р. М. Левитський став активним учасником Української революції. Був членом Центральної Ради. Багато зробив для пробудження національної свідомості мешканців Центральної України. У промовах вдало використовував статистичні дані. У грудні 1917 р. він звернувся до новообраних представників Єлисаветградського земства із такими словами: «Дорогі брати мої! Інакше не можу вас звати, як брати, бо вас тут у повіті 74%, а поруч – в Олександрійському – аж 88%. Це наша земля, тут на кожен вершок по відру крові вилито, то чия ж ця земля. Царі порозкрадали та пороздавали нашу землю... а тепер вона до нас верну-

20 Митрофаненко Ю. Канізьке повстання 1918 р. (спроба реконструкції події за спогадами учасників). *Наукові записки. Серія: Історичні науки Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка*. 2012. Вип. 16. С. 122–126.

21 Рудницький С. (1877–1937). *Історія. Геополітика. Географія*. У 5 кн. Укладач О. Ковалевська. К.: Темпора, 2018. Кн. 4. Основи землезнання. С. 620.

22 Житков О. Формування суспільно-політичних поглядів українського кооператора Миколи Левитського в період 1890–1900-х рр. *Літопис Волині*. 2020. № 22. С. 25–30.

23 Босько В. Єлисаветградська епопея «артільного батька». *Народне слово*. 1998. 21 липня.

24 Куценко Л. Народу самосійні діти... Українська доля Дикого поля. Кіровоград: Спащина, 2005. С. 92–98.

лася. Не можу уявити, що Єлисаветградський повіт не визнає України. Нас же тут 80%! А в Олександрійському повіті ще більше!... Хто ж нами тоді управлятиме? Якийсь Родзянко?!»²⁵.

Саме М. Левитський навесні 1918 р. привіз до Єлисаветграда синьо-жовтий прапор. Щоправда в умовах поразки визвольних змагань 1917–1922 рр. йому довелося пристосовуватися до більшовицької влади, яка брала під контроль кооперативні організації, але не знищувала їх. М. Левитський продовжив розвивати кооперацію в Україні. Водночас він залишався під пильним оком Державного Політичного Управління (ДПУ). Документи, які підтверджують цей факт вдалося виявити в Архіві тимчасового зберігання документів управління Служби Безпеки України в Кіровоградській області краєзнавцю Федору Шепелю. Ознайомлення з матеріалами справ дозволяє зробити висновок, що «артільний батько» перебував під контролем советських спецслужб навіть у добу «українізації». У справі М. Левитського зазначено причини такої уваги з боку каральних органів. Йому закидали участь у Єлисаветградському комітеті УПСР (Української Партії Соціалістів Революціонерів), а також тісні зв'язки з Михайлом Грушевським, колишнім лідером цієї партії. М. Левитського підозрювали в симпатіях до ідеї незалежної України, поширення віршів антибільшовицького змісту. Один із яких мав назву «Повстань, народе, годі спати!». Цю поезію він підписав своїм літературним псевдо «Мирон Запорожець». Твір було розмножено на друкарській машинці. Представники каральних органів зазначили, що така діяльність М. Левитського була пов'язана із впевненістю, що міжнародний авторитет кооперативного діяча вбереже його від арешту. У звітах Д.П.У знаходимо підтвердження віри «артільного батька» в потенціал української національної ідеї: «Хай арештують всіх українців, але самої ідеї державности вони не арештують!»²⁶.

Висновки

Аграрні відносини в Центральній Україні упродовж 80-х рр. XIX ст. – 1917 рр. мали ряд особливостей, що вирізняють цей регіон з-поміж інших. Саме на цих теренах відбулися вагомі економічні експерименти: наділення селян землею за рахунок державних статей; розвиток кооперативного руху, які стали складовою процесів «Селянської революції» на центральноукраїнських теренах. Незважаючи на вагомий вплив земельних реформ кінця XIX – початку XX ст. та економічних експериментів М. Левитського, вони не змогли кардинально вплинути на покращення економічного становища українського селянства. На думку С. Рудницького, сучасника та дослідника цих процесів, низький рівень освіти українського селянства, малоземелля та безземелля, значне поміщицьке та громадівське землеволодіння стали основними причинами участі українських селян у революційних процесах 1917 – 1922 рр.²⁷. Намагання вирішити аграрне питання на свою користь перетворило селянство на основну рушійну силу визвольних змагань у складі різноманітних військових формувань та повстанських загонів.

References:

1. Bosko, V. (1998). Yelysavethradska epopeia «artilnoho batka» [Yelisavetgrad epic «artilnogo father»]. 28 lypnia. *Narodne slovo [Popular word]*. [in Ukrainian]
2. Hrytsak, Y. (2021). Podolaty mynule: Hlobalna istoriia Ukrainy [Overcoming the past: Global history of Ukraine]. L.: Portal. [in Ukrainian].
3. Zhytkov, O. (2020). Formuvannia suspilno-politychnykh pohliadiv ukrainskoho kooperatora Mykoly Levyskoho v period 1890-kh – pochatku 1900-kh rokiv [Formation of socio-political views of the Ukrainian cooperator Mykola Levitsky in the period of the 1890 – early 1900]. *Litopys Volyni*. [Chronicle of Volhynia]. vol. 22. [in Ukrainian].

25 Кизименко П. Пам'ять степів. Історичний нарис з історії Кіровоградщини. Кіровоград: Мавік, 2004. С. 214.

26 Шепель Ф. «Артільний батько та інші земляки» у полі зору ДПУ. Ніхто не хотів помирати, або репресований Єлисаветград-Зінов'євськ-Кірово-Кіровоград. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. С. 106.

27 Рудницький С. (1877 – 1937). Історія. Геополітика. Географія. У 5 кн. Укладач О. Ковалевська. К.: Темпора, 2018. Кн. 4. Основи землезнання. С. 621.

4. Kovalova, N (2018). Selyans'ka revolyutsiya v Naddniprians'kiy Ukraini 1902 - 1922 rr.: osnovni pidkhody do vyznachennya ponyattya [Peasant Revolution in Dnieper Ukraine 1902 - 1922: Basic Approaches to Defining the Concept]. *Ukrayins'kyi selyanyn. [Ukrainian peasant]*. № 19. [in Ukrainian].
5. Kornovenko, S.(2017). Selyans'ka revolyutsiya v Ukraini pochatku XX st.: khronolohiya ta vnutrishnya periodyzatsiya. [Peasant Revolution in Ukraine at the Beginning of the 20th Century: Chronology and Internal Periodization.]. № 17. *Ukrayins'kyi selyanyn. [Ukrainian peasant]*. [in Ukrainian].
6. Kyzymenko, P. (2014). Pamiat stepiv. Istorychni narys [Memory of the steppes. Historical essay]. Kirovohrad: Mavik. [in Ukrainian].
7. Kutsenko, L. (2005). «Narodu samosiini dity». Ukrainska dolia Dykoho polia [«The nation's self-sown children». The Ukrainian fate of Wild Field]. Kirovohrad: Spadshina. [in Ukrainian].
8. Mytrofanenko, Y. (2012). Kanizke povstannia (sproba rekonstruktsii podii za spohadamy uchasnykiv) [The Kanizka Uprising (an attempt to reconstruct the event based on the memories of the participants)]. *Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka. Seriia: Istorychni nauky.* [Scientific notes of the Volodymyr Vynnychenko Kirovohrad State Pedagogical University]. vol. 16. [in Ukrainian].
9. Mytrofanenko, Y. (2024). Revolyutsiyni transformatsiyi periodu vyzvol'nykh zmahan' 1917 - 1922 rr. na terenakh Tsentral'noyi Ukrainy [Revolutionary transformations of the period of liberation struggles 1917-1922 in the territory of Central Ukraine]. Zaporizhia. [in Ukrainian].
10. Portnova, T. (2016) Liubyty i navchaty. Selianstvo v uiavlenniakh ukrainskoi intelihentsii druhoi polovyny XIX stolittia [To love and teach. The peasantry in the ideas of the Ukrainian intelligentsia of the second half of the 19th century]. Dnspro: Lira. [in Ukrainian].
11. Rudnytskyi, S. (2018) Istoriia. Polityka. Heohrafiia [History. Policy. Geography]. vol. 4. K.: Tempora. [in Ukrainian].
12. Statystycheskoe obozrenye posel'kov yz bezzemelnykh raznoho zvanyia liudei, vodvorënnnykh na kazennikh zemliakh Aleksandryiskoho uezda na osnovany uzakonenyi 10 iiulia 1881 h. 17 fevralia 1884 h. (Po dannim mestnoho obsledovanyia 1897 h.) (1898). [Statistical overview of settlements of landless people of various ranks, established on state lands of the Aleksandriya uyezd on the basis of legalization on July 10, 1881, February 17, 1884 (According to local survey data of 1897)]. Aleksandryia: Typohrafiya F. Kh. Raikhelsona. [in Russian].
13. Spysok novikh posel'kov Khersonskoi hubernyy. Prylozhenye VI [List of new settlements of Kherson province. Appendix VI]. (1893). Aleksandryia: Typohrafiya F. Kh. Raikhelsona. [in Russian].
14. Shepel, F. (2014) «Artilnyi batko» ta inshi zemliaky v poli zoru DPU. Nikhto ne khotiv pomyraty, abo Represovapnyi Yelysavet-Zinovievsk-Kirovo-Kirovohrad (2014) [«Artilny father» and other compatriots in the field of view of the DPU]. Kirovohrad: Imeks-LTD. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 27.03.2025

Схвалено до друку / Accepted: 21.05.2025

УДК 94:[323.3:63-051](477)"1920"

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Fareniy>

Igor Fareniy

Doctor of Sciences (History), Professor, Professor of Department of Archaeology and special spheres of historical science, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5176-6055>

e-mail: fareniy_igor@ukr.net

Bibliographic description of the article: Fareniy, I. (2025). The peasantry of the Ukrainian SSR in the 1920s: trends of social and political behavior. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 35, 22–37. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Fareniy>

THE PEASANTRY OF THE UKRAINIAN SSR IN THE 1920S: TRENDS OF SOCIAL AND POLITICAL BEHAVIOR

Abstract. *The purpose of the study is to find out the political potential of the peasantry and the results of their amateur political behaviour in the 1920s.*

Methodology. *The study was conducted from the perspective of the concept of the peasant revolution, which aims to show the political consequences of the peasant revolutionary struggle.*

The concept of 'socio-political behaviour' is considered as a reaction to political events and independent social actions in the sphere of political life, which are conditioned by political culture and social conditions of life, aimed at protecting their interests.

Scientific novelty. *The political life of the peasantry of the Ukrainian SSR in the 1920s is examined from the standpoint of the concept of the peasant revolution.*

Conclusions. *In the socio-political behaviour of the Ukrainian peasantry of the 1920s, various trends were manifested: readiness for armed methods of solving social issues and peaceful ways of influencing political life. The violent form of political behaviour was manifested until the mid-1920s and was suspended as a result of the satisfaction of the peasantry's land claims, the abolition of product layouts and physical and moral fatigue from the war. At the end of the decade, it began to return to the practice of political behaviour in connection with the volume of state grain procurement.*

During the 1920s, the peasantry demonstrated the ability to develop peaceful political self-organisation on the basis of traditional communal orders and to establish public associations to protect their social interests, and to master the work of official authorities – in village councils. The social and political activity of the peasantry was driven by dissatisfaction with their situation, the low level of capacity of the state authorities and their favouritism towards the urban population.

The peasantry tried to develop a regime of power based on community traditions in the form of land communities – organisations for the distribution of land. Legislation on land communities was one of the compromises made by the peasant revolution with the Bolshevik government. However, the land communities did not become a full-fledged government, and their activities beyond their officially defined powers were gradually suspended. The Soviet form of government was imposed on the peasantry, but the peasantry took over the work of village councils. As a result of obstacles to the creation of a peasant political party, the peasantry was unable to effectively use the capabilities of the official authorities.

The peasantry faced the socio-economic and political transformations of the turn of the 1920s and 1930s in a state of destruction of traditional communal orders, lack of a political force ready to represent and protect peasant social interests, and insufficient control of official authorities. This resulted in the inability to resist 'collectivisation' and grain procurement, which caused the reversal of the peasant revolution and the Holodomor.

Key words: *peasantry, peasant revolution, political behaviour, Ukrainian SSR, 1920s.*

Ігор Фареній

доктор історичних наук, професор, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5176-6055>

e-mail: fareniy_igor@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Фареній І. Селянство УСРР 1920-х рр.: тенденції соціально-політичної поведінки. *Український селянин*. 2025. Вип. 35. С. 22–37. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Fareniy>

СЕЛЯНСТВО УСРР 1920-Х РР.: ТЕНДЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ

Анотація. *Мета* дослідження – з'ясувати політичний потенціал селянства та результати його самодіяльної політичної поведінки в 1920-х рр.

Методологія. Дослідження проведено з позицій концепції селянської революції і показує політичні наслідки революційної боротьби селянства.

Поняття «соціально-політична поведінка» трактується як зумовлена політичною культурою та суспільними умовами життєдіяльності реакція на політичні події та самостійні соціальні дії у сфері політичного життя, спрямовані на захист своїх інтересів.

Наукова новизна. Політичне життя селянства УСРР у 1920-х рр. розглянуто з позицій концепції селянської революції.

Висновки. У соціально-політичній поведінці українського селянства 1920-х рр. існували різні тенденції: готовність до збройних методів вирішення соціальних питань та мирних способів впливу на політичне життя. Насильницька форма політичної поведінки проявлялася до середини 1920-х рр. і призупинилася внаслідок задоволення земельних претензій селянства, скасування продрозкладки та фізичної і моральної втоми від воєнних дій. Наприкінці десятиліття стала повертатися у практику політичної поведінки у зв'язку з обсягами державних хлібозаготівель.

Протягом 1920-х рр. реалізовувалася здатність до розвитку мирної політичної самоорганізації на основі традиційних обцинних порядків та у заснуванні громадських об'єднань для захисту своїх соціальних інтересів, в оволодінні роботою в офіційних органах влади – у сільських радах. Соціально-політична активність землеробської верстви була зумовлена невдоволенням своїм становищем, низьким рівнем дієздатності державної влади та її прихильністю до міського населення.

Участь у політичному житті селянство намагалося будувати на основі обцинних традицій у формі земельних громад – організацій для розподілу земельних площ. Законодавство про земельні громади було одним із компромісів селянської революції з більшовицькою владою. Але повноцінною владою земельні громади не стали, за межами своїх офіційно визначених повноважень діяльність їх поступово призупинялася. Радянська форма правління була нав'язана селянству, але воно оволодівало роботою у сільських радах. Внаслідок перешкод у створенні селянської політичної партії ефективно скористатися можливостями офіційних органів влади не вдалося.

Соціально-економічні та політичні перетворення рубежу 1920-х – 1930-х рр. селянство зустріло в стані руйнації традиційних обцинних порядків, відсутності політичної сили, готової до представлення та захисту своїх соціальних інтересів, та недостатнім опануванням офіційними органами влади. Наслідком цього стала неспроможність протистояти «колективізації» та хлібозаготівлям, що викликали згорання результатів селянської революції і Голодомор.

Ключові слова: селянство, селянська революція, політична поведінка, УСРР, 1920-ті рр.

Постановка проблеми

Історія українського селянства періоду 1920-х рр. у науковій літературі розглядається як самостійна складова соціального і економічного розвитку, в контексті державної політики та культурно-освітнього поступу і релігійного життя. Відзначаючи самостійність селянства як об'єкту історичних досліджень, вважаємо також доцільним з науково-пізнавальної точки зору розкрити історію селянства вказаного періоду в аспекті здобутків і наслідків селянської революції у політичній сфері, постреволуційних тенденцій соціально-політичного становища селянської верстви.

Якщо економічні результати селянської революції відзначаються ясністю науково-пізнавальної констатації, а саме: прийняттям земельного законодавства, що відповідало прагненням селянства, – то політичні підсумки загалом зводяться до відсутності державно-політичного механізму представлення і захисту інтересів селянської верстви та антирадянських виступів. Не ставлячи під сумнів такі висновки, вважаємо, що проблема потребує докладності й уточнення. Адже залишається малодослідженим питання про соціальну спроможність селянства до участі у політичному житті, потенціал українського селянства 1920-х рр. в організації діяльності державно-політичних інституцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Розробники і прихильники концепції селянської революції не завжди приділяли увагу періоду 1920-х рр. та розгляду цього періоду з позицій концепції. Перші автори концепції – Л. Кріцман, М. Покровський, А. Шестаков, В. Ульянов, М. Яворський – констатували

вирішення завдань селянської революції у 1917 р. чи на початку 1920-х рр.¹ Л. Крицман, щоправда, давав прогноз селянської революційності у світі в історичній перспективі². Сучасні прихильники і розробники концепції подібно інтерпретують хронологічні межі³, або розглядають 20-ті рр. XX ст. як складову хронологічних меж селянської революції, які досягають 1930-х рр. Так, В. Бабашкін відносить завершення революції до середини 30-х рр. XX ст., коли викристалізувався остаточний результат революційної боротьби – право селян на присадибну земельну ділянку⁴. С. Корновенко оцінює 1920-ті та початок 1930-х рр. як період, коли селянська революційна боротьба спрямовувалася проти контрреволюції – аграрної політики більшовиків, але у підсумку «1929–1933 рр. стали фінальним акордом селянської революції»⁵. О. Абразумова асоціює з явищем селянської революції самодіяльний процес створення у 1920-х рр. селянських громадських об'єднань⁶.

Відзначаючи зацікавленість сучасних істориків порушеною проблемою і досягнуті ними здобутки, звертаємо увагу на те, що культурний ресурс селянства у політичному житті та його реалізація у різних видах політичної активності і діяльності залишається малодослідженим. Серед питань, які заслуговують пізнавальної уваги – загальний спектр поведінкових форм у політичному житті, спроможність до результативного захисту своїх соціальних інтересів за допомогою державно-політичних інституцій та соціально-політичної активності.

Мета статті

Мета статті – з'ясувати з яким політичним потенціалом увійшло селянство у постреволюційну епоху та якими стали результати їхньої самодіяльної політичної поведінки у 1920-х рр.

Методологічні підходи

Визначення сутності тенденцій соціально-політичної поведінки пропонується з позицій концепції селянської революції. Йдеться про спроможність селянської верстви до різних форм політичної активності, здатність до самоврядування, пристосованість до відповідних інституціональних структур політичного життя з метою захисту і реалізації своїх соціальних інтересів після ліквідації поміщицького землеволодіння та опанування ним селянством.

Поняття «соціально-політична поведінка» розглядається як зумовлена політичною культурою та суспільними умовами життєдіяльності реакція на політичні події, дії у сфері політичного життя, спрямовані на захист своїх соціальних прагнень, дієздатність у сфері політичної самоорганізації та вирішення політичних проблем. Визначальними рисами політичної поведінки вважаємо: обізнаність з політичною сферою життя, адекватність в оцінці політичних подій, доступні форми участі у політичному житті, здатність селянства до інституалізації політичної сфери.

1 Крицман Л. Героический период Великой русской революции (опыт анализа т.н. «военного коммунизма»). Изд. 2-е. Москва–Ленинград: Государственное издательство, 1926. 272 с.; Ленін В.І. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905-1907 років. *Ленін В.І. Повне зібрання творів*. Київ: Вид-во політ. літ. України, 1971. Т.16. С.179–386; Покровский М. Очерки русского революционного движения XIX – XX вв. Лекции, читанные на курсах секретарей уездных комитетов РКП(б) зимой 1923–1924 гг. Москва: Красная новь, 1924. 223 с.; Шестаков А.В. Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед Октябрем 1917 г. Ленинград: Прибой, 1927. 191 с.; Яворський М.І. Проблема української націонал-демократичної революції у 1917 р., її історичні основи та її рухові сили. *Червоний шлях*. 1927. № 2. С. 108–134. Яворський М.І. Проблема української націонал-демократичної революції, її історичні основи та рухові сили (Продовження). *Червоний шлях*. 1927. № 4. С. 93–116.

2 Крицман Л. Героический период Великой русской революции (опыт анализа т.н. «военного коммунизма»). Изд. 2-е. Москва–Ленинград: Государственное издательство, 1926. 272 с.

3 Коріненко П. С. Історія українського селянства. Тернопіль: Вид. відділ ТНПУ, 2014. С.89–104; Ковальова Н.А. Селянська революція в Наддніпрянській Україні (1902–1922 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Черкаси: ФОП Чабаненко Ю.А., 2020. 40 с.

4 Бабашкин В.В. Закономерности и особенности российской модернизации 1902-1935 гг.: опыт применения теоретических концепций развития крестьянских обществ: автореф. дис. ... док. ист. наук. Тамбов, 2010. 43 с.

5 Корновенко С.В. Селянська революція в Україні початку XX ст.: хронологія і внутрішня періодизація. *Український селянин*. 2017. Вип.17. С.48–56; «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929–1933 рр.) / Калінкіна С. А., Корновенко С.В., Маркова С.В., Романець Н.Р. Черкаси: Вид. відділ ЧНУ, 2017. С.255 та ін.

6 Абразумова О.М., Корновенко С.В. Соціально-політична активність селянства УСРР у роки непу. Черкаси: Вид. відділ ЧНУ, 2017. 190 с.

Виклад основного матеріалу

Суспільне життя на селі у 1920-х рр., продовжувало виявляти революційний характер у соціально-політичній сфері. Тодішні засоби масової інформації відверто визнавали, що «підсумки боротьби з бандитизмом є показником відносин між містом і селом, показником відносин між пролетаріатом і селянством ...»⁷.

Основні осередки селянської антибільшовицької боротьби були приборкані радянською владою у 1921 р. І, як зазначала радянська преса, «радянський апарат оволодів не тільки містом Києвом, але й повітами, волостю і навіть селом»⁸. За визнанням авторитетного сучасника, «величезну роль» відіграло скасування продрозкладки та оголошення у травні 1921 р. амністії для селян-повстанців. Останні переходили до мирного співіснування з радянською владою «цілими загонами й поодинокими повстанськими групами». Впродовж літа 1921 р. помилювання одержали близько 12 тис. рядових повстанців та більше сотні різноманітних отаманів⁹.

Однак, селянсько-повстанський рух в Україні продовжувався й далі та загалом охопив майже усю першу половину десятиріччя. Так, на Правобережній Україні в 1921–1922 рр. протидія більшовицькій владі з боку селянства, за висновками спеціальних досліджень, «набула значного розмаху». Тільки у 1924 р. селянсько-повстанський рух у регіоні «було вичерпано остаточно»¹⁰. До 1923 р. антикомуністична повстанська боротьба продовжувалася в Одеській губернії¹¹. До початку 1923 р. організовані форми повстанства спостерігалися на Слобожанщині¹².

Згортання збройного опору не засвідчувало подолання відчуженості від офіційної влади. Масова соціальна свідомість та різні форми легальної й нелегальної самоорганізації селянства впродовж 1920-х рр. протистояли неприйнятним тенденціям громадсько-політичного життя, політиці більшовицької партії. Загальні настрої у селянському середовищі щодо політичної ситуації добре відобразив у 1925 р. журнал «Молодий більшовик». У статті з відвертою назвою «Селянська «ревність»» говорилося, що існує «незадоволення селянства тим, що пролетаріат ... краще живе, ніж селянство, що робітникові ... революція більше дала ніж селянинові, що Радянська влада зве себе робітниче-селянською, а в дійсності ... за селян турбується менше, ніж за робітників. А це, мовляв, не поправді, бо для революції селяни зробили не менше, ніж робітники». Відзначалося, що подібні погляди у пореволюційних реаліях мають загальний характер. У статті вказувалося: «... таке незадоволення є подекуди, хоч по різних місцях воно різно виявляється, іноді більше, іноді менше, але по суті скрізь однако-ве». Автор допису категорично, і не без відчуття суворої реальності, поставив питання: «... чи не загрожує ця «ревність гордість» якою небезпекою революції?»¹³.

7 Гамарник Я. Итоги 1921 года и ближайшие задачи. *Журнал Киевского губернского экономического совещания*. 1922. №1. С.4.

8 Гамарник Я. Итоги 1921 года и ближайшие задачи. *Журнал Киевского губернского экономического совещания*. 1922. №1. С.4.

9 Козельський Б.В. Шлях зрадництва й авантюри (петлюрівське повстанство). *Харків: Державне видавництво України*, 1927. С.134, 138–139.

10 Красносілецький Д.П. Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УСРР у 1920–1924 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці: Ред.-вид. центр ХНУ, 2007. С.13.

11 Боган С.М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920–1923 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Одеса: Астропринт, 2003. С.3, 15 та ін.

12 Резніков В.В. Селянський повстанський рух на Слобожанщині (1918–1923 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків: ХДУХТ, 2016. С.14.

13 Романовський М. Селянська «ревність». *Молодий більшовик*. 1925. №4. С.47.

Невдоволення та водночас соціальна активність селянства породжували нові форми участі у політичному житті, які виявляли специфічний революційний зміст – проявлялися у створенні представницьких організацій. О. Риков – відомий радянський державний діяч – у ті часи відзначав, «що безпартійна маса і в особі селянства ... тепер виявила активність значно більшу, ніж колись». Навіть більше того! Особливу увагу О. Риков звертав на селянську молодь, на її високу здатність до самоорганізації. «... активна селянська безпартійна молодь, – писав він, – стала створювати паралельні, незалежні від нас, від радянської влади і від партії організації». У О. Рикова не було сумнівів щодо самодостатності цих організацій, і він говорив про селянську молодь як про таку, що «організується і піде без нас»¹⁴. Сучасні наукові дослідження підтверджують наявність у 1920-х рр. в українському селі масового громадського руху за створення селянських спілок – організацій, спрямованих на захист політичних та економічних інтересів землеробів¹⁵.

Формою політичної самоорганізації ставали й земельні громади селян. Цю обставину констатує чимала кількість авторів сучасних дисертацій¹⁶. Офіційні завдання земгромад полягали лише в розподілі земельних площ. Однак, вони перебирали на себе непередбачені законодавством функції, які якнайкраще характеризують політичну поведінку селян. О. Михайлюк категорично стверджує, що «громади практично зосереджували в своїх руках майже все керівництво місцевими справами» і опинилися, як він пише, «фактично ... в системі державного устрою»¹⁷.

Прикметно, що у 1920-х рр. земельні громади відверто називали общиною. Констатувався безпосередній генетичний зв'язок між общиною дореволюційних часів та земгромадами вже радянського періоду, їх різновиди встановлювалися за практикою функціонування, починаючи ще з 1861 р. І хоча така ситуація знаходила пояснення «в порівнюванні низькому культурному рівні населення»¹⁸, цілком зрозуміло, що громади 1920-х – безпосереднє соціально-організаційне втілення і продовження селянської общини дореволюційної й революційної епох, та ж сама община у нових політико-правових умовах.

Але, як би там не було, за повідомленням журналу «Радянський селянин», станом на 1927 р. «земгромади часто не наділяли одержаною з держфонду землею безземельних і малоземельних, а залишали цю землю на різні громадські потреби», «розподіляли одержану землю не самі тільки біднякам, а всім селянам (на двір або на їдця), через що землю одержали й заможні господарства». А «Бували ... випадки, коли громади наділяли землею попів і інших нетрудових громадян»¹⁹.

Журнал «Полтавський селянин» у 1928 р. повідомляв про випадки, коли земгромади «не виконували постанов сільрад», і водночас брали на себе їхні завдання, ігноруючи політико-ідеологічну сутність органів радянської влади – «забувають про сім'ї червоноармійців»²⁰.

Отже, земгромади, які очевидно асоціювалися у селян з общинними порядками, ставали формою втілення ними державної влади. Цьому сприяли й чималі фінансові можливості земельних громад. Преса 1920-х рр. з цього приводу писала: «Цікаво зазначати, що бюджет

14 Рыков А.И. Итоги XIII съезда ВКП(б) (Доклад на собрании партийного актива Хамовнического района в Москве 12 июня 1924 г.). Рыков А.И. Избранные произведения. Москва: Экономика, 1990. С.338–339.

15 Абрамува О.М. Громадсько-політична активність українського селянства в період непу: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2013. С.13–15.

16 Капустян Г.Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: автореф. дис. ... докт. іст. наук. Дніпропетровськ: Вид-во ПП Щербатих О.В., 2004. С.17; Михайлюк О.В. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття ХХ ст. (1900–1922 рр.): Соціокультурні трансформації: автореф. дис. ... докт. іст. наук. Дніпропетровськ, 2009. С.26; Маркова С.В. Соціально-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Чернівці: ФОП Цюпак А.А., 2016. С.21 та ін.

17 Михайлюк О.В. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття ХХ ст. (1900–1922 рр.): Соціокультурні трансформації: автореф. дис. ... докт. іст. наук. Дніпропетровськ, 2009. С.26.

18 Голіцин А. Община, чи участковий порядок землекористання? *Землеустрійник України*. 1926. № 4–5. С.24–25.

19 Резніков В.В. Селянський повстанський рух на Слобожанщині (1918–1923 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків: ХДУХТ, 2016. С.14.

20 Хіль І. Про земгромади. *Полтавський селянин*. 1928. №1. С.7–8.

земгромад значно більший від бюджету сільрад»²¹. Тобто, громади діяли відповідно до давно сформованих уявлень про общинний характер життя, соціальну справедливість у селянському соціумі, а не на підставі правових норм радянської держави, ігноруючи соціально-ідеологічні принципи правлячої більшовицької партії. Журнал «Червоне село», аналізуючи становище земгромад, зазначав: «Щодо земельних громад, то вони почувають себе наче цілком самостійними безконтрольними одиницями»²².

У 1929 р. з метою встановлення контролю над громадами з боку органів радянської влади з'явився урядовий план розширення прав сільрад, який передбачав, що «сільські ради керують усією діяльністю земельних громад ... і мають право скасовувати або затверджувати постанови земельних громад»²³. Зрештою, під кінець 1920-х рр. певні зрушення у справі впливу офіційної влади на громади відбулися. Журнал «Червоне село» у 1929 р. зі стриманим оптимізмом зазначав: «... сільради вже практично керують земгромадами, розв'язують судово-земельні спори ...»²⁴.

Вплив земгромад, очевидно, стимулювався загальним рівнем ефективності органів радянської влади. Чи то від відвертості в обговоренні проблем, чи тому, що не було сенсу замовчувати, офіційна преса 1920-х рр. констатувала кризові явища у сфері державного управління на рівні сільських населених пунктів та наближених до них адміністративних центрів, які у ті часи мало чим відрізнялися від звичайних сіл. Журнал «Сільрада» у 1925 р. порушив питання щодо «відсутності серйозного бажання в окремих Райвиконкомів строго додержуватись наших законів», «незаконного стягнення грошей з населення», «втручання представників місцевої влади в приватне життя селянина та його родини». Водночас зазначалося, що вказані явища мають «ще серйозне місце в роботі ... низового апарату». У якості прикладу журнал, зокрема, відзначав «Виноградський Райвиконком», який «не хоче зважати на радянські закони й ухвалив» за певних умов звільняти помешкання торговців в «адміністративному порядку від товару», хоча на те необхідно рішення суду. «Ходорківський Райвиконком ухвалив ... постановити за обов'язок ... сільвиконавцям перевіряти вранці і ввечері громадян з метою виявити чи ночував такий дома», а також «всім Сільрадам давати підводи в справах бандитизму співробітникам Райміліції, ДПУ із села в село», хоча «бандитизм в Ходорківському районі зовсім не мав значіння стихійного лиха ...»²⁵.

На фоні адміністративного свавілля помітним був і примітивний популізм чи прояв низького культурного рівня місцевих начальників. Голова Китайгородського райвиконкому у Кам'янецькій окрузі під час передвиборчої кампанії 1926 р. заявив жителям села Баговиці, що пияцтво на селі потрібно розглядати як цілком позитивне явище, яке користується цілковитою підтримкою державної влади. «Радянська влада визнала, – говорив він сільським мешканцям, – що селянин, коли нап'ється горілки, то багато краще себе почуває й краще працює». Журнал «Радянський селянин» з цього приводу не без резону зазначив, що цей чиновник «голоси всіх п'яниць сільських собі забезпечив»²⁶.

21 Машура С.І. Що являють собою наші земгромади та в чому полягає їхня діяльність. *Полтавський селянин*. 1928. №8. С.5.

22 Ждан П. Як працюють сільради на Роменщині. *Червоне село*. 1929. №8 (44). С.10.

23 Проект основних положень про організацію сільських рад у СРСР. *Червоне село*. 1929. №9 (45). С.4.

24 Обговорюймо реорганізацію сільрад. *Червоне село*. 1929. №9 (45). С.2.

25 Михайлик М. Революційна законність на селі. *Сільрада*. 1925. №3–4. С.5–6.

26 Обух. Оце так передвиборча агітація ... *Радянський селянин*. 1926. №3. С.45.

Городищенський районний з'їзд рад, який відбувся у 1925 р. у Шевченківській окрузі, констатував незадовільний стан роботи органів внутрішніх справ, бо, за словами преси, «Деякі міліціонери робили бешкети та пили самогон», і міліція «не відповідає своєму призначенню, не боронить селянина від злочинців і поводить з селянином, як старий поліцей»²⁷.

Не кращими були справи й на рівні сільських рад. Подекуди це пояснюється причинами матеріально-фінансового та кадрового забезпечення. Приміщення та обладнання сільрад – «помешкання розвалюється ... огорожа хилиться»²⁸, «... кімната одна і в більшості тісенька. Канцелярського приладдя не вистачає»²⁹. У містечку Броварах на Київщині – також «Сільрада в одній кімнаті» та ще й з іншими організаціями, і без меблів. За словами очевидця: «в сільраді засідання йде ... на підлозі. Отак лежить секретар ниць і пише протокола ...»³⁰.

Члени сільрад були ненавчені й небажаючи працювати. У березні 1925 р. при Київському губвиконкомі відбулася нарада з питань активізації роботи сільрад³¹, де працівники останніх «незаконні постанови ... пояснювали ... не бажанням робити щось незаконно, а незнанням законів ...»³². Незадовільний стан із знанням і виконанням сільрадами законів відзначав генеральний прокурор УСРР Микола Скрипник. Він визнавав, що існує «Багато порушень з боку низових працівників, а особливо з боку сільрад ...». Водночас вказав на специфічну причину такого явища. «Багато порушень ..., – за його словами, – пояснюється тим, що вони мало знають, а іноді й зовсім не знають, наших законів»³³.

Обсяги роботи керівництва сільрад та ставлення до неї селянського населення також негативно впливали на дієвість органів офіційної влади. Один із секретарів сільради, очевидно, відобразив типову ситуацію. Робочий день секретаря часом тривав з шостої ранку і до восьми – дев'яти годин вечора, і водночас викликав агресивні враження односельців, оскільки секретар займався оформленням документації про податкову спроможність населення. «Щоб йому нігті поодгнівали ...», – говорили селяни з цієї нагоди³⁴.

Свідомо бездіяльність – також характерна риса сільрад 1920-х рр. Як говорила радянська преса про членів Лиснівської сільради Монастирищенського району на Уманщині: «від роботи відбиваються руками й ногами»³⁵.

Помітною була тенденція до зловживання керівництвом та членами сільрад своїм посадовим становищем в особистих цілях. Захоплення кращих земельних ділянок³⁶, уникнення оподаткування³⁷, фінансове шахрайство³⁸, застосування фізичної сили під час виконання службових обов'язків, коли сільські керівники, як писала преса, «ходять по селу й луплять того, хто тільки підвернеться під руку»³⁹, і навіть організована кримінальна діяльність⁴⁰ – у 1920-х рр. були яскравими ознаками існування радянської влади в українському селі. Негативні явища мали поширений, типовий характер. Про це свідчить реакція на них органів прокуратури УСРР. Журнал «Сільрада» у 1925 р. словами прокурора Київської губернії М. Михайлика дав таку узагальнену картину діяльності райвиконкомів та сільських рад: «... законність на селі ... знаходиться в незадовольняючому стані». Райвиконкоми часто виноси-

27 Марченко П. Влада на місцях (Вражіння з Городищанського районного з'їзду рад Шевченківської округи). *Сільрада*. 1925. №3–4. С.28.

28 Янковенко. Лиснівська сільрада (Село Лиснівка, Монастирищенського району на Уманщині). *Сільрада*. 1925. №1. С.34.

29 М'якушко І. Робота секретаря сільради. *Сільрада*. 1925. №1. С.34.

30 Могила. Безпритульна сільрада (Містечко Бровари на Київщині). *Сільрада*. 1925. №2. С.21.

31 Поширена нарада в справі оживлення діяльності сільрад. *Сільрада*. 1925. №3–4. С.20.

32 Михайлик М.В. Революційна законність на селі (Доповідь губпрокурора тов. М.В.Михайлика). *Сільрада*. 1925. №3–4. С.21.

33 Скрипник М.О. Про революційну законність на селі і закон про бувших поміщиків (Розмова з народнім комісаром юстиції та генеральним прокурором УСРР тов. Скрипником). *Сільрада*. 1925. №5. С.12.

34 М'якушко І. Робота секретаря сільради. *Сільрада*. 1925. №1. С.34.

35 Янковенко. Лиснівська сільрада (Село Лиснівка, Монастирищенського району на Уманщині). *Сільрада*. 1925. №1. С.34.

36 Голова-шкурник (Село Кодра Макарівського району Київської округи). *Сільрада*. 1925. №1. С.34; На таку сільраду треба звернути увагу. Село Безпешна, В.-Половецького району на Білоцерківщині. *Сільрада*. 1925. №1. С.35.

37 Голова сільради й родичі (Село Потіївка Озирянського району на Білоцерківщині). *Сільрада*. 1925. №5. С.3; На таку сільраду треба звернути увагу. Село Безпешна, В.-Половецького району на Білоцерківщині. *Сільрада*. 1925. №1. С.35.

38 Правда. Кого вибрати?.. *Радянський селянин*. 1926 №3. С.45.

39 На таку сільраду треба звернути увагу. Село Безпешна, В.-Половецького району на Білоцерківщині. *Сільрада*. 1925. №1. С.35.

40 Поліщук Ю.Г. Спогади про минуле. Нариси по історії села Колодистого, Тальнівського району, Черкаської області. Рукопис-машиніст. Б.м., б.д. Арк.15-20.

ли «незаконні постанови», а «також іноді ігнорують наш суд і вирішують справи, що можуть вирішуватися тільки в судовому порядку». За 1924 р. губерньська прокуратура виявила 735 незаконних постанов райвиконкомів. Сільські ради відзначалися самовільним призначенням штрафів з різних приводів: за невідвідування лікнепу, вживання алкогольних напоїв та відвідування досвіток, і навіть забороняли громадянам звертатися до судових органів і самі чинили суд⁴¹. За два місяці 1925 р. прокуратура Київщини 33 рази накладала протест «на незаконні постанови Сільрад». Рівень управлінської культури в сільських радах часом сягав аж встановлення штрафів «на 3 карб. кожного», якщо «будуть їздити коло сільради та псувати дорогу»⁴².

На загальну системну кризу в організації сільських рад реагував нарком юстиції і генеральний прокурор УСРР Микола Скрипник. Він оголосив «червоний терор» злочинним елементом у сільських радах. «... проведення революційної законності на селі, – заявив він у 1925 р. на сторінках журналу «Сільрада», – це значить оголосити червоний терор проти тих осіб, що перебуваючи представниками влади на селі, роблять якісь злочини...». Поряд з цим генеральний прокурор відзначив, що «деякі факти ... показали нам, що на місцях є деякі низові агенти влади, що зловживають наданою їм владою» і повідомив, що «по різних губерніях зараз відбуваються прилюдні судові процеси, на яких судять таких злочинців»⁴³. За такими заявами М. Скрипника, очевидно, проглядається загальний кризовий стан роботи місцевих рад, зокнайменше – потужна тенденція поширення злочинності у сільській місцевості, пов'язана із діяльністю чи бездіяльністю органів влади.

За неефективністю роботи низових органів влади та зловживаннями їхніх працівників і позицією з цього приводу генерального прокурора не лише необізнаність селянства із законодавством та небажанням його виконувати. Очевидно, характер політичної й правової культури, а з тим і звичаєві правовідносини українського селянства були невідповідними і некомплементарними до радянської владної системи.

Є підстави стверджувати, що протягом 1920-х рр. загальна динаміка існування сільських органів влади – сільрад – не зазнала принципових змін. У 1929 р. журнал ВУЦВК для селянського активу та керівництва сільських рад «Червоне село» вказував на загальну організаційно-управлінську невідпорядкованість офіційних владних інституцій на селі: «Члени ради гадають, що годі їм відвідувати засідання ради ... Засідання комісій майже не відбуваються через те, що не можна зібрати ... членів комісій. А виконувати постанови ради, наказ виборців як і постанови вищих органів члени ради покладають на голову і секретаря сільради, ... не беручи в цьому майже жодної участі»⁴⁴. По суті цими словами авторитетне владне видання УСРР констатувало напівпараліч функціонування органів радянської влади на селі. Сільська державна влада якщо й функціонувала – то лише зусиллями голів та секретарів сільрад, на що вказував той же журнал⁴⁵.

Обмежений організаційно-управлінський, а також фінансовий ресурс сільських рад і райвиконкомів, незважаючи на поступове розширення їхніх повноважень, зосередженість

41 Михайлик М.В. Революційна законність на селі (Доповідь губпрокурора тов. М.В.Михайлика). *Сільрада*. 1925. №3–4. С.21.

42 Михайлик М. Революційна законність на селі. *Сільрада*. 1925. №3–4. С.6.

43 Скрипник М.О. Про революційну законність на селі і закон про бувших поміщиків (Розмова з народнім комісаром юстиції та генеральним прокурором УСРР тов. Скрипником). *Сільрада*. 1925. №5. С.12.

44 Дубов В. Перевірно-звітна кампанія сільрад. *Червоне село*. 1929. №11–12 (47–48). С.7.

45 Я. К–н. Роля сільських рад в боротьбі проти бюрократизму. *Червоне село*. 1929. №4 (40). С.5.

чималого спектру офіційних і неофіційних прав у земгромад зумовлювали невпорядкованість суспільного життя у сільській місцевості УСРР. Проблеми благоустрою, санітарного стану, транспорту, правового захисту інтересів громадян, а також боротьби зі злочинністю визначали характер буденності селянського населення. Журнал «Червоне село» відверто писав, що до 1927 р. «селянинові для розв'язання своїх справ доводилося їздити до округи й навіть до центру ...»⁴⁶. Тобто, місцева влада – сільради і навіть райвиконкоми – були не спроможні вирішувати питання.

На фоні недовіри офіційних органів влади наприкінці 1920-х рр. внаслідок економічної політики більшовицької влади до кривавого рівня доходили протиріччя між селянством та радянськими активістами. У стилі повсякденної прози преса писала, що «глитаї раз-у-раз вбивають сількорів і ліпших представників радянської влади на селі, підпалюють їхнє майно ...»⁴⁷.

Загальна недовіра органів радянської влади на рівні районних центрів та сільських населених пунктів, а також опір селянства економічній політиці радянської влади спровокували «чистку державного апарату». Потрібно визнати, що підставою для того стали не лише політико-ідеологічні причини, а й критична недієздатність органів влади в сільській місцевості УСРР. Про останнє у 1920-х рр. офіційно повідомляла радянська преса. Дипломатично пояснювалося, що «чистка» має своєю метою «найголовніше, поліпшити роботу нашого державного апарату з погляду його раціоналізації й спрощення, підвищення якості роботи, трудової дисципліни й зліквідування елементів бюрократизму»⁴⁸. Класово-політичні підстави «чистки державного апарату» виконували роль типового емоційно-ідеологічного пояснення, а не її єдиної причини. Звільнення ж з відповідальних посад за класовою ознакою могло вважатися помилкою, яка призводила до ще більших проблем у роботі державних органів влади. З цього приводу писалося, що «в жодному разі соціальне походження або належність до так званих «колишніх людей» не може бути за основу» у цій справі⁴⁹. Визнавалося «помилкою» усунення з посад «не обізнавшись з їхньою роботою в наших держорганах»^{50 51}.

Українське село 1920-х рр. не було спокійним, і життя в ньому не відзначалось упорядкованістю і безпекою. Ненадійність офіційних органів влади зумовлювала відчуженість між селянами і владними інституціями, де спостерігався то безлад в роботі, то їхні зловживання, чи взагалі злочинні дії посадовців. Закономірно, що селяни орієнтувалися на власні політико-організаційні сили, реалізація яких також виступала помітним результатом селянської революції. Альтернативу запропонованим більшовиками місцевим радам та комнезамам землероби легко знаходили в традиційному селянському самоврядуванні, формою якого ставали земгромади.

Упродовж 1920-х рр. селянство проявляло активність й у належному оволодінні офіційними органами влади. На початку десятиліття у виборах до них брало участь 40% сільських мешканців, а на 1929 р. помітно більше – понад 60%⁵². Періодичний орган ВУЦВК для сільських більшовицьких активістів з цього приводу зазначав: «... чимало піднялася активність

46 Я. К–н. Роль сільських рад в боротьбі проти бюрократизму. *Червоне село*. 1929. №4 (40). С.5.

47 С.Г. Селяни в роботі РСІ. *Червоне село*. 1929. №2(38). С.6.

48 Федоров І. Про чистку державного апарату. *Червоне село*. 1929. №6 (42). С.10.

49 Федоров І. Про чистку державного апарату. *Червоне село*. 1929. №6 (42). С.10.

50 Федоров І. Про чистку державного апарату. *Червоне село*. 1929. №6 (42). С.10.

51 Проблема недієздатності управлінських кадрів, очевидно, стосувалася не лише сільської місцевості і мала загальний характер. Про високий рівень невідповідності як «спеців», так і службовців вже постреволюційної формації говорили найвищі керівники держави. Так, Л.Н.Крицман – заступник голови Держплану СРСР – побачив у новоявлених радянських службовцях «швидкорозумних людей», «комуністичних міщан, ентузіазм яких подібний флюгеру», вони «бачать у флюгері вище втілення діалектики» (Крицман Л. Героический период Великой русской революции (опыт анализа т.н. «военного коммунизма»). Изд. 2-е. Москва–Ленинград: Государственное издательство, 1926. С.71). А М.І.Бухарін – видний теоретик правлячої партії – з цього приводу відзначав, що «тип чванливого комуністичного напівневільника є одним із самих неприглядних та мерзенно-шкідливих типів наших часів» (Бухарін Н.И. Культурные задачи и борьба с бюрократизмом. Декабрь 1927 г. Бухарин Н.И. *Проблемы теории и практики социализма*. Москва: Издательство политической литературы, 1989. С.186).

52 Маркова С.В. Соціально-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук. Чернівці: ФОП Цюпак А.А., 2016. С.21.

трудящих мас села» і «на перевиборах сільрад цього року брало участь 64,8% виборців супроти 51,6% минулої перевиборчої кампанії й 51% жінок супроти 38,6%»⁵³. У багатьох селах частка тих, що взяли участь у виборах, досягала 75–80%⁵⁴. За цим стояло устремління різних прошарків селянства, передусім послідовних селян-господарів, за словами сучасної наукової літератури, «відстоювати особисті політичні права в різних інстанціях». Селяни часом вимагали прискорення землеустрою, впорядкування податкових платежів, розширення освітньої мережі, поліпшення роботи сільрад, пропонували замість індустріалізації підтримати власне кустарно-ремісничє виробництво⁵⁵.

На фоні недовісти сільрад кінця 1920-х рр. проглядається процес поліпшення їх діяльності у представленні й захисті інтересів селянського населення. Останнє, зокрема, проявилось під час хлібозаготівельних кампаній, з якими сільські ради не лише не справлялися, але й чинили їм продуктивний опір. У 1929 р. журнал «Червоне село» відзначав, що «результати хлібозаготівель за липень, серпень і вересень показують, що 50% сільрад не тільки не виконали своїх обов'язків, але й не мають жодних перспектив, щоб виконати їх найближчого часу»⁵⁶. За цим, очевидно, була не лише організаційно-управлінська неспроможність щодо вилучення зернохліба у селянства, а й небажання це робити, свідомий опір політиці радянської влади. Преса закликала «декого ... обвинуватити за зловмисний саботаж». Частина сільських рад відверто, тобто офіційно, відмовлялися виконувати плани хлібозаготівель. «... деякі сільради злякалися розміру плянів хлібозаготівель і заходилися клопотати, щоб їм пляни зменшили, тимчасом не приступивши до роботи», – відзначав журнал «Червоне село»⁵⁷. І загалом відверто констатувалося, що «підчас хлібозаготівельної і інших кампаній ... низовий апарат не тільки не допомагав виконувати завдання, але й противився ... директивам, перекручуючи одночасно клясову лінію пролетарської диктатури на селі»⁵⁸. Про консолідованість селянства в опорі хлібозаготівельним кампаніям своєрідно засвідчує фраза в журналі «Червоне село» за 1929 р.: «Знані є факти, що поодинокі радянські робітники й навіть комуністи, підпадають під глитайський вплив ...»⁵⁹. Очевидно, питання продовольчої безпеки єднали селян з різним рівнем політичної культури та ідейними орієнтаціями, включаючи й більшовицьких активістів.

Звинувачувалися у невиконанні хлібозаготівель і райвиконкоми, які замість того, щоб «ліквідувати такі настрої», не примусили сільради «виконувати пляни, затверджені від вищих органів»⁶⁰. Нагадаємо, що тодішні районні центри часто були напівсільськими чи просто сільськими населеними пунктами. Тобто, сільські та районні ради під кінець 1920-х рр. тією чи іншою мірою ставали осередками селянської самоорганізації, спротиву радянській економічній політиці й захисту інтересів селянства.

Однак, до центральних органів влади селянство дістатися не спромоглося. У 1929 р. серед делегатів на XI Всеукраїнському з'їзді рад селяни склали 25,7%. Селян, безпосередньо зайнятих у сільгоспвиробництві, тобто селян-господарів – лише 6,2%, селян-наймитів – 2,8%⁶¹. За тим було радянське законодавство, яке перешкоджало селянству мати більшість у цен-

53 Горлинський К. Закріпити досягнення перевиборчої кампанії в практичній роботі сільських рад. *Червоне село*. 1929. №4 (40). С.1.

54 Чубар В. Сільради й піднесення врожайності. *Червоне село*. 1929. №2 (38). С.1.

55 Капустян Г.Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: автореф. дис. ... докт. іст. наук. Дніпропетровськ: Вид-во ПП Щербатих О.В., 2004. С.19–20.

56 Сербиченко О. Позбудемось гал'ям у хлібозаготівлях. *Червоне село*. 1929. №10 (46). С.5.

57 Сербиченко О. Позбудемось гал'ям у хлібозаготівлях. *Червоне село*. 1929. №10 (46). С.5.

58 Федоров І. Про чистку державного апарату. *Червоне село*. 1929. №6 (42). С.9.

59 С.Г. Селяни в роботі РСІ. *Червоне село*. 1929. №2 (38). С.5.

60 Сербиченко О. Позбудемось гал'ям у хлібозаготівлях. *Червоне село*. 1929. №10 (46). С.6.

61 Хто репрезентував робітників і селян на XI з'їзді рад (За доповіддю Мандатної комісії з'їзду). *Червоне село*. 1929. №5 (41). С.6–7.

тральних органах влади. Один із лідерів правлячої партії, головний її теоретик у 1920-х рр. після смерті В. Ульянов-Леніна, М. Бухарін давав цій ситуації відверте соціально-політичне обґрунтування. Він наголошував, що існує небезпека обману селянства з боку контрреволюційних елементів і, як наслідок, позбавлення селянської верстви її власних революційних завоювань. «... існує небезпека, у силу якої, – писав М. Бухарін, – темнота і некультурність селянства у зв'язку з його соціальним становищем спроможне штовхнути його, іноді всупереч його ж власним корінним інтересам, піти за буржуазією» і з цієї обставини «впливають відомі переваги і політичні привілеї, що існують у нашому законодавстві щодо робітничого класу»⁶². Застосування цих «політичних привілеїв» на практиці, очевидно, лише посилювала соціальний і культурний розкол між селянськими інтересами та міським населенням.

Унаслідок впровадження наприкінці 1920-х рр. надзвичайних заходів у сфері хлібозаготівель відчуженість селянства від влади помітно зростала. Тенденція до мирного співіснування результатів пролетарської й селянської революції дійшла до завершення. Селянські антибільшовицькі виступи, які практично припинилися в середині 1920-х (за 1926–1927 рр. – лише 9 випадків), з 1928 р. помітно проявили себе. За перші 11 місяців – 351 «терористичний акт» проти представників влади та її активістів і прихильників, а у 1929-му – вже 1396⁶³.

У наступні роки, часи «колективізації» та Голодомору, політична поведінка селянства виявилася генетично спорідненою з попередніми революційними буднями 1902–1922 рр. Весь асортимент боротьби, характерний для минулого періоду, проявився в період наступу радянської влади на революційні завоювання хліборобів. Упродовж 1930 р. в УСРР відбулося більше 4 тис. селянських заворушень, у яких взяло участь близько мільйона осіб. 2779 «терористичних актів» було проведено з боку невдоволених українських селян⁶⁴. У межах усієї радянської держави українські хлібороби виявляли найбільшу активність. В УСРР у 1930 р. відбулося 30% усіх селянських виступів, у 1932-му – 56%⁶⁵.

Італійський історик А. Граціозі відзначив, що «програма повстань ... була дивовижно схожою на висунуту ще десять років тому». Водночас «українське ГПУ в 1930 р. відмічало, що спротив колективізації часто очолюють ті ж села, які відзначилися в 1905 р.» і «які в 1920 р. на 50% «вирізала» кінота Будьонного»⁶⁶. Політична боротьба українського селянства рубежу 1920-х – 1930-х рр. – дійсно органічне продовження попередньої революційної доби.

У результаті селянських заворушень у 1930 р. ряд місцевостей, включаючи й деякі адміністративні центри, вийшли з-під контролю радянської влади. На їх території створювалися органи селянського самоврядування⁶⁷. У 1932 р. Й. Сталін унаслідок виявленого в структурах КП(б)У та органах влади опору соціально-економічній політиці союзного центру, побоювався «втратити Україну». У листі до Лазаря Кагановича 11 серпня 1932 р. Він наголошував: «Якщо не візьмемося за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити». І далі продовжував наполягати: «... повторюю – ми можемо втратити Україну»⁶⁸.

Однак, режим встояв і зупинив процес, що розпочав свою історію ще декілька десятиліть назад, та ліквідував результати багаторічної соціальної боротьби селянської верстви. У цій поразці реалізації соціального ідеалу селянства були й результати самої селянської революції. Не вся маса землеробської верстви змогла задовольнити свої прагнення, а ті, що

62 Бухарин Н.И. Путь к социализму и рабоче-крестьянский союз. Бухарин Н.И. Избранные произведения. Москва: Экономика, 1990. С.410.

63 Капустян Г.Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: автореф. дис. ... докт. іст. наук. Дніпропетровськ: Вид-во ІІП Щербатих О.В., 2004. С.19–20, 25–26.

64 Патриляк Б.К. Опір українського селянства соціально-економічним заходам радянської влади у 1927–1933 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2012. С.10.

65 Патриляк Б. Захоплення селянами адміністративних центрів УСРР навесні 1930 р. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2016. №2 (129). С.41.

66 Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933. Москва: РОССПЭН, 2001. С.11, 52.

67 Патриляк Б.К. Опір українського селянства соціально-економічним заходам радянської влади у 1927–1933 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2012. С.10.

68 Сталин – Кагановичу 11 августа 1932 г. Сталин и Каганович. Переписка / Сост. О.В.Хлевнюк, Р.У.Дэвис, Л.П.Кошелева, Э.А.Рис, Л.А.Роговая. Москва: РОССПЭН, 2001. С.274.

задовольнили – виявилися також не вповні забезпечені земельними площами. У 1920-х рр. на селі зберігався прошарок маргінальних у соціально-господарському і моральному відношенні осіб, який вів злиденне існування і послужив, за висновками сучасної наукової літератури, резервуаром «активістів» для проведення хлібозаготівель, що викликали Голодомор 1932 та 1933 рр.⁶⁹, і приборкав небажану для правлячої партії тенденцію політичної активності селянства.

Висновки

У соціально-політичній поведінці українського селянства 1920-х рр. проявилися різні тенденції: готовність як до силових збройних методів вирішення соціальних питань, так і цілком мирних способів впливу на політичне життя. Насильницька форма політичної поведінки виявила ознаки згортання. Останнє відбулося, очевидно, внаслідок задоволення земельних претензій селянства та скасування продрозкладки, а також фізичну і моральну втому від воєнних потрясінь та відсутності зрозуміло-прийнятної політичної програми дій. На кінець десятиліття повстансько-силові методи повертаються у практику політичної поведінки у зв'язку з тиском хлібозаготівель.

Водночас протягом 1920-х рр. проявляється здатність до розвитку мирної політичної самоорганізації як на основі традиційних общинних порядків, так і у новітніх формах діяльності: заснуванні громадських об'єднань для представлення і захисту своїх соціальних інтересів – селянських спілок, а також в оволодінні роботою у сільських радах. Усі тенденції соціально-політичної поведінки селянства проявлялися в умовах невдоволеності своїм становищем, низьким рівнем організаційно-управлінською дієздатності державної влади, стриманого ставлення до міського населення, з яким та влада асоціювалася в уявленнях селян. Останнє, очевидно, виступало безпосередньою причиною політичної активності селянської верстви.

Характер соціально-політичної поведінки українського селянства в 1920-х рр. служить підтвердженням концепції селянської революції початку – першої третини ХХ ст. Органи радянської влади не були результатом революційної боротьби селянських мас, а виступали нав'язаними селянству інституціями і служили категоричною пропозицією правлячої більшовицької партії взяти участь у політичному житті за новими правилами. Органи радянської влади сприймалися селянами не як інституція, за яку боролися в роки революції, не розглядалися як гарантія революційних завоювань селянства, бачилися як нав'язане ззовні явище. Власне, радянська влада на селі, її інституціонування – не була результатом селянської революції. Водночас радянська форма правління, ймовірно, могла б задовольнити селянські інтереси та послужити засобом впливу на організацію політичного життя у разі збереження тенденції до створення селянських спілок, які б виконали функцію виразника прагнень селянської верстви. Оформлення їх у сталу політичну селянську організацію – політичну партію – могло б зумовити повноцінне оволодіння селянством політичним простором та формування відповідальної соціальним уявленням і прагненням селянської верстви влади, що послужило б ствердженню результатів селянської революції. Однак, рух за селянські спілки був припинений, і на рубежі 1920-х – 1930-х рр. в умовах курсу правлячої більшовицької пар-

⁶⁹ Присяжнюк Ю.П., Коміренко О.І. Жертви й кати: соціальна історія Голодомору 1932 та 1933 років. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2019. № 2. С.70–71.

тії на «колективізацію» українське селянство у сфері легальної політичної боротьби у межах офіційно встановленої владної інституціоналізації опинилося організаційно беззбройним.

З об'єктивних причин відбулося перебирання владних повноважень на селі земельними громадами, сприйняття їх за відому з дореволюційних часів селянську общину, визнання їх за справжню народом уповноважену владу. Збереження селянської общини у формі земельних громад було одним із переможних результатів селянської революції. Однак, статус громадських організацій, визнаний за земгромадами, не дав можливості селянству повноцінно скористатися своїми соціально-політичними завоюваннями. Законодавство про земельні громади – один із компромісів селянства та його революції з більшовицькою владою. І хоча земгромади за наслідками селянських уявлень перебирали функції органів влади, повноцінною владою не стали. За межами своїх офіційно визначених повноважень – діяльність їх була незаконною, і врешті-решт призупинялася.

Більшовицька влада намагалася традицію селянського самоврядування повернути в русло організації роботи сільських рад. Водночас освоєння радянської владної системи руйнувало організаційно-політичну єдність і потенціал селянства, оснований на общинних порядках. Різновекторність спрямувань соціально-політичної активності і самоорганізації селянської верстви, а також загальна невпорядкованість владного режиму на селі, очевидно, послужили однією з причин соціально-економічних, а з тим і політичних перетворень рубежа 1920-х – 1930-х рр. Їх селянство зустріло в стані організаційно-самоврядної трансформації, відсутності соціально-політичної єдності та власних представницьких політичних організацій, внаслідок чого не змогло належно протистояти «колективізації» та хлібозаготівлям, що викликали голодомор.

Фінансування дослідження

Стаття містить наукові результати за фундаментальним дослідженням «Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600).

References:

1. (1929). Khto reprezentoval robitnykiv i selian na XI z'yizdi rad (Za dopovidu Mandatnoi komisii z'yizdu) [Who represented workers and peasants at the XI Congress of Soviets (According to the report of the mandate Commission of the Congress)]. *Chervone Selo [Red village]*, 5 (41), 6–7. [in Ukrainian].
2. Abrazumova, O.M. (2013). Hromadsko-politychna aktyvnist ukrainskoho selianstva v period nepu [Socio-political activity of Ukrainian Peasantry during the NEP period]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Cherkasy, 20 p. [in Ukrainian].
3. Abrazumova, O.M., & Kornovenko, S.V. (2017). Sotsialno-politychna aktyvnist selianstva USRR u roky nepu [Social and political activism of USRR villagers duaring the years of Nep]. Cherkasy: Printed at Bohdan Khmelnitskiy CNU. 190 p. [in Ukrainian].
4. Babashkin, V.V. (2010). Zakonomernosty y osobennosty rossiyskoi modernyzatsyy 1902–1935 hodov: opyt pryimeneniya teoreticheskikh kontseptsyi razvytiya krestianskykh obshchestv [The regularities and features of the Russian modernization during 1902–1935: the experience of theoretical concepts' application of the peasant societies development]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Tambov. 43 p. [in Russian].
5. Bukharin, N.I. (1989). Problemy teorii i praktiki sotsializma [Problems of the Theory and Practice of Socialism]. Moscow: Izdatelstvo politicheskoi literatury. 512 p. [in Russian].
6. Bukharin, N.I. (1990). Izbrannye proizvedeniia [Selected Works]. Moscow: Ekonomika. 544 p. [in Russian].
7. Chubar, V. (1929). Silrady y pidnesennia vrozhaivosti [Village councils and the increase in yields]. *Chervone Selo [Red village]*, 2 (38), 1. [in Ukrainian].
8. Dubov, V. (1929). Perevirno-zvitna kampaniia silrad [Inspection and reporting campaign of village councils]. *Chervone Selo [Red village]*, 11–12 (47–48), 5–7. [in Ukrainian].
9. Fedorov, I. (1929). Pro chystku derzhavnogo aparatu [On the Purging of the State Apparatus]. *Chervone Selo [Red village]*, 6 (42), 9–10. [in Ukrainian].
10. Graziosi, A. (2001). Velikaia krestianskaia voia v SSSR. Bolsheviki i krestiane. 1917–1933 [The Great Peasant War in the USSR. Bolsheviks and peasants. 1917–1933]. Moscow: ROSSPEN. 96 p. [in Russian].

11. Hamarnyk, Yan. (1922). Ytohy 1921 hoda y blyzhaishye zadachy [Outcomes of 1921 and immediate tasks]. *Zhurnal Kyevskoho hubernskoho ekonomycheskoho soveshchanyia* [Journal of the Kyiv Governorate Economic Council], 1, 3–19. [in Russian].
12. Holitsyn, A. (1926). Obshchyna, chy uchastkovyi poriadok zemlekorystuvannia? [Community, or sectional land use order?]. *Zemleustriynyk Ukrainy* [Land surveyor of Ukraine], 4–5, 19–28. [in Ukrainian].
13. Holova silrady y rodychi (Selo Potiievka Ozyrianskoho raionu na Bilotserkivshchyni) [Village council Head and relatives (Potiivka Village, Ozyryany District, Bila Tserkva Region)]. (1925). *Silrada* [Village council], 5, 3. [in Ukrainian].
14. Holova-shkurnyk (Selo Kodra Makarivskoho raionu Kyivskoi okruhy) [Head-profiteer (Kodra Village, Makariv District, Kyiv Okruha)]. (1925). *Silrada* [Village council], 1, 34. [in Ukrainian].
15. Horlynskyi, K. (1929). Zakripty dosiahnennia perevyborchoi kampanii v praktychnii roboti silskykh rad [Consolidate the achievements of the re-election campaign in the practical work of village councils]. *Chervone Selo* [Red village], 4 (40), 1–3. [in Ukrainian].
16. Kalinkina, S. A., Kornovenko, S. V., Markova, S. V., & Romanets, N. R. (2017). «Velykyj perelom» na seli. Final selyanskoyi revoliuciyi (1929–1933 rr.) [«Great divide» in the countryside. The finale of the peasant revolution (1929–1933)]. Cherkasy: Bohdan Khmelnytskyi CNU. [in Ukrainian].
17. Khil, I. (1928). Pro zemhromady [On land communities]. *Poltavskyi Selyanyn* [Poltava peasant], 1, 7–8. [in Ukrainian].
18. Khlevniuk, O.V., Davis, R.U., Kosheleva, L.P., Ris, E.A., & Rogovaia, L.A. (Comps.). (2001). Stalin i Kaganovich. Perepiska [Stalin and Kaganovich. Correspondence]. Moscow: ROSSPEN. 798 p. [in Russian].
19. Korinenko, P. S. (2014). Istoriya ukraïns'kogo selyanstva [History of the Ukrainian peasantry]. Ternopil: TNPU. 295 p. [in Ukrainian].
20. Kornovenko, S.V. (2017). Selianska revoliutsiia v Ukraini pochatku XX stolittia: khronolohiia i vnutrishnia periodyzatsiia [The Ukrainian peasant revolution in the early XXth century: chronology and autonome periodicity]. *Ukrayins'kyi selyanyn* [Ukrainian peasant], 17, 48–56. [in Ukrainian].
21. Kovaleva, N.A. (2020). Peasant revolution in Dnipro Ukraine (1902–1922). *Extended abstract of Doctor's thesis*. Cherkasy. 40 p. [in Ukrainian].
22. Kritsman, L. (1926). Heroicheskyi peryod Velykoi russkoi revoliutsyy (opyt analiza t.n. «voennoho kommunyzma»). Yzdanie 2-e. [The heroic period of the Great Russian Revolution (the experience of the so-called “military communism” analysis). 2nd publishing]. Moscow-Leningrad: State Publishing House. 272 p. [in Russian].
23. Lenin, V. I. (1971). Agrarna programa social-demokratiyi v pershij rosijskij revoliuciyi 1905–1907 rokiv [Social-democratic agrarian program during the first Russian revolution 1905 – 1907]. In V.I.Lenin, *Povne zibrannya tvoriv* [A complete collection of works] (Vol. 16, pp. 179–386). Kyiv: Publishing House of Political Literature in Ukraine. [in Ukrainian].
24. Marchenko, P. (1925). Vlada na mistsiakh (Vrazhennia z Horodyshchanskoho raionnoho z'izdu rad Shevchenkivskoi okruhy) [Local Authority (Impressions from the Horodyshche District Congress of Soviets of Shevchenko Okruha)]. *Silrada* [Village council], 3–4, 28–29. [in Ukrainian].
25. Mashura, S.I. (1928). Shcho yavliaiut soboiu nashi zemhromady ta v chomu poliahaie yikhnia diialnist [What are our land communities and what is their activity]. *Poltavskyi Selyanyn* [Poltava peasant], 8, 4–6. [in Ukrainian].
26. Miakushko, I. (1925). Robota sekretaria silrady [Work of the village council secretary]. *Silrada* [Village council], 1, 34 [in Ukrainian].
27. Mohyla. (1925). Bezprytulna silrada (Mistechko Brovary na Kyivshchyni) [Homeless village council (Brovary Town in Kyiv Region)]. *Silrada* [Village council], 2, 21. [in Ukrainian].
28. Mykhailiuk, O.V. (2009). Selianstvo Naddnpirianskoi Ukrainy v pershi desiatylittia XX st. (1900–1922 rr.): sotsiokulturni transformatsii [The peasantry of Naddnieper Ukraine in the first decades of the 20th century. (1900–1922): sociocultural transformations]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Dnipropetrovsk: DNU. 37 p. [in Ukrainian].
29. Mykhailyk, M. (1925). Revoliutsiina zakonnytst na seli [Revolutionary legality in the village]. *Silrada* [Village council], 3–4, 5–6. [in Ukrainian].
30. Mykhailyk, M.V. (1925). Revoliutsiina zakonnytst na seli (Dopovid hubprokurora tov. M.V.Mykhailyka) [Revolutionary legality in the village (Report of Gubernatorial Prosecutor comrade M.V. Mykhailyk)]. *Silrada* [Village council], 3–4, 21. [in Ukrainian].
31. Na taku silradu treba zvernuty uvahu. Selo Bezpushna, V.-Polovetskoho raionu na Biloshcherkovshchyni [Attention should be paid to such a village council. Bezpushna village, V.-Polovetskyi District, Bila Tserkva Region]. (1925). *Silrada* [Village council], 1, 35. [in Ukrainian].

32. Obhovoriuimo reorhanizatsiiu silrad [Let's discuss the reorganization of village councils]. (1929). *Chervone Selo [Red village]*, 9 (45), 1–2. [in Ukrainian].
33. Obukh. (1926). Otse tak peredvyborcha ahitatsiia ... [Now that's an election campaign...] *Radianskyi Selyanyn [A Soviet peasant]*, 3, 45. [in Ukrainian].
34. Patryliak, B. (2016). Zakhoplennia selianamy administratyvnykh tsentriv USRR navesni 1930 r. [Seizure of administrative centers of the Ukrainian SSR by peasants in spring 1930]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History]*, 2 (129), 41–45. [in Ukrainian].
35. Patryliak, B.K. (2012). Opir ukrainskoho selianstva sotsialno-ekonomichnym zakhodam radianskoi vlady u 1927–1933 rr. [Resistance of the Ukrainian peasantry to socio-economic measures of Soviet Power in 1927–1933]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
36. Pokrovskiy, M. (1924). Ocherky russkoho revoliutsyonnoho dvyzhenyia XIX – XX vv. [Essays of the Russian revolutionary movement of the XIX – XX centuries]. Moscow: Red Nova. 223 p. [in Russian].
37. Polishchuk, Yu.H. (dateless). Spohady pro mynule. Narysy po istorii sela Kolodystoho, Talnivskoho raionu, Cherkaskoi oblasti [Memories of the Past. Essays on the History of Kolodyste Village, Talne District, Cherkasy Oblast]. Manuscript-typescript. [in Ukrainian].
38. Poshyrena narada v spravi ozhyvlennia diialnosti silrad [Extended Meeting on revitalizing the activity of village councils]. (1925). *Silrada [Village council]*, 3–4, 20–21. [in Ukrainian].
39. Pravda. (1926). Koho vybraty?.. [Whom to Choose?..]. *Radianskyi Selyanyn [A Soviet peasant]*, 3, 45. [in Ukrainian].
40. Pro peredachu derzhzemmaina mistsevoho znachinnia u trudove korystuvannia selianam [On the transfer of state land property of local significance for labor use by peasants]. (1927). *Radianskyi Selyanyn [A soviet peasant]*, 5, 43. [in Ukrainian].
41. Proiekt osnovnykh polozhen pro orhanizatsiiu silskykh rad u SRSR [Draft of the Main Provisions on the organization of village councils in the USSR]. (1929). *Chervone Selo [Red village]*, 9 (45), 2–4. [in Ukrainian].
42. Prysyazhnyuk, Yu.P., & Komirenko, O.I. (2019). Zertvy y katy: sotsialna istoriia Holodomoru 1932 ta 1933 rokiv [Victims and executioners: social history of the holodomor of 1932 and 1933]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Istorychni nauky [Bulletin of Cherkasy University. Series: Historical Sciences]*, 2, 63–76. [in Ukrainian].
43. Reznikov, V. V. (2016). Selianskyi povstanskyi rukh na Slobozhanshchyni (1918–1923 rr.) [Peasant uprising movement in Slobozhanshchyna (1918–1923)]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kharkiv. 21 p. [in Ukrainian].
44. Romanovskiy, M. (1925). Selianska „revnist” [Peasant “zeal”]. *Molodyi bilshovyk [A young bolshevik]*, 4, 47–50. [in Ukrainian].
45. Rykov, A. I. (1990). Ytohy XIII s'ezda Vserossyiskoi kommunystycheskoi partyi (bolshevykov) (VK-P(b)) (Doklad na sobrany partyinoho aktyva Khamovnycheskoho raiona v Moskve 12 yunია 1924 h.) [Outcomes of the XIII Congress of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) (Report at the meeting of party activists in Khamovnichesky District in Moscow on June 12, 1924)]. In A.I.Rykov. *Yzbrannyye proyzedenyia [Selected Works]* (pp. 330–342). Moscow: Ekonomika, [in Russian].
46. S. H. (1929). Seliany v roboti RSI [Peasants in the work of the Workers' and Peasants' Inspection]. *Chervone Selo [Red village]*, 2 (38), 5–6. [in Ukrainian].
47. Serbychenko, O. (1929). Pozbudemos halm u khlibozahotivliakh [Let's get rid of obstacles in grain procurements]. *Chervone Selo [Red village]*, 10 (46), 5–6. [in Ukrainian].
48. Shestakov, A.V. (1927). Ocherky po selskomu khoziaistvu y krestianskomu dvyzheniyu v hody voyny y pered Oktiabrem 1917 h. [Sketches on agriculture and peasant movement in the years of war and before October 1917]. Leningrad: Priboy. 191 p. [in Russian].
49. Skrypnyk, M.O. (1925). Pro revoliutsiiu zakonnist na seli i zakon pro buvshykh pomishchykiv (Rozmova z narodnim komisarom iustytzii ta heneralnym prokurorom USRR tov. Skrypnykom) [On revolutionary legality in the village and the law on former landowners (Conversation with the People's Commissar of Justice and Prosecutor General of the Ukrainian SSR, comrade Skrypnyk)]. *Silrada [Village council]*, 5, 12–13. [in Ukrainian].
50. Ya. K–n. (1929). Rolia silskykh rad v borotbi proty biurokratyizmu [The Role of Village Councils in the Fight Against Bureaucracy]. *Chervone Selo [Red village]*, 4 (40), 4–5. [in Ukrainian].
51. Yankovenko. (1925). Lysnivska silrada (Selo Lysnivka, Monastyryshynskoho raionu na Umanshchyni) [Lysnivka Village Council (Lysnivka Village, Monastyryshche District in Uman Region)]. *Silrada [Village council]*, 1, 34. [in Ukrainian].
52. Yavors'kyj, M. (1927) Problema ukraïns'koyi nacional-demokratychnoyi revolyuciyi, yiyi istorychni osnovy ta ruxovi syly (Prodovzhennya) [The problem of Ukrainian, national, democratic revolution of 1917, its historical basis and moving efforts (continuation)]. *Chervonyi shliakh [Red way]*, 4, 93–116. [in Ukrainian].

53. Yavors'kyj, M. (1927). Problema ukrayins'koyi nacional-demokratychnoyi revolyuciyi u 1917 r., yiyi istorychni osnovy ta yiyi ruxovi syly [The problem of Ukrainian, national, democratic revolution of 1917, its historical basis and moving efforts]. *Chervonyi shliakh [Red way]*, 2, 108–134. [in Ukrainian].

54. Zhdan, P. (1929). Yak pratsiuiut silrady na Romenshchyni [How village councils work in Romenshchyna]. *Chervone Selo [Red village]*, 8 (44), 9–10. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 09.07.2025

Схвалено до друку / Accepted: 15.09.2025

Методологія, історіографія та джерелознавство аграрної історії

Methodology, historiography and source studies of agrarian history

УДК 94(477):631-051]:070.48

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Lyakh>

Sergiy Lyakh

Doctor of History, Professor, Professor of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine and Methods of Teaching History, Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8552-1638>

e-mail: s_lyakh@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Lyakh, S. The Ukrainian peasant on the historical map of Europe. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 35, 38–47. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Lyakh>

UKRAINIAN PEASANT ON THE HISTORICAL MAP OF EUROPE

Abstract. The purpose of the article is to draw attention to a question that, in the author's opinion, has not yet received proper coverage: when, in fact, the peasant whose figure is chosen as the main character of the scientific professional publication – the journal «Ukrainian Peasant» – entered the historical arena.

The scientific novelty. The experience of Western agrarian historians is summarized, the features of the «new agrarian history» and the content of the new «peasant-centred» paradigm of history are revealed. The concept of periodization of the history of the Ukrainian peasantry is proposed. On the basis of reflections on the social nature of the peasantry and its place in society, the concept of the concept of «Ukrainian peasant» is developed.

Conclusions. As the experience of historians of Western schools shows, for a full answer to the question posed, it is necessary to carry out a broad program of special research using the technologies of experimental archaeology, «rural archaeology», landscape history, gender history, history of everyday life, semiotic interpretation, and local history. In the absence of a sufficient empirical base, we can only rely on a preliminary essay of the time of birth of the historical phenomenon of the Ukrainian peasant.

It must be taken into account that peasants appear in the sources under their own name for the first time in the collection «Rights by which the Little Russian People are judged» of 1743 – a kind of legal code of the Hetmanate. Among Ukrainian intellectuals, the term «peasants» was first used by Panteleimon Kulish and Volodymyr Antonovych.

It should be assumed that the formation of a full-fledged holistic peasant type in Ukraine lasted until the end of the 17th century. The prerequisite for the next step in the formation of peasant identity, this time continuous, was the abolition of serfdom in the 19th century. The Ukrainian peasantry appears most clearly in the period between 1902 and 1932.

Keywords: history of Ukraine, agrarian history, rural history, peasantry, magazine «Ukrainian Peasant».

Сергій Лях

доктор історичних наук, професор, професор кафедри давньої і нової історії України та методики навчання історії, Запорізький національний університет, м. Запоріжжя, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8552-1638>

e-mail: s_lyakh@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Лях С. Український селянин на історичній мапі Європи. *Український селянин*. 2025. Вип. 35. С. 38–47. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Lyakh>

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН НА ІСТОРИЧНІЙ МАПІ ЄВРОПИ

Анотація. Мета статті – привернути увагу до питання, яке досі, на думку автора, не дістало належного висвітлення: коли, власне, вийшов на історичну арену той самий селянин, чия постать обрана за головного героя наукового фахового видання – журналу «Український селянин».

Наукова новизна. Узагальнено досвід істориків-аграрників Заходу, розкрито особливості «нової аграрної історії» і зміст нової «селяноцентричної» парадигми історії. Запропонована концепція періодизації історії українського селянства. На основі розмірковувань про соціальну природу селянства і його місце в суспільстві складено концепт поняття «український селянин».

Висновки. Як показує досвід істориків західних шкіл, для повноцінної відповіді на поставлене питання необхідно здійснити широку програму спеціальних досліджень із застосуванням технологій експериментальної археології, «сільської археології», історії ландшафтів, гендерної історії, історії повсякденності, семіотичної інтерпретації, локальної історії. За відсутності достатньої емпіричної бази можемо розраховувати тільки на попередній нарис щодо часу народження історичного феномена українського селянина.

Варто враховувати, що в джерелах селяни під своїм власним іменем вперше виступають у збірці «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року – своєрідному правовому кодексі Гетьманщини. Серед українських інтелектуалів термін «селяни» вперше використали Пантелеймон Куліш і Володимир Антонович.

Слід вважати, що формування повноцінного цілісного селянського типу в Україні затягнулося до кінця XVII ст. Передумовою наступного кроку у формуванні селянської ідентичності, на цей раз безперервної, було скасування кріпосного права у XIX ст. Найбільш виразно українське селянство постає в період між 1902 – 1932 роками.

Ключові слова: історія України, аграрні студії, руралістика, селянство, журнал «Український селянин».

Постановка проблеми

«Селянин у кожному з нас» – таким промовистим заголовком починається вступ до книги професора Гентського університету Еріка Ванхаута «Селяни у світовій історії» (2021)¹. Праця знаного дослідника економічної та соціальної історії засвідчує один із трендів сучасної гуманітаристики: поновлення інтересу до, здавалось би, приреченого на зникнення селянського світу. Сьогодні селянське господарство, сільський спосіб життя розглядаються не як екзотика відмираючого архаїчного віту, не як дивне відхилення від загального магістрального шляху, а як резерв стабільності, корисне доповнення ринкових механізмів, яке здатне нівелювати наявні перекося, додати стабільності сьогоdnішньому світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Науковий журнал «Український селянин», заснований у 2000-му році в Черкаському університеті, органічно вписується в означений глобальний тренд відновлення інтересу до аграрної історії, історії села і селянства, до дослідження селянських світів, сьогоdnішніх і минулих. За 25 років «Український селянин» об'єднав істориків-аграрників України, ввів до наукового обігу значний матеріал з історії українського села (переважно XX століття) і цілком закономірно вийшов на рівень теоретичних узагальнень. Ретроспективний огляд публікацій засвідчує, що «Український селянин» опрацьовує наскрізні проблемні лінії, які умовно можна назвати «Селянство і революція», «Селянство і нація», «Село і гроші», «Село і влада». Доброю традицією стала публікація статей методологічного змісту.

Мета статті

Враховуючи важливість формування культури методологічної самосвідомості істориків в умовах наростаючої різноманітності ідей і поглядів і вільного змагання інтерпретацій, автор цієї статті сподівається привернути увагу до одного на перший погляд простого питання, на яке досі, на думку автора, не дано належним чином обґрунтованої відповіді: коли, власне, вийшов на історичну арену той самий селянин, чия постать обрана за головного героя достойного фахового видання – журналу «Український селянин»?

Виклад основного матеріалу

Симптоматично, що у 10-томній «Енциклопедії історії України», створеній в Інституті історії України НАН України у 2003–2013 рр., взагалі немає статті «Селянин» чи «Селянство». «Шляхта» є. «Пани» є. А селянина немає. Для порівняння: багатотомне видання

1 Peasants in World History. Ed. by Eric Vanhaute. New York: Routledge, 2021. P.1.

«Фундаментальні історичні поняття», яке узагальнило багаторічну працю над заснованою Рейнгартом Козеллеком новою теоретичною дисципліною «історія понять», містить розлогу статтю «Bauer. Bauernstand. Bauerntum» (Селянин. Селянський клас. Селянство) обсягом у 106 000 знаків, у якій докладно простежено трансформацію семантичного наповнення цих понять від XI ст. до наших днів².

Двотомна «Історія селянства Української РСР» (1967) починається розділом із цілком доречною назвою: «Виникнення селянства», – але насправді відповіді на поставлене питання не дає, натомість подає детальний реєстр речових елементів землеробства починаючи від неоліту, а далі поринає в схоластичний світ давньоруського «феодалного способу виробництва», «експлуатації», «визиску», «позаекономічного примусу».

Створений 40 років потому методологічно модифікований римейк цієї історіографічної ідеї (двотомного академічного огляду аграрної історії) – «Історія українського селянства» (2006) – питання про час виникнення селянства не ставить. Слово «селянин» уперше з'являється на 43-й сторінці; причому, тут ідеться не про процес становлення селянства, а про знаряддя праці, агротехніку і сільський побут. Наявність «селян» на Русі постулюється без коментарів, при тому, що джерела вживають інші назви – «люди» і «смерди». Розділи 3-й, 4-й і 5-й містять суперечливі тлумачення. Якщо у 3-му і 4-му розділах помітно прагнення автора відійти від спрощеної схеми невпинного «посилення феодалного гніту» і окреслити суспільний статус посполитих XVI – першої половини XVII ст. через концепти «селянська правосвідомість», «селянське копне судочинство» і «матеріальні статки селянських господарств», – то наступний 5-й розділ перекреслює ці намагання відійти від чорно-білої картини: тут категорично стверджується, що до козацької революції середини XVII ст. «селянство» перебувало на становищі «найбільш приниженої, повністю позбавленої прав верстви, що фактично стояла поза суспільством»³.

Потужна змістовна монографія Ірини Ворончук «Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники», на жаль, оминає питання суб'єктності, історичної ідентичності і соціального статусу посполитих. Вірніше, у визначенні соціального становища дослідниця не йде далі критерію «заможності». Слово «селяни» дослідниця вживає спонтанно, ніби не помічаючи, що аналізовані й щедро цитовані документи саме цього терміна не знають. Адже тих, кого історикиня презентує як селян, документи називають «люди» або «человек», а частіше просто по імені, без жодних означень.

Невиразність образу українського селянства феодалної, домодерної й ранньомодерної доби стає особливо помітною при порівнянні з образом селянства зарубіжної Європи, відтвореним західними історіографіями.

Ерік Вольф, професор Мічиганського університету, розробив загальну модель «селянського суспільства». Він впевнено розрізняв первісного землероба і селянина. На запитання: «Що відрізняє селян від первісних людей», – Вольф дав системну відповідь: «... Саме це виробництво фонду ренти критично відрізняє селянина від первісного землероба... Лише тоді, коли хлібороб інтегрується в суспільство з державою, тобто коли землероб стає підвладним вимогам і санкціям можновладців за межами його соціального прошарку, ми можемо належним чином говорити про селянство» (1966)⁴.

2 Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Herausgegeben von Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Kozelleck. Band I. A–D. Stuttgart: Ernst Klett Verlag: 1995. S.407–439.

3 Історія українського селянства: нариси: В 2 т. Т.І. Київ: Наук. думка, 2006. С.224.

4 Wolf, Eric R. Peasants. New Jersey: Prentice-Hall, 1966. P.10, 11.

Схема Вольфа знайшла розвиток у працях німецьких істориків у 1980–90-ті роки. Професор соціальної історії ранньомодерного періоду в Кассельському університеті Гайде Вундер, авторка монографії «Сільська громада в Німеччині» (1986), постання селянства як соціального явища також пов'язує з процесом переходу від первісності до державності: «... Ці процеси почалися ще в VI столітті і взаємодіяли з новими зрушеннями у сфері правління, а саме з появою центральних політичних структур в імперії Каролінгів...»⁵.

Професор Геттінгенського університету, автор низки праць з середньовічної аграрної історії, співредактор «Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie» Вернер Рьозенер у своїй монографії «Селяни в Середні віки» (1991) іронізує над уявленнями про селянина як про «позаісторичного» хлібороба, який «з давніх часів кидає виклик силам природи і з покоління в покоління з незмінною одноманітністю веде своє господарство». Дослідник окреслює основні чинники і тенденції, які призвели до кардинальної зміни соціального статусу сільського населення протягом раннього середньовіччя: з одного боку, інтенсифікація сільськогосподарського виробництва, а з іншого – зміни у характері воєн і у військовій справі за каролінгських та післякаролінгських часів призвели до диференціації між воїнами і селянами, яка в кінцевому рахунку результувалася у поділ на рицарів і селян у XII–XIII століттях⁶.

Інтерпретаційний антропологічний поворот в історієписанні кінця XX – початку XXI ст. стимулював нову хвилю досліджень. До наукового обігу був введений потужний масив емпіричних даних, який у поєднанні зі свіжими пояснюючими стратегіями змусили дещо по-іншому, ніж це робила традиційна соціологізована історіографія, робити висновки і розставляти акценти. Якщо традиційна історіографія XX століття зосереджувалася на питаннях землеволодіння, ренти, повинностей, ринку, на організаційних деталях функціонування помістя, урожайності, агротехніки, підпорядкованості, залежності від панства, то антропологічно перепрограмована історіографія зосереджується на менталітеті, уявленнях, культурі, організаційних здатностях, системі цінностей селян⁷. Завдяки прискіпливому вивченню повсякденних практик селянин постає не як придаток сеньйоріального режиму, ані як його жертва, а як гравець із власним правом, із власними ресурсами, традиціями та ідеями.

Професор Лестерського університету Крістофер Даєр, автор книги під промовистою назвою «Селяни творять історію» (2022), вказує на вражаючий ефект «селяноцентричного» підходу у дослідженні повсякденного життя в англійському регіоні 1200–1540 років: «... Виходить зовсім інша картина людей з різними амбіціями, турботами, знаннями та здатністю щось робити зі своїм життям...»⁸.

Колега Даєра Кріс Бріггс відзначає перемогу нової «оптимістичної» тенденції в новітній історіографії: в працях істориків нового покоління селянин замість збіднілого, пригніченого, повністю заглибленого в себе чи обмеженого традиціями чи обставинами, постає цілком здатним адаптуватися, формувати власну долю та активно взаємодіяти зі світом за межами села⁹.

Спеціальний том «Аграрна історія: стан і перспективи», випущений до 41-го Дня історика Німеччини, який проходив у вересні 1996 р. у Мюнхені, на «німецькому матеріалі» підтвердив тренд «нової аграрної історії», подібний до доробку англійських істориків: села

5 Wunder, Heide. Die bäuerliche Gemeinde in Deutschland, Göttingen 1986. S.28. URL: https://digi20.digital-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb00047865_00001.html

6 Rösener, Werner. Bauern im Mittelalter. München: Verlag C.H.Beck, 1991. С.20–29.

7 Agrargeschichte: Positionen und Perspektiven / hrsg. von Werner Trosbach und Clemens Zimmermann. Mit Beitr. von Peter Blickle. Stuttgart: Lucius und Lucius, 1998. S.30–31.

8 Dyer, Christopher. Peasants Making History: Living in an English Region 1200–1540. Oxford University Press, 2022. P.1, 3

9 Briggs, Chris. Current trends and future directions in the rural history of later medieval England (c. 1200–c. 1500). *Rural History*. 2023. No 34. Pp.322–323.

мали своє представництво в земельних парламентах; селянські громади мали реальний вплив на конфесійне життя, зокрема, через участь у формуванні корпусу священників¹⁰.

Отже, зарубіжна історіографія дає чітку відповідь на питання як сутності селянства, так і часу його появи в європейській історії.

Щоб відповісти на ці запитання щодо української історії, необхідно визначитися із концептом феномена «український селянин». Визначення «селянин – людина, яка працює на землі», – не може задовольнити історика. У нашій інтерпретації український селянин – це не той, хто просто «був», «жив», чи «виробляв». Селянин – це актор (з наголосом на першому складі – відповідно до сучасної історико-антропологічної традиції). Селянство – це самоконституційована спільнота у структурі соціально стратифікованого суспільства з виразними закріпленими стабільними специфічними функціями щодо забезпечення основ його функціонування. Більше того, для сучасного історика селянство – не лише соціальна верства, а перш за все соціально-культурне явище. Це суб'єкт із своєю специфічною системою цінностей, певний ментальний тип.

Є загальне правило: поняття визначається виходячи зі стану означуваного явища на момент найбільшого розвитку цього явища, коли його ознаки, якості й властивості максимально проявилися. Не випадково Андрій Заярнюк у своїх методологічних розмірковуваннях навколо поняття «селянство» приходить до висновку: «Абстрактне поняття “селянство” найбільш доцільно використовувати для опису свідомого свого колективного “я” організованого селянського “класу для себе” кінця XIX – першої половини XX ст.»¹¹. Цю ж логіку підходу до визначення концепту українського селянства фактично прийняв (хоч і з застереженнями) Сергій Корновенко¹².

Справді, найбільш виразно українське селянство постає в історичний період між 1902–1932 роками – від утворення «селянських республік» у боротьбі за поміщицьку землю і появи ідеї Селянської спілки до сталінського розселяння. Вражаюче пробудження українського селянства у 1902–1907 роках засвідчило, що селянство стало самостійною силою. Історичну суб'єктність селянства відразу відчувало все суспільство – і уряд, і еліти, і різного роду «друзі народу», і партійні агітатори. Вихід селянства на історичну арену детально показано в опублікованих в «Українському селянині» статтях Сергія Корновенка, Ірини Верховцевої, Олени Герасименко, Олексія Компанійця¹³.

Соціальний портрет українського селянства другої половини XIX – першої чверті XX ст. відтворено в монографіях Олександра Михайлюка¹⁴ і Юрія Присяжнюка¹⁵. При всій несхожості концепцій та інтерпретаційних стилів ці дві праці виразно засвідчують наявність самодостатнього селянського світу, стійкої селянської ментальності, життєвих цінностей, серед яких виділимо ті, які мають системоутворюючий характер:

1. Після реформи 1861 р. всі селяни стали власниками: на базі унормованого землеволодіння, доповненого приватною власністю на окремі земельні ділянки, сформувався тип хазяїна, господаря, власника сімейного індивідуального господарства.

2. Складалася, хоч і суперечливо, селянська самоорганізація. Зросла роль громади.

10 Agrargeschichte: Positionen und Perspektiven / hrsg. von Werner Trosbach und Clemens Zimmermann. Mit Beitr. von Peter Blickle ... Stuttgart: Lucius und Lucius, 1998. S.18.

11 Заярнюк А. «Селянство» як категорія соціально-історичного аналізу (на прикладі Східної Галичини XIX ст.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2006-2007. №15. С.553.

12 Корновенко С. Трансформація методологічних підходів до вивчення аграрної історії в Україні: основні тенденції (1990-ті – 2020-ті рр.). *Etniak*. 2023. 4 (44). С.254.

13 Компанієць О.В. Розв'язання «аграрного питання» як фактор становлення селянських республік на першому етапі Аграрної революції (1902 – 1907). *Український селянин*. 2021. Вип.26. С.60–65; Герасименко О.В. Спроба створення «селянських республік» на Слобожанщині в роки першої революції 1905 – 1907 рр. *Український селянин*. 2017. Вип.17. С. 29–33; Корновенко С.В. Селянські республіки початку XX століття як вияв селянської революційності в Україні. *Український селянин*. 2017. Вип.18. С.25–36; Верховцева І.Г. Політизація самоврядування селян у Російській імперії у 1902–1907 роках як початковий етап селянської революції. *Український селянин*. 2016. Вип.16. С.58 – 69.

14 Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси: Монографія. Дніпропетровськ: Інновація, 2007.

15 Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси, 2007.

3. Виразно засвідчується самоповага, в основі якої – культ фізичної важкої праці.

4. Вперта відгородженість як спосіб відстоювання власної системи цінностей. Недовіра до чужого, зовнішнього і незнайомого. Опозиційність хліборобів щодо «панства» й «начальства» (поміщиків, комерсантів, підприємців, чиновників, представників інтелігенції), а також до держави. Опозиція місту – з відтінком моральної переваги; гостре відчуття відчуженості щодо зросійщеного адміністративного апарату.

5. Домінування етики над правом.

Цей концепт українського селянина стане надійним орієнтиром у ретроспективному пошуку його історичного коріння. За відсутності достатньої емпіричної бази можемо розраховувати тільки на попередній гіпотетичний нарис щодо часу народження історичного феномена українського селянина.

Прикметно, що українські інтелектуали XVIII – першої половини XIX ст. не знають такого поняття, як «селянство».

Григорій Сковорода уявляє село як метафізичну категорію:

*О селянський милий, любий мій спокою,
Жодних смутків там немає,
О ручаю дзенькіт, що дзюрчить водою,
Як ліс темний, вхолоджає!
...О милий мій столик, прості та не лишні
Страви на ньому селянські,
А не ті виборні, дразнячі смак пишній,
Кухарем смачені панським.
Бо сином із батьком – прийшли із орання –
Варить сама мати в домі...*¹⁶

Для Григорія Сковороди село – це пастораль. Навіть розвиваючи свою концепцію «сродної праці» як основи людського щастя, в етюді «Природженість до землеробства» він не згадує реального селянина; філософ малює образ абстрактного позачасового «землероба»: «Ти до цього народився... Берися орати землю, заготовлювати харч для людей і худоби... Не бійся, праця в самому своєму діянні буде тобі солодша, ніж запашне повітря...»¹⁷.

Багато чого від оцієї елітної відстороненості залишилося і в свідомості українських інтелектуалів першої половини XIX ст. В лексиконі «Книги буття українського народу» є «козаки», є «панство», є «кріпаки», є «плем'я слов'янське» і «українець»¹⁸. Існування селянина лише вгадується імпліцитно.

Пантелеймон Куліш у своїх працях пише переважно про «народ», «простий люд», «мужиків». Хоч у своєму життєвому досвіді геній українського націєбудування таки отримав досвід безпосереднього контакту зі своїм народом у «хуторі Піддубень коло Мотронівки»¹⁹. Відповідно в текстах Куліша селянин таки з'являється як суб'єкт зі своїм норовом. У нарисі «Хутірська філософія і віддалена од світу поезія» (1879), вкотре протиставляючи «щедро обдарований від природи народ» казенній столичній культурі, Куліш згадує селянина

¹⁶ Сковорода, Григорій. Твори: У 2 т. Т.1. Київ: АТ «Обереги», 1994. 528 с. С.88.

¹⁷ Сковорода Г. Розмова, названа алфавіт, або буквар миру. *Твори у двох томах*. Т.1. Київ: АТ «Обереги», 1994. С.438.

¹⁸ Кирило-Мефодіївське товариство. Київ: Наук. Думка, 1990. Т.1. С.256–258.

¹⁹ Куліш П. Повість про Український народ; Моє життя (Жизнь Куліша); Хутірська філософія і віддалена од світу поезія. Київ: Ред. журн. «Український Світ», 2005. С.136.

буквально: «Чи корисні для поступу розуму й серця, а чи, може, скоріше шкідливі наші школи, наші гімназії, наші університети й академії наук, наші бібліотеки, наші періодичні видання, наші наукові, напівнаукові й зовсім ненаукові книжки?.. Перший не прийме їх **український селянин**. Він уже давно склав прислів'я: “У город – по гроші, а в село – по розум”»²⁰.

Сергій Корновенко, систематизувавши Кулішеві оцінки українського селянства, зазначає: «П.Куліш з'ясовує головні риси селянської філософії. До них він зараховує: 1) “великі мислі”; 2) “високі співи”; 3) “проза мальовнича”; 4) “філософська нагота”». І ще: «...1) селянин – справжній, природний; 2) селянин богошанувальний; 3) селянська філософія стосується справжніх природних цінностей»²¹.

Перше системне свідчення про наявність цілком сформованого українського селянства як самосвідомої спільноти належить Володимиру Антоновичу. У своїх «Мемуарах», писаних року 1897-го, окреслюючи ситуацію на Правобережжі у середині XIX ст., Антонович занотовує: «Пан уважав себе чоловіком і зовсім не допускав, щоб чоловіком міг бути селянин... Пан, сидючи в селі десятки літ, про селян знав тільки те, що вони для його елемент ворожий, що вони бажають тільки вивернутись від роботи, що всі вони п'яниці і не до чого не здатні окрім панщини...»²². Навпаки, Антонович ще в молоді роки, об'їздивши «Волинь, Подолію, Київщину, Холмщину і більшу частину Катеринославщини й Херсонщини», дивиться на селян очима європейськи освіченої людини: «...Під час подорожі ми познайомились доволі добре з народнім світоглядом... Сказалось, що демократичний елемент в краю – це селяни... Ми бачили дуже сильну природню логіку і дуже розвинену народню етику...»²³.

Оглядаючи більш ранні століття, помічаємо, що з усіх доступних нам наративів і документів селяни під своїм власним іменем вперше виступають у збірці «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року – своєрідному правовому кодексі Гетьманщини. Пункт 3-й глави 29-ї «О суді над пахотними людьми, о сільському порядку, о прибудах, о пастухах, стадниках, плугаторях, погоничах і о скоті» розтлумачує порядок задоволення громадських потреб, на які роблять внески «всі обще **селяне**»; при цьому згадуються такі атрибути селянського самоврядування, як «громада» і «сільські урядники»²⁴. Документ прямо вживає ключове для нас слово «селяни», а також трактує селянство як спільноту, суб'єкт суспільства.

Отже, в українській традиції правове конституювання селянина відбувається в справочинних структурах Гетьманщини, а своїми витокami має Визвольну війну. Положення про вирішальний вплив козацької революції середини XVII ст. на формування українського селянства як повноцінного соціального стану виразно сформулював Олександр Гуржій: «Як феноменальне соціально-економічне явище варто розглядати масове виникнення вільних військових сіл і містечок. Це насамперед у них селяни після багатовікової кріпосної залежності бодай на кілька десятиліть змогли відчутти себе справжніми господарями своїх земельних наділів та відносно самостійними розпорядниками власної праці й майна»²⁵.

Доки не буде доведено зворотного, правильнішим буде вважати, що формування повноцінного цілісного селянського типу в Україні затягнулося до кінця XVII ст.

Та особлива система взаємин землероба і суспільства, яка перетворювала землероба у ланку всієї державної конструкції, почала складатися за княжих часів, але в силу особливостей постання Русі можна говорити лише про перші ознаки зародження селянства як суспільного стану. Землеробське населення довго залишалося в стані напівплеменного-напівселянського статусу. Фігурант «Руської Правди» смерд – це рудимент світу воєнної демократії, данник, на якого боярсько-князівська верхівка нашвидкоруч накинула рентні обов'язки, але за інерцією

20 Куліш П. Там само. С.143–144.

21 Корновенко С. Хутірська філософія П.Куліша: біля джерел українського аграризму. *Український історичний журнал*. 2020. №5. С.74.

22 Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. Т.1. Київ: Заповіт, 1997. С.169,171.

23 Там само. С.172, 174.

24 Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. Київ: Інститут держави і права НАН України, 1997. С.483.

25 Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII – XVIII ст.). Київ: Інститут історії України, 1994. С.90.

ще залучала їх до воєнних виправ у вигляді «ополчення». Тут доречним буде прийняти до уваги роз'яснення Леонтія Войтовича: «Ми підтримуємо тих дослідників, які не сумніваються, що смерди були вільними землеробами-общинниками. Вони входили у земське ополчення, до того часу поки стан військової техніки дозволяв використовувати непрофесіоналів... Причому князі мусили розраховуватися з ними за участь у своїх походах»²⁶.

У наступний період ці паростки отримали прискорюючий імпульс через поширення німецького і волоського права за посередництва еліт Польщі, Чехії та Угорщини. Таким чином були принесені форми вже визрілого соціального досвіду Західної і Центральної Європи з його розвинутими категоріями селянської общини, сільського старости, договірних обов'язків селянського миру з владними суверенами. Проте наступна хвиля «повторного закріпачення» визначила стагнацію і занепад ще не сформованої до кінця селянської суб'єктності, пригнічення самоврядності. Протягом XV–XVI століть землеробське населення масово перебувало під владою «шляхетського права», в системі координат якого панські піддані фігурували як «хлопи». Принизливий відтінок цієї назви точно відображав суть становища сільськогосподарського тяглогового населення при кріпацтві. Присмак приниження і неповноцінності був перенесений через віки. Як зазначив укладач «Словника польської мови» (1807–1814) Самуель Богуміл Лінде, ця назва «містить презирство»²⁷.

Селянська енергія в українській культурі частково знаходила вихід у козакуванні та в колонізаційних потоках. Козацька революція середини XVII ст. дала могутній поштовх соціалізації селянства, зростанню самодостатнього «хазяїна», складанню структур «без пана». Але і ця спроба утвердження в українському суспільстві традицій, норм і категорії селянина як особистості була перервана і zdeформована. Хоч імпульс від козацької революції виявився настільки потужним, що самодостатній життєздатний автономний селянський світ зберігався довго якщо не в реальних практиках, то як мінімум в ментальній пам'яті. До того ж, маси рядового козацтва були інкорпоровані у якості державних селян і склали таким чином непотопляючий континент повноцінного самоврядного селянства хоча б на частині українського історичного простору.

Наступним кроком у формуванні селянської повноцінної ідентичності, на цей раз безперервної, було скасування кріпосного права у XIX ст. Селянин нарешті став власником землі, хазяїном. Він досить швидко усвідомив зміну у своєму статусі і розправив плечі, заявив про свої специфічні потреби. Замахнувся на свого одвічного антагоніста – поміщика. Селянин остаточно став фігурою, гравцем на історичній арені.

Висновки

Українська культура, українське суспільство крок за кроком повертає собі свою історію, свою історичну спадщину. Зусиллями Наталії Яковенко та її наукової школи в українську історію було повернуто українську шляхту. Зараз Віталій Михайловський повертає «наших королів»²⁸.

Отже, підійшла черга повернути в нашу історію наше селянство. Не як абстрактну «продуктивну силу», тяглову податну масу, вічних злиднів чи об'єкт співчуття. А як повноцінних співавторів історії. Як основу нашої працьовитості, гідності, стійкості, волячої впертості.

На незмінній фірмовій обкладинці журналу «Український селянин» – дві пари запряжених волів. Застріяні на весняному ласкавому сонці, незворушні у своїй звичності до роботи, воли стоять на ріллі, частково зораній, частково готовій до оранки. Над ними високе блакитне

26 Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. Розділ 6.3. URL: <http://izbornyk.org.ua/dynasty/dyn.htm>

27 Linde S.B. Słownik języka polskiego. Tom I. Część I. Warszawa 1807. S.244.

28 Михайловський В. Наші королі – Reges nostri. Володарі та династії в історії України (1340–1795). Київ: Темпора, 2023.

українське небо. Селянина не видно. Але відчувається його присутність, вгадуються його вмілі дбайливі руки, ритм його життя, поле його діяльності. Воли впряжені. Вони доглянуті і чисті, у передчутті задоволення від важкої праці.

References:

1. Agrargeschichte: Positionen und Perspektiven / hrsg. von Werner Trosbach und Clemens Zimmermann. Mit Beitr. von Peter Blickle. (1998) Stuttgart: Lucius und Lucius. [in German].
2. Briggs, Chris. (2023) Current trends and future directions in the rural history of later medieval England (c. 1200–c. 1500). *Rural History*, 34, 322–323. [in English].
3. Dyer, Christopher. (2022) *Peasants Making History: Living in an English Region 1200–1540*. Oxford University Press. [in English].
4. Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Herausgegeben von Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck. Band I. A–D. (1995) Stuttgart: Ernst Klett Verlag. [in German].
5. Herasymenko, (2017) O. Sproba stvorennia «selianskykh respublik» na Slobozhanshchyni v roky pershoi revoliutsii 1905–1907 rr. [An attempt to create «peasant republics» in Slobozhanshchyna during the first revolution of 1905–1907] *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant], 17, 29–33. [in Ukrainian].
6. Hurzhii, O. (1994) Evoliutsiia sotsialnoi struktury selianstva Livoberezhnoi ta Slobidskoi Ukrainy (druga polovyna XVII – XVIII st.) [Evolution of the social structure of the peasantry of the Left Bank and Slobodsk Ukraine (second half of the 17th – 18th centuries)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
7. Istoriia ukrainskoho selianstva: narysy [History of the Ukrainian Peasantry: Sketches] (2006). Kyiv: Naukova dumka, 1. [in Ukrainian].
8. Kyrylo-Mefodiivske tovarystvo. [Cyril and Methodius Society] (1990) Kyiv: Naukova Dumka. T.1. [in Ukrainian].
9. Kompaniets, O. (2021) Rozviazannia «aharnoho pytannia» yak faktor stanovlennia selianskykh respublik na pershomu etapi Ahrarnoi revoliutsii (1902–1907). [The solution of the «agricultural question» as a factor in the establishment of peasant republics at the first stage of the Agrarian Revolution (1902–1907)] *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant], 26, 60–65. [in Ukrainian].
10. Kornovenko, S. (2020) Khutirska filosofiiia P.Kulisha: bilia dzherel ukrainskoho ahraryzmu. [Khutir Philosophy of P. Kulish: At the Sources of Ukrainian Agrarianism] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 64–76. [in Ukrainian].
11. Kornovenko, S. (2017) Selianski respubliki pochatku XX stolittia yak vyjav selianskoi revoliutsiinoستي v Ukraini [Peasant Republics of the Early 20th Century as a Manifestation of Peasant Revolutionary Spirit in Ukraine]. *Ukrainskyi selianyn* [Ukrainian Peasant]. 2017. Vyp.18. S.25–36. [in Ukrainian].
12. Kornovenko, S. (2023) Transformatsiia metodolohichnykh pidkhodiv do vyvchennia ahrarnoi istorii v Ukraini: osnovni tendentsii (1990-ti – 2020-ti rr.) [Transformation of Methodological Approaches to the Study of Agrarian History in Ukraine: Main Trends (1990s–2020s)]. *Eminak*, 4 (44), 248–265. [in Ukrainian].
13. Kulish, P. (2005) Povist pro Ukrainskyi narod; Moie zhyttia (Zhyzn Kulisha); Khutirska filosofiiia i vidalena od svitu poeziia [A Tale of the Ukrainian People; My Life (The Life of Kulish); Khutir Philosophy and Remote-from-the-World Poetry]. Kyiv Ukrainskyi Svit. [in Ukrainian].
14. Linde, S. (1807) Słownik języka polskiego. Tom I. Część I. Warszawa. [in Polish].
15. Mykhailiuk, O. (2007) Selianstvo Ukrainy v pershi desiatylittia XX st.: Sotsiokulturni protsesy. [The Ukrainian Peasantry in the First Decades of the 20th Century: Socio-Cultural Processes] Dnipropetrovsk: Innovatsiia. [in Ukrainian].
16. Mykhailovskiy, V. (2023) Nashi koroli – Reges nostri. Volodari ta dynastii v istorii Ukrainy (1340–1795). [Our Kings – Reges Nostri. Rulers and Dynasties in the History of Ukraine (1340–1795)]. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
17. Peasants in World History. Ed. by Eric Vanhaute. New York: Routledge, 2021. [in English].
18. Prava, za yakymy sudytsia malorosiiskiy narod. 1743. [Rights by Which the Little Russian People Are Judged. 1743]. (1997) Kyiv: Instytut derzhavy i prava NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
19. Prysiazhniuk, Yu. (2007) Ukrainske selianstvo Naddniprianskoi Ukrainy: sotsiimentalna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [The Ukrainian Peasantry of the Dnipro Region: A Socio-Mental History of the Second Half of the 19th – Early 20th Century] Cherkasy, Vertykal. [in Ukrainian].
20. Rösener, Werner. Bauern im Mittelalter. München: Verlag C.H.Beck, 1991. [in German].
21. Syn Ukrainy: Volodymyr Bonifatiiovych Antonovych. [Son of Ukraine: Volodymyr Bonifatiiovych Antonovych] (1997). Kyiv: Zapovit, 1. [in Ukrainian].
22. Skovoroda, Hr. (1994) Tvory. [Works] Kyiv: Oberehy, 1. [in Ukrainian].

-
-
23. Verkhovtseva, I. (2016) Polityzatsiia samovriaduvannia selian u Rosiiskii imperii u 1902–1907 rokakh yak pochatkovyi etap selianskoi revoliutsii. [The Politicization of Peasant Self-Governance in the Russian Empire in 1902–1907 as the Initial Stage of the Peasant Revolution] *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian Peasant]*, 16, 58–69. [in Ukrainian].
24. Voitovych, L. (2000) Kniazivski dynastii Skhidnoi Yevropy (kinets IX – pochatok XVI st.): sklad, suspilna i politychna rol. Istoryko-henealohichne doslidzhennia. [Dynasties of Princes in Eastern Europe (Late 9th – Early 16th Century): Composition, Social and Political Role. A Historical-Genealogical Study.] Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I.Krypiakevycha. [in Ukrainian].
25. Wolf, Eric R. Peasants. New Jersey: Prentice-Hall, 1966. [in English].
26. Wunder, Heide. Die bäuerliche Gemeinde in Deutschland, Göttingen 1986. [in German].
27. Zaiarniuk, A. (2006-2007) «Selianstvo» yak katehoriia sotsialno-istorychnoho analizu (na prykladi Skhidnoi Halychyny XIX st.). “Peasantry” as a Category of Socio-Historical Analysis (Based on the Example of Eastern Galicia in the 19th Century) *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. [Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood]*, 15, 543–553. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 20.06.2025

Схвалено до друку / Accepted: 05.08.2025

УДК 930:[342.726:316.334.55](470+476+477)»186/191»
DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Mykhailiuk>

Iurii Mykhailiuk

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1359-8454>

e-mail: Mykhailiuk_10@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Mykhailiuk, Iu. (2025) Problems of the socio-legal status of the peasantry of the Grand Duchy of Lithuania in Ukrainian, Belarusian and Russian historiographies (second half of the 19th – first decades of the 20th century). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 35, 48–61. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Mykhailiuk>

**PROBLEMS OF THE SOCIO-LEGAL STATUS OF THE PEASANTRY OF THE
GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN UKRAINIAN, BELARUSIAN
AND RUSSIAN HISTORIOGRAPHIES
(SECOND HALF OF THE 19TH – FIRST DECADES
OF THE 20TH CENTURY)**

Abstract. *The purpose of the article: to investigate the development and achievements of Ukrainian, Belarusian and Russian historiographies of the second half of the 19th – first decades of the 20th century in the field of studying the socio-legal status of the peasantry of the Grand Duchy of Lithuania.*

Scientific novelty. *The scientific novelty of the study is the fact that in the outlined perspective it is the first in historiography.*

Conclusions. *It has been established that the study of the socio-legal status of the peasantry of the Grand Duchy of Lithuania in Ukrainian, Belarusian and Russian historiographies of the second half of the 19th – the first decades of the 20th century took place in stages: I (1861–1863) – the beginning of the study; II (1864–1889) – the inert search for a research field; III (1890–1917) – the implementation of a wide range of research. An important role in the study of the issue was played by the activities of scientific historical schools – Kyiv (V. Antonovych, M. Hrushevsky, M. Dovnar-Zapolsky), West Russian law (F. Leontovych, M. Vladimirsky-Budanov, M. Yasinsky), Moscow (M. Lyubavsky, V. Picheta). Representatives of these schools have made the most significant contribution to the study of the outlined issues, both in terms of subject matter and thoroughness, and the number of scientific works.*

The following main trends in the study of the socio-legal status of the peasantry of the Grand Duchy of Lithuania were identified: 1) scientific research was carried out mainly within two directions – historical and historical-legal; 2) in most cases, researchers resorted to a comprehensive analysis of categories of the rural population within the framework of a separate work; 3) the legal status of the peasantry was considered by researchers through the prism of various historical contexts (economic development, land tenure, territorial and administrative structure, etc.); 4) the diversity of territorial boundaries of the study (with the predominance of the use of national boundaries, more than a third of the works have an ethno-regional localization, some of which are carried out on the principles of regionalism of the Kyiv historical school of V. Antonovych); 5) usually the chronological boundaries of the study cover the period of independent development of the Grand Duchy of Lithuania (until 1569); 6) a significant impact on the productivity and fundamentality of scientific research was exerted by the intensification of individual archival and archeographic activities of researchers.

Keywords: *historiography, research, peasantry, socio-legal situation, Grand Duchy of Lithuania, scientific schools, scientific societies, archives.*

Юрій Михайлюк

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1359-8454>

e-mail: Mykhailiuk_10@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Михайлюк Ю. Проблеми соціально-правового становища селянства Великого князівства Литовського в українській, білоруській та російській історіографіях (друга половина XIX – перші десятиліття XX ст.). *Український селянин*. 2025. Вип. 35. С. 48–61. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Mykhailiuk>

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА СЕЛЯНСТВА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В УКРАЇНСЬКІЙ, БІЛОРУСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЯХ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПЕРШІ ДЕСЯТИЛІТТЯ XX СТ.)

Анотація. Мета статті: дослідити розвиток та здобутки української, білоруської та російської історіографії другої половини XIX – перших десятиліть XX ст. у сфері дослідження соціально-правового становища селянства Великого князівства Литовського.

Наукову новизну дослідження становить той факт, що в окресленому ракурсі воно є першим в історіографії.

Висновки. Встановлено, що дослідження соціально-правового становища селянства Великого князівства Литовського в українській, білоруській та російській історіографіях другої половини XIX – перших десятиліть XX ст. відбувалося поетапно: I (1861–1863 рр.) – започаткування вивчення; II (1864–1889 рр.) – інертний пошук дослідницького поля; III (1890–1917 рр.) – реалізація широкого спектру дослідження. Важливу роль у студіюванні проблематики зіграла діяльність наукових історичних шкіл: київської (В. Антонович, М. Грушевський, М. Довнар-Запольський), західноруського права (Ф. Леонтович, М. Владимирський-Буданов, М. Ясинський), московської (М. Любавський, В. Пічета). Представники цих шкіл здійснили найвагоміший внесок у дослідження окресленої проблематики як з точки зору предметності й ґрунтовності, так і кількості наукових праць.

Виявлено такі головні тенденції дослідження соціально-правового становища селянства Великого князівства Литовського: 1) наукові пошуки здійснювалися головню у межах двох напрямів – історичного та історико-правового; 2) у більшості випадків дослідники вдавалися до комплексного аналізу категорій сільського населення у межах окремої праці; 3) правове становище селянства розглядалося дослідниками крізь призму різного історичного контексту (економічного розвитку, землеволодіння, територіально-адміністративного устрою тощо); 4) різноманітність територіальних меж дослідження (при переважанні використання загальнодержавних меж більше третини праць мають етнорегіональну локалізацію, частина з яких виконана на засадах регіоналістики київської історичної школи В. Антоновича); 5) зазвичай хронологічні межі дослідження охоплюють період незалежного розвитку Великого князівства Литовського (до 1569 р.); 6) вагомий вплив на продуктивність і фундаментальність наукових досліджень здійснювала активізація індивідуальної архівної та археографічної діяльності дослідників.

Ключові слова: історіографія, дослідження, селянство, соціально-правове становище, Велике князівство Литовське, наукові школи, наукові товариства, архіви.

Постановка проблеми

У добу незалежності України селянознавчі студії стали одним із провідних напрямів дослідження вітчизняної соціальної історії. Утім, така дослідницька ніша залишається нині ще далекою від повномірного заповнення як у проблемно-тематичних сегментах, так і приналежно до різних хронологічних етапів історичної минувшини. Зокрема, потребують додаткового й ґрунтовного вивчення та переосмислення історіографічні надбання попередніх поколінь. Особливо це стосується наукових здобутків другої половини XIX – перших десятиліть XX ст., коли селянознавча тематика вперше потрапила в поле зору українських, білоруських та російських дослідників, котрі поставили її вивчення на наукову основу. По мірі об'єктивних причин одним із найскладніших напрямів у цьому контексті було дослідження історії селянства Великого князівства Литовського. Попри це, результати такої роботи виявилися досить плідними. Їхній аналіз дасть змогу зрозуміти специфіку історіографічного процесу того часу в межах окресленої проблематики, досягнути спектральну площину дослідницьких результатів, сутність їх суджень і висновків. Це своєю чергою може послугувати важливими засадами для відповідних сучасних студій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У сучасній вітчизняній та зарубіжній історичній науці інтерес до питання висвітлення долі селянства Великого князівства Литовського українською, білоруською та російською історіографіями другої половини XIX – перших десятиліть XX ст. є невеликим і досить специфічним. Окреслена проблема з неоднаковою мірою предметності представлена в ряді праць у формі статей, вступних частин до певних видань, складової розділів монографій. Частина авторів таких напрацювань трактування історіографією окресленого періоду соціально-правового становища селянства Великого князівства Литовського реалізують засобом висвітлення відповідних поглядів конкретних персоналій істориків: І. Новицько-

го (Ю. Крамар¹), М. Петрова, Д. Іловайського, М. Довнар-Запольського та П. Клепатського (Ю. Михайлюк²). Інші автори історіографію селянської проблематики подають як складову ширшого спектру дослідження. Так, Д. Карев³ *робить це лаконічно у контексті* комплексного аналізу життя і творчості М. Любавського, О. Музичко⁴ – відповідно Ф. Леонтовича. Короткі узагальнені характеристики здобутків історіографії другої половини XIX – початку XX ст. в дослідженні історії селянства знаходимо у працях З. Капискі, П. Лойки, В. Мясешка⁵, А. Дворніченка⁶ тощо. Викладений вище огляд історіографії теми нашого дослідження засвідчує, що узагальненого аналізу системи дослідження соціально-правового становища селянства Великого князівства Литовського ресурсами української, білоруської та російської історіографії другої половини XIX – перших десятиліть XX ст. допоки не підготовлено.

Необхідність використання російських та білоруських праць зумовлена темою дослідження і відповідає змісту листа МОН України від 25 жовтня 2024 р. «Про використання джерел інформації, створених на території держави-агресора», а також корелюється зі змістом «Рекомендацій Комітету з питань етики щодо припинення (обмеження) використання джерел інформації держави-агресора в наукових публікаціях», затверджених протоколом № 36 (46) від 30 листопада 2023 р.

Мета статті

Метою представленої публікації є дослідити розвиток та здобутки української, білоруської та російської історіографії другої половини XIX – перших десятиліть XX ст. у сфері дослідження соціально-правового становища селянства Великого князівства Литовського. У статті не передбачено докладного аналізу фактичного трактування істориками окресленого періоду різноманітних соціально-правових сегментів життя сільського населення, позаяк це буде предметом іншого дослідження.

Виклад основного матеріалу

Фахове дослідження історії селянства Великого князівства Литовського було започатковане наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст.⁷ Його витоки зумовлені кількома чинниками. Першим із них слугувало зародження (у другій половині 30-х рр. XIX ст.) та подальше становлення литуаністики як окремого напрямку історичних студій. Другою важливою запорукою стала активізація у той час архівної та археографічної справи, зокрема у розрізі проблематики історії Великого князівства Литовського. Це започаткувало початок формування джерельної бази для відповідних наукових пошуків. Третім чинником стала поява в дослідницьких практиках орієнту на соціальну історію, викликана передусім синхронним утвердженням «романтичного» історіописання. У межах останнього набули змін та переорієнтації соціальні акценти: об'єктами дослідницького інтересу стали не лише представники найвищої еліти (правителі, державні діячі), а й простий люд⁸. За влучним

1 Крамар Ю. Історія українського селянства у дослідженнях та документальних публікаціях І. Новицького. *Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії*, Київ-Седнів, 18–21 жовт. 1993 р. Київ, 1997. С. 205–209.

2 Михайлюк Ю. Стратифікація населення Великого князівства Литовського у візії М. І. Петрова. *Український селянин*. 2015. Вип. 15. С. 17–20; Михайлюк Ю. Селянство Великого князівства Литовського з погляду Д. Іловайського. Двадцять четверта березнева наукова сесія Осередку Науковго товариства ім. Шевченка у Черкасах: *Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 11–27 березня 2013 р. Черкаси: Осередок НТШ у Черкасах*, 2014. С. 47–51; Михайлюк Ю. Українське селянство в XV – першій половині XVI ст. у візії М. Довнар-Запольського та П. Клепатського. *Український селянин*. 2012. Вип. 13. С. 33–36.

3 Карев Д. Академик М. К. Любавский: вехи судьбы и творчества. М. К. Любавский. *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно*. Минск: Беларуская навука, 2012. С. 6–86.

4 Музичко О. Историк Федір Іванович Леонтович (1833–1910): життя та наукова діяльність. Одеса, 2005. 208 с.

5 Капискі З., Лойка П., Мясешка В. Уступ. *Гісторыя селянства Беларусі: У 3 т. Т. I. Гісторыя селянства Беларусі ад старажытнасці да 1861 г.* Минск: Беларуская навука, 1997. С. 9–17.

6 Дворніченко А. Историография Великого княжества Литовского и «Очерк истории Литовско-Русского государства» М.К. Любавского. *Труды Исторического факультета Санкт-Петербургского университета*. 2013. Выпуск № 12. С. 97–120.

7 Першою з їх числа стала робота М. Іванішева, присвячена дослідженню системи самоврядування сільських громад українських земель у XVI–XVII ст., де частина матеріалу належить добі ВКЛ (див.: Іванишев Н. Д. О древних сельских общинах в юго-западной России. *Русская беседа*. 1857. Том III. Книга 7. Москва: Типография Александра Семена, 1857. Отдел науки. С. 1–57).

8 Докладніше див.: Михайлюк Ю. Генеза східнослов'янської історіографії соціальної історії Великого князівства Литовського в дореформеній Російській імперії. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2016. Вип. 26. С. 295–310; Михайлюк Ю. Періодизація розвитку східнослов'янської історіографії соціальної історії Великого князівства Литовського в XIX – на початку XX ст. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2017. № 4. С. 5–13.

висловом західної історикині М. Баар, науковців опанувала «демократизація історичного писання» («the democratization of historical writing»)⁹. Зрештою, четвертим чинником стали підготовка та проведення в Росії селянської реформи 1861 р., що послугувало безпосереднім поштовхом до зростання інтересу дослідників до історії селянства Великого князівства Литовського.

Зачин спеціального вивчення соціального-правового становища селянства Великого князівства Литовського було покладено на початку 60-х рр. XIX ст. Однак представлення окресленої проблеми в подальшому хронометрі історіографії включно до початку XX ст. видається далеко не рівномірним. Перші праці відповідного змісту з'явилися у 1861–1863 рр. за авторством Д. Мордовцева¹⁰, В. Юзефовича¹¹ та Ф. Леонтовича¹². Вони наочно демонстрували достатньо стрімкий на цьому етапі прогрес у поглибленні розкриття питання, зокрема у контексті динаміки хронологічних меж. Приміром, у розвідці Д. Мордовцева становище селянства (в конкретному випадку – українського) розглянуто в межах XVI ст. лише з епізодичним (у певному сенсі – «обережним») охопленням доби Великого князівства Литовського та одночасно абсолютним переважанням матеріалів періоду від Люблінської унії 1569 р. до кінця XVI ст. Водночас у публікації В. Юзефовича бачимо вже досить паритетний розподіл дослідницького матеріалу по обох періодах. Натомість, Ф. Леонтович у своїй праці аналізував правове становище українського селянства в ширших межах – XV–XVI ст., надаючи значну перевагу епосі Великого князівства Литовського до 1569 р.

У наступні чверть століття продуктивність дослідників у розробці означеної наукової проблеми не була особливо плідною. Упродовж 1864–1889 рр. було опубліковано лише 6 праць, які заслуговують уваги: Н. Тумасова¹³, В. Антоновича¹⁴, В. Незбитовського¹⁵, Д. Піхно¹⁶ та І. Новицького¹⁷. Поодинокість на той час студіювання цієї тематики передусім була викликана розширенням спектру литуаністичних досліджень загалом. Особливо йдеться про зміщення уваги в бік дослідження історії шляхетського стану, актуалізоване посиленням польського національного руху та польським повстанням 1863–1864 рр. Адже ареалом його поширення, поряд з Королівством Польським, стали території, які свого часу входили до складу Великого князівства Литовського. Окрім іншого, далася взнаки й обмежена база опублікованих джерел та несистемна на той час практика використання власне архівних матеріалів з історії селянства Великого князівства Литовського.

Показовими методологічними ознаками викладу дослідницького матеріалу вказаними вище авторами є переважно романтичне сприйняття історичної минувшини. Воно виявлялося в задекларованому усвідомленні важливості й необхідності вивчення дослідниками не лише «воєн, міжнародних відносин, особистостей володарів, вождів», а й «побуту та

9 Monika Baar. *Historians and nationalism. East-Central Europe in XIX Century*. New York: Oxford University Press, 2010. Pp. 46–47.

10 Мордовцев Д. Крестьяне в югозападной Руси XVI в. *Архив историко-юридических сведений, относящихся до России, издаваемый Н. Калачевым. Книга третья*. Москва: В типографии Александра Семена, 1861. Отделение III. С. 19–64.

11 Юзефович В. Очерк хозяйственных отношений в Малороссии, на правом берегу Днепра в XVI в. *Вестник Юго-Западной и Западной России. Октябрь*. Год первый. Том II. Киев: В Университетской типографии, 1862. Отделение II. С. 42–54.

12 Леонтович Ф. Крестьяне юго-западной России по литовскому праву XV и XVI вв. *Университетские известия*. 1863. № 10–11. Отдел II. С. 1–48; № 12. Отдел II. С. 1–40.

13 Тумасов Н. Историко-юридический быт русского крестьянства. Крестьянство до конца 16 столетия. Киев: Университетская типография, 1872. 148 с.

14 Антонович В. Предисловие. *Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР)*. Ч. VI. Т. II. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVIII в. Киев: Типография И.А. Давиденко, 1870. С. 1–64.

15 Незабитовский В. Замечания по вопросу о чиншевом владении в западных губерниях. Киев: Университетская типография, 1883. 87 с.

16 Пихно Д. О чиншевом владении. *Журнал гражданского и уголовного права*. Кн. 5: Сентябрь и октябрь. СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1877. С. 157–180.

17 Новицкий И. Содержание актов о крестьянах. *Архив ЮЗР*. Ч. 6. Т. I. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XV–XVIII веке (1498–1795). Киев: В университетской типографии И. Завадского, 1876. С. 1–161 (також див. окреме видання: Новицкий И. Очерк истории крестьянского сословия Юго-Западной России в XV – XVIII веке. Киев: Университетская типография, 1876. 161 с.); Новицкий И. Чиншевое владение в юго-западной России. Труды Киевского Юридического Общества. Прибавление к протоколам 1880 года. Киев: В университетской типографии, 1883. С. 60–92 (коротку версію див.: Новицкий И. О чиншевом праве в юго-западном крае до XIX столетия. *Протоколы Киевского юридического общества за вторую половину 1879 г.* Киев: В университетской типографии, 1880. С. 102–105).

економічного становища народу»¹⁸, об'єктивному визнанні, що «історія не заглядала ще в бідні селянські хати, не слідкувала за домашнім життям мешканців сіл і хуторів, не відкривала перед нами картини їхнього сімейного життя, повсякденних занять, домашніх і польових робіт, не перечисляла нам їхніх повинностей у відношенні до казни і до володільця і не визначала наскільки тяжкі чи легкі були ці повинності»¹⁹. Змістове наповнення дослідницької проблематики в ряді випадків супроводжувалося емоційними акцентами на тяжкому економічному, соціальному та правовому становищі селянства.

Упродовж 90-х рр. XIX – початку XX ст. у питаннях висвітлення соціальної структури та правового становища селянства Великого князівства Литовського дослідницька активність, порівняно з періодом 60–80-х рр. XIX ст., подвоїлась. Цьому послугували ряд об'єктивних факторів. Немаловажливу роль тут зіграла державна ідеологічна складова, яка передбачала спрямування історичної науки на вивчення минулого західних регіонів імперії Романових. Також в останніх десятиліттях XIX – на початку XX ст. в Російській імперії на стадії завершення перебували інституалізація (формальна і неформальна) та професійне становлення історичної науки. Вони виявилися у створенні та продуктивній фаховій діяльності таких організаційних форм, як історичні кафедри та факультети університетів, археографічні комісії, наукові товариства, фахові часописи, наукові школи тощо. Водночас історичні дослідження стали справою переважно фахових істориків. Це відбувалося на тлі поширення позитивістської історичної методології, яка характеризувалася «обстоюванням натуралістичного історизму й «органічної» безперервності історичного процесу»²⁰, використанням еволюційного підходу до відображення історичної минувшини, скрупульозною роботою з джерелами, критичним аналізом фактів і явищ, а відтак прагненням досягнення істинності історичної інформації. У предметному сенсі наукове поле позитивізму базувалося на соціальній спрямованості, яка відзначалася поглибленою спеціалізацією історичного знання.

За таких обставин селянознавча тематика (зокрема, у розрізі її соціально-правового аспекту) стала однією з пріоритетних у дослідницьких практиках української, білоруської та російської історіографії Великого князівства Литовського останнього десятиліття XIX – перших десятиліть XX ст. У межах таких наукових здобутків у руслі нашого дослідження заслуговує першочергової уваги доробок, який належить авторству близько десятка науковців. Сюди враховані як спеціальні роботи, зосереджені суто на розкритті соціально-правового становища селянства Великого князівства Литовського, так і ті, де це питання ґрунтовно представлене як складник ширшого за проблематикою дослідження. Найбільш плідними у цьому контексті стали напрацювання Ф. Леонтовича²¹ (три публікації у часописах, дві з яких були видані окремими монографіями), М. Довнар-Запольського²²

18 Юзефович В. Очерк хозяйственных отношений в Малороссии, на правом берегу Днепра в XVI в. *Вестник Юго-Западной и Западной России*. Киев: В Университетской типографии, 1862. Октябрь. Год первый. Том II. Отделение II. С. 42.

19 Мордовцев Д. Крестьяне в югозападной Руси XVI в. *Архив историко-юридических сведений, относящихся до России, издаваемый Н. Калачевым. Книга третья*. Москва: В типографии Александра Семена, 1861. Отделение III. С. 23.

20 Стельмах С.П. Позитивізм в історичній науці. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Pozytyvizm_istorychnij (дата звернення 10.04.2025).

21 Леонтович Ф. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины. *Журнал Министерства Народного Просвещения* (далі – ЖМНП). Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашова и К°, 1895. Июнь. Ч. ССХСІХ. С. 366–403; Июль. Ч. ССС. С. 1–20 (також див.: Леонтович Ф. И. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства. *Леонтович Ф. К истории административного строя литовского государства. I. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства. II. Панский двор в Литовском государстве*. Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1899. С. 1–47.); Леонтович Ф. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве. ЖМНП. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашова и К°, 1896. Ч. СССІІІ. Январь–Февраль. С. 341–382; Ч. СССІV. Март–Апрель. С. 1–42; 201–241; Ч. СССVІ. Июль–Август. С. 96–125; Ч. СССVІІ. Сентябрь–Октябрь. С. 173–203; Ч. СССVІІІ. Ноябрь–Декабрь. С. 153–192; 1897. Ч. СССX. Март–Апрель. С. 408–462; Ч. СССXІ. Май–Июнь. С. 1–43 (також див: Леонтович Ф. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве. Выпуск первый. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашова и К°, 1897. 321 с.); Леонтович Ф. Сельские чиншевики в Литовско-Русском государстве. ЖМНП. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашова, 1899. Часть СССXХІ. Февраль. С. 285–307.

22 Довнар-Запольский М. Берестейское староство в XVI веке. *Университетские Известия*. 1898. № 2. Февраль. С. 1–33; Довнар-Запольский М.В. К истории поземельной реформы в Ливонии в 1580–1592 гг. *Труды десятого археологического съезда в Риге, 1896*. Москва: Типография Г. Лиснера и А. Гешеля, 1900. Т. 3. С. 1–46; Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Т. 1. Киев: Типография Н. Т. Корчак-Новицкого, 1901. VIII, 807, СХІІ с. (також див.: Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Литовской Руси при Ягеллонах. *Университетские известия*. 1900.

(дві монографії, одна з яких паралельно опублікована в часописі, а також 3 статті та передмова до Ч. 8. Т. 5 «Архива Юго-Западной России» (далі – «Архива ЮЗР»), яка невдовзі вийшла окремою монографією), М. Владимирського-Буданова²³ (дві передмови до Ч. 7. Т. 2. та Ч. 8. Т. 6 «Архива ЮЗР» та публікація в збірнику праць, які одночасно видані окремими монографіями), М. Грушевського²⁴ (публікація у Збірнику НТШ та монографія), М. Любавського²⁵ та В. Пічета²⁶ (по дві монографії в кожного). Праці О. Єфименко²⁷, М. Ясинського²⁸ та П. Клепатського²⁹, що представлені одиничними публікаціями у формі 1 монографії та 2 розвідок у періодиці. Поставлена в епіцентр нашого аналізу проблематика безумовно містила рефлексії й у працях інших істориків, але, зазвичай, такі, що були або наслідкуванням уже заявлених в історіографії позицій, або мали дотичний, не предметний чи узагальнюючий характер.

Більшість досліджень 60-х рр. XIX ст. – перших десятиліть XX ст. з проблематики соціально-правового становища селянства Великого князівства Литовського виконувалися у межах діяльності певних наукових шкіл. Найпродуктивнішою у цьому контексті виявилася потуга київської історичної школи (В. Антонович, М. Грушевський, М. Довнар-Запольський) та її «історико-правового відгалуження» – школи західноруського права (Ф. Леонтович, М. Владимирський-Буданов, М. Ясинський)³⁰. П. Клепатський належав до Одеської історичної школи І. Линниченка, який також походив з київської історичної школи. Останнє суттєво вплинуло на дослідницькі уподобання П. Клепатського, позаяк свою монографію «Очерки по истории Киевской земли. Литовский период» він трактував як складник циклу

- № 7. С. 1–88; № 9. С. 89–134; № 11. С. 135–223; 1901. № 2. С. 225–311; № 3. С. 313–366; № 5. С. 367–411; № 7. С. 413–486; № 9. С. 487–582; № 10. С. 583–665; № 11. С. 667–775; № 12. С. 777–819; 1902. № 2. С. I–XXXVI; № 7. С. XXXVII–LXVIII; № 8. С. LXIX–CXII); Довнар-Запольский М. Крестьянская реформа в Литовско-русском государстве в половине XVI века. *ЖМНП*. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1905. Часть CCCLVIII. Март. С. 135–187; Довнар-Запольский М. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке. Киев: Киевская 1-я артель печатного дела, 1905. 307 с.; Довнар-Запольский М. Украинские старосты в первой половине XVI в. *Архив ЮЗР*. Ч. VIII. Т. V. *Акты об украинской администрации XVI – XVII вв.* Киев: Типография Императорского Университета св. Владимира, 1907. С. 1–118 (також див.: Довнар-Запольский М. Украинские старосты в первой половине XVI в. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1908. 118 с.).
- 23 Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). *Архив ЮЗР*. Ч. VII. Т. II. *Акты о заселении юго-западной России*. Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1890. С. 1–210 с. (також див.: Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1891. 210 с.); Владимирский-Буданов М.Ф. Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в. *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца* (далі – ЧИОНЛ). Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1893. Книга седьмая. Отдел II. С. 12–92 (також див.: Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права. III. Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1893. 83 с.); Владимирский-Буданов М. Заставное владение. *Архив ЮЗР*. Ч. VIII. Т. VI. *Акты о землевладении в Юго-Западной России в XV–XVIII вв.* Киев: Типография С. В. Кульженко, 1911. С. 1–113. (також див.: Владимирский-Буданов М. Очерки из истории литовско-русского права. VII. Заставное владение в литовско-русском государстве XVI в. Киев: Типография С.В. Кульженко, 1911. 113 с.).
- 24 Грушевський М. Нові розправи про внутрішній устрій В. кн. Литовського. ЗНТШ. Львів, 1896. Т. IX. С. 1–32; Грушевський М. *Історія України-Руси*. Том V. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1905. 687 с.
- 25 Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Москва: Издательство Императорского общества истории и древностей российских, 1910. 376 с.; Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. Москва: Университетская типография, 1892. 884 с.
- 26 Пичета В. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. Часть первая. Подготовка и производство реформы. Москва: Синодальная типография, 1917. 328 с.; Пичета В. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. Ч. 2. Отношение литовско-русского общества к аграрной реформе и правительственная деятельность в эпоху реформы. Москва: Печатня А. Снегиревой, 1917. 302 с.
- 27 Ефименко А. Литовско-русские данники и их дани. *ЖМНП*. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1903. Часть CCCXXXV. Январь. С. 106–120.
- 28 Ясинский М. Закупы Русской Правды и памятников западнорусского права. *Сборник статей по истории права, посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову его учениками и почитателями*. Киев: Типография С. В. Кульженко, 1904. С. 430–465.
- 29 Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. Т. 1. Литовский период. Одесса: Типография «Техник», 1912. 599 с.
- 30 Докладніше про ці наукові школи див.: Босенко Н., Кіян О. Київська історична школа Володимира Антоновича на зламі XIX – початку XX ст. Кіровоград: Александрова М. В., 2016. 232 с.; Михальченко С. Киевская школа в российской историографии: (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). Москва-Брянск, 1997. 228 с.; Бондарук Т. Західноруське право: дослідження і дослідники. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. 2000. 160 с.; Музичко О. Антоновича Володимира київська школа істориків і Наукове товариство імені Шевченка. *Наукове товариство імені Шевченка: енциклопедія [онлайн]*. Київ, Львів: НТШ, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2015. URL: <https://encyclopedia.com.ua/entry-99> (дата звернення: 30.04.2025).

регіональних досліджень історичної школи В. Антоновича³¹. М. Любавський репрезентував московську історичну школу («школу Ключевського»), хоча його часто зараховують до послідовників юридичної школи російської історіографії³². До наступного покоління московської історичної школи належав В. Пічета, який був учнем М. Любавського³³. Інші дослідники не мали безпосередньої належності до певних історичних наукових шкіл. Хоча дехто тісно співпрацював із їхніми представниками, як то М. Юзефович та І. Новицький у межах діяльності Київської археографічної комісії. До співпраці з київською історичною школою тяжіла й О. Єфименко. Однак, з певних причин (виникнення ділового конфлікту з київськими вченими, сприйняття істориків у наукових колах як дослідниці-аматорки, нетипова для вказаної наукової інституції її «літературно-художня, популяризаторська» манера історіописання) така колаборація не склалася³⁴.

Частина дослідників працювала над окремими аспектами проблеми соціально-правового становища селянства Великого князівства Литовського в межах діяльності певних наукових товариств. Зокрема, І. Новицький, Д. Пихно, В. Незбитовський – у складі Київського юридичного товариства при Київському університеті Святого Володимира³⁵, на засіданнях якого проводили апробацію результатів своїх досліджень з питань чиншового землеволодіння. Так само реалізовував свої напрацювання стосовно селянського землеволодіння та соціального структурування сільських мешканців на розсуд членів Історичного товариства Нестора-літописця М. Владимирський-Буданов³⁶. Спочатку в межах співпраці з Науковим товариством ім. Т. Г. Шевченка у Львові, а згодом, будучи його головою³⁷, М. Грушевський написав дослідження, важливою складовою яких була селянознавча тематика³⁸. М. Любавський поєднував підготовку своєї фундаментальної праці «Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского Статута» з виконанням обов'язків заступника голови історичної комісії Московського відділення «Російського технічного товариства»³⁹ тощо.

Вироблені в наукових школах моделі наукових пошуків та побудови історичного знання справили істотний вплив на методологію дослідження соціально-правового становища селянства Великого князівства Литовського. Зокрема, у студіюванні такої проблематики виразно окреслилися два провідних напрями: історичний (надавав перевагу фактографічному аналізу) та історико-правовий (тлумачення історичних процесів і явищ здійснювалося з точки зору діючого на той час права, опираючись передусім на аналіз правових актів Великого князівства Литовського).

Надбанням історіографічної бази притаманні два основні способи розгляду окресленої проблематики: конкретизований (спрямований на розкриття соціально-правового статусу виключно селянства) та комплексний (селянство розглядалося на тлі або поряд з іншими

31 Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. Т. 1. Литовский период. Одесса: Типография «Техник», 1912. С. V.

32 Гришина Н. «Школа В. О. Ключевского» в исторической науке и российской культуре. Челябинск: Энциклопедия, 2010. С. 102–103.

33 Пичета В. Введение в русскую историю. Москва: Госиздат, 1922. С. 188.

34 Докладніше див.: Каппелер А. Самоучка, жінка, кацапка: Олександра Єфименко та Київська історична школа. *Україна модерна (Безмежне село)*. 2010. Ч. 17(6). С. 46–52; Ясь О. [Вступна стаття]. Олександра Єфименко. Письма из хутора. Об украинской истории (До 170-річчя О.Єфименко та 100-ліття першої публікації її диспису). *Український історичний журнал*. 2018. № 1. С. 176–177.

35 Протоколы Киевского юридического общества за вторую половину 1879 г. Киев: В университетской типографии, 1880. С. 1, 102, 106, 114, 158; Незабитовский В. Замечания по вопросу о чиншовой владении в западных губерниях. Киев: Университетская типография, 1883. С. 1; Новицкий И. Чиншное владение в юго-западной России. *Труды Киевского Юридического Общества. Прибавление к протоколам 1880 года*. Киев: В университетской типографии, 1883. С. 60–92.

36 Владимирский-Буданов М. Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в. *ЦИОНЛ. Киев*: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1893. Книга седьмая. Отдел II. С. 12–92.

37 Винар Л. Михайло Грушевський і наукове товариство ім. Тараса Шевченка (1892–1930). Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1970. С. 7–8.

38 Грушевський М. Нові розправи про внутрішній устрій В. кн. Литовського. *ЗНТШ*. Львів, 1896. Т. IX. С. 1–32; Грушевський М. Історія України-Руси. Том V. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1905. 687 с.

39 Карев Д. Академик М. К. Любавский: вехи судьбы и творчества. *М. К. Любавский. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно*. Минск: Беларуская навука, 2012. С. 18.

соціальними верствами, історичними процесами і явищами загалом). Кількість праць обох категорій є фактично паритетною.

Певну специфіку спостерігаємо й у підходах до вибору об'єкта дослідження. Зокрема, невелика частина напрацювань була спрямована суто на розкриття становища конкретної соціальної групи селянства. Наприклад, Ф. Леонтович⁴⁰, В. Незбитовський⁴¹ та Д. Піхно⁴² акцентували свої дослідницькі устремління на категорію селян-чиншовиків. О. Єфименко⁴³ представила своє бачення соціально-правового становища селян-данників. Відображення правових аспектів життя селян-закупів на основі законодавства Великого князівства Литовського досліджував М. Ясинський⁴⁴. Водночас у більшості надбань історіографії використано комбіновану модель, яка у межах однієї праці охоплювала аналіз широкого спектра категорій сільського населення. Правове становище останніх, зазвичай, науковці репрезентували в контексті з'ясування різних історичних процесів та явищ. Приміром, В. Антонович реалізував це у межах комплексного розгляду соціально-економічної та правової специфіки життя українського населення до Люблінської унії 1569 р., вдаючись до порівняльного аналізу з долею людності Корони Польської⁴⁵. Н. Тумасов свої напрацювання акцентував переважно на становищі селянства Московської держави, а відповідну соціальну категорію Великого князівства Литовського розглядав принагідно з метою порівняння⁴⁶. М. Владимирський-Буданов здійснював з'ясування проблеми криз призму селянського землеволодіння⁴⁷. Ряд дослідників: Ф. Леонтович⁴⁸, М. Любавський⁴⁹, М. Довнар-Запольський⁵⁰, П. Клепатський⁵¹, соціально-правове буття селян з'ясували в контексті розгляду територіально-адміністративного устрою держави. Також мають місце ряд прикладів вислідів становища сільських мешканців через дослідження системи господарського розвитку земель Великого князівства Литовського. До таких належать праці В. Юзефовича⁵², М. Довнар-Запольського⁵³, В. Пичета⁵⁴. М. Грушевський розкрив становище селянства як складову

40 Леонтович Ф. Сельские чиншевики в Литовско-Русском государстве. *ЖМНП*. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева, 1899. Часть CCCXXI. Февраль. С. 285–307.

41 Незбитовский В. Замечания по вопросу о чиншевом владении в западных губерниях. Киев: Университетская типография, 1883. 87 с.

42 Піхно Д. О чиншевом владении. *Журнал гражданского и уголовного права*. Кн. 5: Сентябрь и октябрь. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1877. С. 157–180.

43 Єфименко А. Литовско-русские данники и их дани. *ЖМНП*. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1903. Часть CCCXXXV. Январь. С. 106–120.

44 Ясинский М. Закупы Русской Правды и памятников западнорусского права. *Сборник статей по истории права, посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову его учениками и почитателями*. Киев: Типография С. В. Кульженко, 1904. С. 430–465.

45 Антонович В. Предисловие. *АЮЗР. Ч. VI. Т. II. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVIII в.* Киев: Типография И.А. Давиденко, 1870. С. 1–64.

46 Тумасов Н. Историко-юридический быт русского крестьянства. Крестьянство до конца 16 столетия. Киев: Университетская типография, 1872. 148 с.

47 Владимирский-Буданов М. Заставное владение. *АЮЗР. Ч. VIII. Т. VI. Акты о землевладении в Юго-Западной России в XV–XVIII вв.* Киев: Типография С. В. Кульженко, 1911. С. 1–113; Владимирский-Буданов М. Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в. *ЦИОНЛ*. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. Книга седьмая. Отдел II. С. 12–92.

48 Леонтович Ф. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства. *Леонтович Ф. II. К истории административного строя литовского государства. I. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства. II. Панский двор в Литовском государстве*. Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1899. С. 1–47.; Леонтович Ф. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве. Выпуск первый. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева и К°, 1897. 321 с.).

49 Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. Москва: Университетская типография, 1892. 884 с.

50 Довнар-Запольский М. Берестейское староство в XVI веке. *Университетские Известия*. 1898. № 2. Февраль. С. 1–33; Довнар-Запольский М. Украинские староства в первой половине XVI в. *Архив ЮЗР. Ч. VIII. Т. V. Акты об украинской администрации XVI–XVII вв.* Киев: Типография Императорского Университета св. Владимира, 1907. С. 1–118.

51 Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. Т. I. Литовский период. Одесса: Типография «Техник», 1912. 599 с.

52 Юзефович В. Очерк хозяйственных отношений в Малороссии, на правом берегу Днепра в XVI в. *Вестник Юго-Западной и Западной России. Киев: В Университетской типографии*, 1862. Октябрь. Год первый. Том II. Отделение II. С. 42–54.

53 Довнар-Запольский М. К истории поземельной реформы в Ливонии в 1580–1592 гг. *Труды десятого археологического съезда в Риге, 1896. Москва: Типография Г. Лиснера и А. Гешеля*, 1900. Т. 3. С. 1–46; Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Т. I. Киев: Типография Н. Т. Корчак-Новицкого, 1901. VIII, 807, CXII с. Довнар-Запольский М.В. Крестьянская реформа в Литовско-русском государстве в половине XVI века. *ЖМНП*. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1905. Часть CCLVIII. Март. С. 135–187.

54 Пичета В. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. Часть первая. Подготовка и производство реформы. Москва: Синодальная типография, 1917. 328 с.; Пичета В. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском

суспільно-політичної еволюції, що призвела до переулаштування українського життя на польський взірець⁵⁵ тощо.

Комплексові дослідницьких здобутків 60-х рр. XIX – початку XX ст. притаманна просторова варіативність. Найбільш репрезентативною є частина історіографії, де окреслена проблематика розглядається на загальнодержавному тлі Великого князівства Литовського – вона складає трохи менше двох третин всього доробку (17 праць). Решта наукових здобутків містить етнорегіональну локалізацію: 11 праць мають у своїй основі українські терени, на білоруські землі та прибалтійський регіон припадає по одній дослідницькій роботі. Регіоналізація наукових досліджень не була випадковою. Своєрідним стимулом до неї виявився офіційний ідеологічний курс розвитку історичної науки на поглиблення досліджень західних провінцій Російської імперії, що, разом із іншими факторами, особливо позначилося на устремліннях українських науковців. У їхньому середовищі окреслився неформальний народницький напрям, головним пріоритетом якого було дослідження соціальної й побутової історії передусім українського народу⁵⁶. Його представникам і належить більшість вказаних напрацювань. Водночас, у доробку є кілька випадків, де соціально-правове становище селянства Великого князівства Литовського розглянуто в межах досить вузької територіальної локалізації: Берестейського староства (М. Довнар-Запольський), Київської землі (П. Клепатський) та Лівонії (М. Довнар-Запольський). Ці праці виконані в традиціях регіоналістики київської історичної школи В. Антоновича⁵⁷.

Звертає на себе увагу специфічність хронологічного аспекту дослідження соціально-правового становища селянства – більшість історіографічного доробку присвячена головно періодові незалежного розвитку Великого князівства Литовського (до 1569 р.). Винятком є праці М. Довнар-Запольського⁵⁸ з проблеми аграрних перетворень у Лівонії⁵⁹ в 1580–1592 рр. та робота В. Незбитовського⁶⁰, що присвячена вузькій проблемі чиншового землеволодіння. По суті соціально-правова складова долі селянства Великого князівства Литовського доби Речі Посполитої (1569 – 1795 рр.) опинилася поза увагою дослідників.

Упродовж 60-х рр. XIX – перших десятиліть XX ст. очевидною стала залежність здобутків історіографії з селянської проблематики від продуктивності та змісту археографічних видань. На перших порах вона була досить високою, позаяк підбір матеріалів в архівосховищах був ускладненим через малу впорядкованість наявних там документів, а відтак вимагав значної затрати часу і зусиль. У поєднанні з допоки невеликим обсягом опублікованих писемних джерел це суттєво впливало на характер та якісний рівень наукової продукції, зокрема, обмеженість дослідницького спектру, недостатню обґрунтованість чи навіть хибність суджень тощо. Вважаємо, що саме такий стан речей слугував однією з мотивацій для І. Новицького оцінити працю Ф. Леонтовича «Крестьяне юго-западной России по литовскому

государстве. Ч. 2. Отношение литовско-русского общества к аграрной реформе и правительственная деятельность в эпоху реформы. Москва: Печатня А. Снегиревой, 1917. 302 с.

55 Грушевський М. Історія України-Руси. Том V. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1905. 687 с.

56 Водотика С. До питання про історіософію вітчизняної історичної науки початку XX ст. *Культура народів Причорномор'я*. 2000. № 13. С. 72.

57 Ясь О. Народницький напрям в історіографії. *Енциклопедія історії України*: Т. 7: Мі-О. Київ: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с.; Богдашина О., Китиченко Т. Роль комунікативних практик В. Б. Антоновича у формуванні власної наукової школи (кінець 70-х – 80-ті рр. XIX ст.). *Дриновський збірник*. 2019. Т. 12. С. 253–254; Босенко Н. Національний контекст діяльності «Київської історичної школи» другої половини XIX – поч. XX ст. в історіографії. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]*. Серія: Історичні науки. 2011. Вип. 14. С. 208–209

58 Довнар-Запольський М. К истории поземельной реформы в Ливонии в 1580–1592 гг. *Труды десятого археологического съезда в Риге*, 1896. Москва, 1900. Т. 3. С. 1–46.

59 Лівонія (частина колишнього Лівонського ордену, з 1566 р. – Задвінське герцогство) в 1661 – 1569 р. входила до складу ВКЛ, а після Люблінської унії була кондомініумом Королівства Польського та ВКЛ.

60 Незабитовский В. К вопросу о чиншовой владении в западных губерниях. Киев: Университетская типография, 1883. 87 с.

праву XV і XVI вв.» (1863) як таку, що має «скоріше характер догматичного викладу, аніж історичного дослідження»⁶¹. Обмежена змістова відповідність опублікованої джерельної бази науковим запитам стимулювала дослідників особисто здійснювати опрацювання та відбір матеріалів архівного зберігання «Литовської метрики» для власних досліджень. Київський дослідник Н. Тумасов зазначав, що, готуючи в 60-х рр. XIX ст. одну зі своїх праць, він використав близько п'ятдесяти опублікованих видань наукової літератури та джерел, а також «перечитав кілька тисяч актів, що зберігаються в Київському Центральному Архіві»⁶².

Водночас, цілеспрямоване й організоване виявлення, вивчення та публікація першоджерел найчастіше виконувалися у межах роботи губернських археографічних комісій. У їх діяльності, зокрема організаційній, брали участь і ряд дослідників, до наукових уподобань котрих входила селянська тематика доби Великого князівства Литовського. У цьому контексті найбільш репрезентативною видається Київська археографічна комісія («Временная комиссия для разбора древних актов при Киевском, Волынском и Подольском генерал-губернаторе»). Так, М. Юзефович був головою цієї інституції (1857–1889), В. Антонович (1863–1882), М. Владимирський-Буданов (1882–1916), М. Ясинський (1916–1921) – головними редакторами, І. Новицький, М. Довнар-Запольський – співробітниками, а згодом дійсними членами комісії. М. Грушевський, започаткувавши тут досвід архівної та археографічної роботи, невдовзі очолив археографічну комісію Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові⁶³.

Поєднання індивідуальної практики архівних пошуків з аналітичною обробкою актових матеріалів, а також авторське опублікування таких документів суттєво активізувалося в 90-х рр. XIX ст. Приміром, Ф. Леонтович у своїх творах опирався як на вже опубліковані джерела, так й на особисто опрацьовані в архівах. До того ж шляхом друкованого видання ввів до наукового обігу більше семисот документів з Варшавської копії «Литовської метрики»⁶⁴. М. Довнар-Запольський, оцінюючи цю працю, констатував, що лише в першому випуску збірки накопичено більше документів XV ст., ніж їх було опубліковано до цього загалом⁶⁵. М. Довнар-Запольський у праці «Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке» не лише використовував власне документи архівного зберігання з посиланням на них у тексті, а й опублікував понад п'ятдесят таких у додатках до монографії⁶⁶. Дещо раніше він видав два томи «Актов Литовско-русского государства» та «Документы Московского Архива Министерства Юстиции»⁶⁷, які містили вперше доведені до широкого загалу документи «Литовської метрики» зі сховищ Московського архіву міністерства юстиції. Джерельну базу для своєї магістерської роботи/монографії «Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах» він черпав у архівосховищах Московського архіву міністерства юстиції, Імператорської публічної бібліотеки, Військово-наукового архіву головного штабу,

61 Новицький І. Содержание актов о крестьянах. Архив ЮЗР. Ч. 6. Т. I. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XV-XVIII веке (1498-1795). Киев: В университетской типографии И. Завадского, 1876. С. 45.

62 Тумасов Н. Дворянство Западной России в XVI веке. Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1868. Октябрь–декабрь. Книга четвертая. Москва: В Университетской Типографии, 1868. С. 1–3.

63 Журба О. Київська археографічна комісія: 1843-1921. Нарис історії і діяльності. Київ: Наукова думка, 1993. С. 89, 109, 173, 175–176.

64 Акты Литовской Метрики, собранные заслуженным профессором Императорского Варшавского университета Ф. И. Леонтовичем. Том I. Выпуск I (1413–1498). Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1896. 169 с.; Том I. Выпуск II (1499–1507). Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1897. 200 с.

65 Довнар-Запольский М. [Рецензия]. ЖМНП. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашова и К°, 1896. Ч. CCCVIII. Декабрь. С. 342. (С. 341–351). Рец. на кн.: Акты Литовской Метрики, собранные заслуженным профессором Императорского Варшавского университета Ф. И. Леонтовичем. Том I. Выпуск I (1413–1498). Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1896. 169 с.

66 Див.: Довнар-Запольский М. Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке. К.: Киевская I-я артель печатного дела, 1905. 307 с., приложения С. 1-167.

67 Довнар-Запольский М. Акты Литовско-русского государства. Том II. Москва: Товарищество Типографии А. И. Мамонтова, 1897. XXIII, 569 с.; Акты Литовско-русского государства, изданные М. Довнар Запольским. Выпуск I (1390–1529). Москва: Университетская типография, 1899. XII, 258 с.; Документы Московского Архива Министерства Юстиции. Т. I. Москва: Типография А.И. Мамонтова, 1897. XXIII, 569 с.

Архіву міністерства землеробства та державного майна, Головного Варшавського архіву, Московського архіву міністерства іноземних справ тощо⁶⁸. Написанню М. Любавським фундаментальної роботи «Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута» передувало кількарічне опрацювання матеріалів Литовської метрики у Московському архіві міністерства юстиції⁶⁹. Частину з них (51 документ) учений опублікував у додатках до монографії. Мали місце й інші подібні приклади. Це вело до суттєвого розширення і доступності комплексу писемних джерел для науковців. Про це в середині 90-х рр. XIX ст. схвально відгукувався Ф. Леонтович: «Лише останнім часом стан справ став суттєво змінюватися на краще дякуючи зусиллям нечисельних любителів руської старовизни, які мали можливість користуватися сирим матеріалом метрики й оприлюднити його друком»⁷⁰. Загалом археографічні здобутки стали важливою запорукою синхронно прогресуючого розширення діапазону та поглиблення фундаментальності дослідницьких доробків, зокрема й у питаннях історії селянства Великого князівства Литовського.

Висновки

Таким чином, дослідження соціально-правового становища селянства Великого князівства Литовського в українській, білоруській та російській історіографіях другої половини XIX – перших десятиліть XX ст. відбувалося поетапно, з наростаючими темпами та результатами. Зокрема, започаткування процесу студіювання вказаної проблематики відбулося в 1861–1863 рр. Воно було зумовлено такими чинниками: зародження та становлення в історіографії окремого напрямку – литuanістики; вплив історіософії романтизму на методологію історичних досліджень (зокрема, звернення до вивчення соціальних аспектів історії); селянська реформа 1861 р., яка стала рушієм посиленого зацікавлення дослідників історією селянства. З огляду на це, відповідні дослідницькі уподобання реалізували передусім Д. Мордовцев, В. Юзефович та Ф. Леонтович. Утім надалі, до кінця 80-х рр. XIX ст., простежуємо певну інертність у розробці окресленої проблематики: історіографія поповнилася лише кількома працями (Н. Тумасова, В. Антоновича, В. Незбитовського, Д. Піхно та І. Новицького). Це пояснюється насамперед зміщенням дослідницьких акцентів у бік історії шляхетського стану, викликане активною роллю шляхти у польському національному рухові та польському повстанні 1863–1864 рр. Також позначилося розширення проблематики досліджень історії Великого князівства Литовського загалом та обмеженість джерельної бази (нестача опублікованих джерел і низька активність пошукової роботи в архівах). Найбільш плідним у дослідженні соціально-правового становища селянства Великого князівства Литовського виявився період 1890–1917 рр. Важливу роль у цьому відіграв інституційний розвиток історичної науки. Особливо йдеться про діяльність наукових історичних шкіл: київської (В. Антонович, М. Грушевський, М. Довнар-Запольський), західноруського права (Ф. Леонтович, М. Владимирський-Буданов, М. Ясинський), московської (М. Любавський, В. Пічета). Представники цих шкіл здійснили найвагоміший внесок у дослідження окресленої проблематики як з точки зору предметності й ґрунтовності, так і кількості наукових праць.

Аналіз української, білоруської та російської історіографії 60-х рр. XIX – перших десятиліть XX ст. дозволяє окреслити такі тенденції дослідження соціально-правового становища селянства Великого князівства Литовського: 1) наукові пошуки здійснювалися головню у межах двох напрямів: історичного та історико-правового; 2) у більшості випадків дослідники вдавалися до комплексного аналізу категорій сільського населення у межах окремої праці, натомість до акцентованого на конкретну соціальну групу селянства розгляду – зрідка; 3) правове становище селянства розглядалося дослідниками крізь призму

68 Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Т. 1. Киев: Типография Н. Т. Корчак-Новицкого, 1901. С. VI.

69 Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. Москва: Университетская типография, 1892. С. VII–VIII.

70 Леонтович Ф. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины. ЖМНП. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашова и К°, 1895. Июнь. Ч. ССXCIX. С. 367.

різного історичного контексту (економічного розвитку, землеволодіння, територіально-адміністративного устрою тощо); 4) різноманітність територіальних меж дослідження (при переважанні використання загальнодержавних меж більше третини праць мають етнорегіональну локалізацію, частина з яких виконана на засадах регіоналістики київської історичної школи В. Антоновича); 5) зазвичай (у 28 працях з 30) хронологічні межі дослідження охоплюють період незалежного розвитку Великого князівства Литовського (до 1569 р.); 6) вагомий вплив на продуктивність і фундаментальність наукових досліджень з окресленої проблеми здійснила активізація індивідуальної архівної та археографічної діяльності дослідників.

References:

1. *Akty Litovskoi Metriki, sobranye zasluhenym professorom Imeratorskogo Varshavskogo universiteta F. I. Leontovich, Tom 1, Vypusk 1. [Acts of the Lithuanian Metrics, collected by the distinguished professor of the Imperial Warsaw University F. I. Leontovich, Volume 1, Issue 1].* (1896). Varshava: Tipografiia Varshavskogo uchebnogo okruga. [in Russian].
2. *Akty Litovskoi Metriki, sobranye zasluhenym professorom Imeratorskogo Varshavskogo universiteta F. I. Leontovich, Tom 1, Vypusk 2. [Acts of the Lithuanian Metrics, collected by the distinguished professor of the Imperial Warsaw University F. I. Leontovich, Volume 1, Issue 1].* (1897). Varshava: Tipografiia Varshavskogo uchebnogo okruga. [in Russian].
3. *Akty Litovsko-russkogo gosudarstva, izdannye M. Dovnar-Zapolskim. [Acts of the Lithuanian-Russian state, published by M. Dovnar Zapolsky].* (1899). Moskva: Universitetskaia tipografiia. [in Russian].
4. Antonovich, V. (1870) Predislovie. [Preface]. *Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. Ch. VI. T. II. Akty ob ekonomicheskikh i iuridicheskikh otnosheniakh krestian v XVI v. [Archives of South-West Russia. Part VI. Vol. II. Acts on economic and legal relations of peasants in the 17th century].* Kiev: Tipografiia Davidenko, 1–64. [in Russian].
5. *Dokumenty Moskovskogo Arkhiva Ministerstva Iustitsii. T. 1. [Documents of the Moscow Archive of the Ministry of Justice. Vol. 1.].* (1897). Moskva: Tipografiia Mamontova. [in Russian].
6. Dovnar-Zapolskii, M. (1897). *Akty Litovsko-russkogo gosudarstva. [Acts of the Lithuanian-Russian State].* Moskva: Tipografiia Mamontova. [in Russian].
7. Dovnar-Zapolskii, M. (1898). Beresteiskoe starostvo v XVI veke. [Brest eldership in the 16th century]. *Universitetskie Izvestiia. [University News],* 2, 1 33. [in Russian].
8. Dovnar-Zapolskii, M. (1900). K istorii pozemelnoi reformy v Livonii v 1580–1592 gg. [On the history of land reform in Livonia in 1580–1592]. *Trudy desiatogo arkheologicheskogo siezda v Rige, 1896. [Proceedings of the tenth archaeological congress in Riga, 1896].* Moskva: Tipografiia G. Lisnera i A. Geshelia, 3, 1–46. [in Russian].
9. Dovnar-Zapolskii, M. (1901). Gosudarstvennoe khoziaistvo Velikogo kniazhestva Litovskogo pri Iagellonakh. T. 1. [State economy of the Grand Duchy of Lithuania under the Jagiellons. Vol. 1.]. Kiev: Tipografiia N. Korchak-Novitskogo. [in Russian].
10. Dovnar-Zapolskii, M. (1905). Krestianskaia reforma v Litovsko-russkom gosudarstve v polovine XVI veka. [Peasant reform in the Lithuanian-Russian state in the middle of the 16th century]. *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniia. [Journal of the Ministry of Public Education],* CCCLVIII, Mart, 135–187. [in Russian].
11. Dovnar-Zapolskii, M. (1905). Ocherki po organizatsii zapadno-russkogo krestianstva v XVI veke. [Essays on the organization of the Western Russian peasantry in the 16th century]. Kiev: Kievskaiia artel pechatnogo dela. [in Russian].
12. Dovnar-Zapolskii, M. (1908). Ukrainskie starostva v pervoi polovine XVI v. [Ukrainian starosty in the first half of the 16th century]. Kiev: Tipografiia Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira. [in Russian].
13. Dvornichenko, A. (2013). Istoriofafiia Velikogo kniazhestva Litovskogo i Ocherk istorii Litovsko-Russkogo gosudarstva M. K. Liubavskogo. [Historiography of the Grand Duchy of Lithuania and “Essay on the History of the Lithuanian-Russian State” by M.K. Lyubavsky]. *Trudy Istoricheskogo fakulteta Sankt-Peterburgskogo universiteta. [Works of the Faculty of History of St. Petersburg University],* 12, 97–120. [in Russian].
14. Efimenko, A. (1903). Litvsko-russkie danniki i ikh dani. [Lithuanian-Russian tributaries and their tributes]. *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniia. [Journal of the Ministry of Public Education],* CCCXXXV, Ianvar, 106–120. [in Russian].
15. Hrushevs'kyi, M. (1896.). Novi rozpravy pro vnutrishniy ustriy Velykoho knyazivstva Lytovskoho. [New reports about the internal structure of the Grand Duchy of Lithuania]. *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka. [Notes of the Shevchenko Scientific Partnership].* L'viv, IX, 1–32. [in Ukrainian].
16. Hrushevs'kyi, M. (1905). Istoriiya Ukrayiny-Rusy. Tom V. Suspil'no-politychnyy i tserkovnyy ustriy i vidnosyny v ukrayins'ko-rus'kykh zemlyakh XIV–XVII v. [History of Ukraine-Rus. Volume V. Suspil-political and church structure and news in the Ukrainian-Russian lands of the XIV–XVII centuries]. L'viv: Drukarnya Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka. [in Ukrainian].
17. Iasinskii, M. (1904). Zakupy Russkoi Pravdy i pamiatnikov zapadnorusskogo prava. [Purchases of Russian Truth and monuments of Western Russian law]. *Sbornik statei po istorii prava posviashchennyi M. F. Vladimirskomu-Budanovu ego uche-*

nikami i pochitateliymi. [Collection of articles on the history of law, dedicated to M. F. Vladimirovsky-Budanov by his students and admirers]. Kiev: Tipografiia S. V. Kulzhenko, 430–465. [in Russian].

18. Iuzefovich, V. (1862). Ocherk khoziaistvennykh otnoshenii v Malorossii na pravom beregu Dnepra v XVI v. [Essay on economic relations in Little Russia, on the right bank of the Dnieper in the 16th century]. *Vestnik Iugo-Zapadnoi i Zapadnoi Rossii. [Bulletin of South-West and West Russia]*, Oktiabr, T. 2, 42–54. [in Russian].

19. Kapysk, Z. & Loika, P. & Mialeshka, V. (1997). Ustup. [Introduction]. *Gistoryia selianstva Belarus. T. 1. Gistoryia selianstva Belarus ad starazhytnasts da 1861 g. [History of the Belarusian Peasantry. Vol. 1. History of the Belarusian Peasantry from Antiquity to 1861]*. Minsk: Belaruskaja navuka, 9–17. [in Belorussian].

20. Karev, D. (2012). Akademik M. K. Liubavskii: vekhi sudby i tvorchestva. [Academician M. K. Lyubavsky: Milestones of Fate and Creativity]. *M. K. Liubavskii. Ocherk istorii Litovsko-Russkogo gosudarstva do Liublinskoi unii vkluchitelno. [M. K. Lyubavsky. Essay on the History of the Lithuanian-Russian State up to and including the Union of Lublin]*. Minsk: Belaruskaja navuka, 6–86. [in Russian].

21. Klepatskii, P. (1912). Ocherki po istorii Kievskoi zemli. T. 1. Litovskii period. [Essays on the history of the Kyiv land. Vol. 1. Lithuanian period]. Odessa: Tipografiia Tekhnika. [in Russian].

22. Kramar, Yu. (1997). Istoriya ukraïns'koho selianstva u doslidzhennyakh ta dokumental'nykh publikatsiyakh I. Novyts'koho. [The History of the Ukrainian Peasantry in the Research and Documentary Publications of I. Novytsky]. *Materialy yuvileynoyi konferentsiyi, prysvyachenoyi 150-richchyu Kyivskoyi arkhieohrafichnoyi komisiyi, Kyiv-Sedniv, 18–21 zhovtnia, 1993 r. [Proceedings of the Anniversary Conference Dedicated to the 150th Anniversary of the Kyiv Archaeological Commission, Kyiv-Sedniv, October 18–21, 1993]*. Kyiv, 205–209. [in Ukrainian].

23. Leontovich, F. (1863). Krestiane iugo-zapadnoi Rossii po litovskomu pravu XV i XVI vv. [Peasants of Southwestern Russia under Lithuanian Law in the 15th and 16th Centuries]. *Universitetskie izvestiia. [University News]*, 10–11, 1–48; 12, 1–40. [in Russian].

24. Leontovich, F. (1897). Krestianskii dvor v Litovsko-Russkom gosudarstve. [Peasant farm in the Lithuanian-Russian state]. Sankt-Peterburg: Tipografiia V. S. Balasheva. [in Russian].

25. Leontovich, F. (1899). Selskie chinshevi v Litovsko-Russkom gosudarstve. [Rural taxpayers in the Lithuanian-Russian state]. *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniia. [Journal of the Ministry of Public Education]*, CCCXXI, 285–307. [in Russian].

26. Leontovich, F. (1895). Soslovnyi tip territorialno-administrativnogo sostava Litovskogo gosudarstva i ego prichiny. [Class type of territorial-administrative composition of the Lithuanian state and its reasons]. *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniia. [Journal of the Ministry of Public Education]*, CCXCIX, 366–403; CCC, 1–20. [in Russian].

27. Liubavskii, M. (1892). Oblastnoe delenie i mestnoe upravlenie Litovsko-Russkogo gosudarstva ko vremeni izdaniia Pervogo Litovskogo Statuta. [Regional division and local government of the Lithuanian-Russian state at the time of the publication of the First Lithuanian Statute]. Moskva: Universitetskaya tipografiya. [in Russian].

28. Liubavskii, M. (1910). Ocherk istorii Litovsko-Russkogo gosudarstva do Liublinskoi unii vkluchitelno. [An outline of the history of the Lithuanian-Russian state up to and including the Union of Lublin]. Moskva: Izdatelstvo Imperatorskogo obshchestva istorii i drevnostei rossiiskikh. [in Russian].

29. Mordovtsev, D. (1861). Krestiane v iugozapadnoi Rusi XVI v. [Peasants in Southwestern Rus' in the 16th Century]. *Arkhiv istoriko-iuridicheskikh svedenii otnosiashchikhsia do Rossii izdavaemyi N. Kalachevym. Kn. 3. [Archive of Historical and Legal Information Relating to Russia, published by N. Kalachev. Book Three]*. Moskva: V tipografii Aleksandra Semena, 19–64. [in Russian].

30. Muzychko, O. (2005). Istoryk Fedir Ivanovych Leontovych (1833-1910): zhyttya ta naukova diyal'nist'. [Historian Fedor Ivanovich Leontovych (1833-1910): life and scientific activity]. Odesa. [in Ukrainian].

31. Mykhailiuk, Yu. (2016). Geneza skhidnoslov'yans'koyi istoriohrafiiy sotsial'noyi istoriyi Velykoho knyazivstva Lytovs'koho v doreformeniy Rosiys'kiiy imperiyi. [The Genesis of East Slavic Historiography of the Social History of the Grand Duchy of Lithuania in the Pre-Reform Russian Empire]. *Istoriografichni doslidzhennya v Ukrayini. [Historiographical Research in Ukraine]*. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny, 26, 295–310. [in Ukrainian].

32. Mykhailiuk, Yu. (2017). Periodyzatsiya rozvytku skhidnoslov'yans'koyi istoriohrafiiy sotsial'noyi istoriyi Velykoho knyazivstva Lytovs'koho v XIX – na pochatku XX st. [Periodization of the development of East Slavic historiography of the social history of the Grand Duchy of Lithuania in the 19th – early 20th centuries]. *Visnyk Cherkas'koho universytetu. Seriya: Istorychni nauky. [Bulletin of Cherkasy University. Series: Historical Sciences]*, 4, 5–13. [in Ukrainian].

33. Mykhailiuk, Yu. (2014). Selianstvo Velykoho knyazivstva Lytovs'koho z pohlyadu D. Ilovays'koho. [Peasantry of the Grand Duchy of Lithuania from the point of view of D. Ilovaisky]. *Dvadsyat' chetverta berezneva naukova sesiya Oseredku Naukovho tovarystva im. Shevchenka u Cherkasakh: Materialy dopovidey na zasidannyakh sektsiy i komisiy, 11–27 bereznia 2013 r. Za red. V. Masnenka. [The twenty-fourth March scientific session of the Center of the Shevchenko Scientific Society in Cherkasy: Materials of reports at the meetings of sections and commissions, March 11–27, 2013. Edited by V. Masnenko]*. Cherkasy: Oseredok NTSh u Cherkasakh, 47–51. [in Ukrainian].

34. Mykhailiuk, Yu. (2015.) Stratyfikatsiya naselennya Velykoho knyazivstva Lytovs'koho u viziyyi M. I. Petrova. [Stratification of the population of the Grand Duchy of Lithuania in the vision of M. I. Petrov]. *Ukrayins'kyi selyanyn. [Ukrainian peasant]*, 15, 17–20. [in Ukrainian].
35. Mykhailiuk, Yu. (2012). Ukrayins'ke selyanstvo v XV – pershiy polovyni XVI st. u viziyyi M. Dovnar-Zapol's'koho ta P. Klepats'koho. [Ukrainian peasantry in the 15th – first half of the 16th century in the vision of M. Dovnar-Zapolsky and P. Klepatsky]. *Ukrayins'kyi selyanyn. [Ukrainian peasant]*, 13, 33–36. [in Ukrainian].
36. Nezabitoivskii, V. (1883). Zamechaniia po voprosu o chinshevom vladenii v zapadnykh guberniakh. [Remarks on the issue of rent ownership in the western provinces]. Kiev: Universitetskaia tipografiia. [in Russian].
37. Novitskii, I. (1883). Chinshevoe vladenie v iugo-zapadnoi Rossii. [Chinshevoe possession in southwestern Russia]. *Trudy Kievskogo Iuridicheskogo Obshchestva. Pribavlenie k protokolam 1880 goda. [Works of the Kyiv Law Society. Supplement to the minutes of 1880]*. Kiev: Universitetskaia tipografiia, 60–92. [in Russian].
38. Novitskii, I. (1876). Ocherk istorii krestianskogo soslovia Iugo-Zapadnoi Rossii v XV–XVIII veke. [An essay on the history of the peasant class of South-Western Russia in the 15th – 18th centuries]. Kiev: Universitetskaia tipografiia. [in Russian].
39. Picheta, V. (1917). Agrarnaia reforma Sigizmunda-Avgusta v Litovsko-Russkom gosudarstve. Chast 1. Podgotovka i proizvodstvo reformy. [Agrarian reform of Sigismund Augustus in the Lithuanian-Russian state. Part 1. Preparation and implementation of the reform]. Moskva: Sinodalnaia tipografiia. [in Russian].
40. Picheta, V. (1917). Agrarnaia reforma Sigizmunda-Avgusta v Litovsko-Russkom gosudarstve. Chast 2. Otnoshenie litovsko-russkogo obshchestva k agrarnoi reforme i pravitel'stvennaia deiatelnost v epokhu reformy. [Agrarian reform of Sigismund Augustus in the Lithuanian-Russian state. Part 2. The attitude of the Lithuanian-Russian society to the agrarian reform and government activity during the reform era]. Moskva: Pechatnia A Snegirevoi. [in Russian].
41. Pikhno, D. (1877). O chinshevom vladenii. [On quitrent ownership]. *Zhurnal grazhdanskogo i ugovnogo prava. [Journal of civil and criminal law]*, Kn 5. Sentiabr i oktiabr, 157–180. [in Russian].
42. Tumasov, N. (1872). Istoriko-iuridicheskii byt russkogo krestianstva. Krestianstvo do kontsa 16 stoletia. [Historical and legal life of the Russian peasantry. The peasantry until the end of the 16th century]. Kiev: Universitetskaia tipografiia. [in Russian].
43. Vladimirkii-Budanov, M. (1893). Krestianskoe zemlevladenie v Zapadnoi Rossii do poloviny XVI v. [Peasant land ownership in Western Russia until the middle of the 16th century]. *Chteniia v istoricheskom obshchestve Nestora Letopista. [Readings in the historical society of Nestor the Chronicler]*. Kiev: Tipografiia G. T. Korchak-Novitskogo, Kn. 7, 12–92. [in Russian].
44. Vladimirkii-Budanov, M. (1891). Naselenie Iugo-Zapadnoi Rossii ot poloviny XV v. do Liubliiskoi unii 1569 g. [The population of South-West Russia from the middle of the 15th century to the Union of Lublin (1569)]. Kiev: Tipografiia G. T. Korchak-Novitskogo. [in Russian].
45. Vladimirkii-Budanov, M. (1893). Ocherki iz istorii Litovsko-Russkogo prava. Krestianskoe zemlevladenie v Zapadnoi Rossii do poloviny XVI v. [Essays on the History of Lithuanian-Russian Law. Peasant Land Ownership in Western Russia until the Half of the 16th Century]. Kiev: Tipografiia Imperatorskogo Universiteta Sviatogo Vladimira. [in Russian].
46. Vladimirkii-Budanov, M. (1911). Ocherki iz istorii litovsko-russkogo prava. Zastavnoe vladenie v litovsko-russkom gosudarstve XVI v. [Essays on the history of Lithuanian-Russian law. Outpost possession in the Lithuanian-Russian state of the 16th century]. Kiev: Tipografiia S. V. Kulzhenko. [in Russian].
47. Vodotyka, S. (2000). Do pytannya pro istoriosofiyu vitchyznanyoi istorichnoyi nauky pochatku XX st. [To the question of the historiography of domestic historical science of the early 20th century.]. *Kul'tura narodov Prychernomor'ya. [Culture of the peoples of the Black Sea region]*, 13, 71–76. [in Ukrainian].
48. Baar, M. (2010). Historians and nationalism. East-Central Europe in XIX Century. New York: Oxford University Press. [in English].

Надійшла до редакції / Received: 03.06.2025

Схвалено до друку / Accepted: 05.08.2025

УДК 821.161.1Тол7Бур.07:[81'37-029::82-343

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Temchenko>

Andriy Temchenko

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of the Ukrainian History, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3999-9459>

e-mail: temchen@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Temchenko, A. (2025). The “Buratino Text”: Mythology of Discourse and Image Semantics (Based on A. Tolstoy’s tale “The Golden Key, or the Adventures of Buratino”). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 35, 62–88. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Temchenko>

THE “BURATINO TEXT”: MYTHOLOGY OF DISCOURSE AND IMAGE SEMANTICS (BASED ON A. TOLSTOY’S TALE “THE GOLDEN KEY, OR THE ADVENTURES OF BURATINO”)

Abstract. This article explores the textual and mythological semantics of the characters Buratino and Papa Carlo, which are manifested differently in A. Tolstoy’s tale and its numerous variations.

Scientific Novelty. Ukrainian humanities lack publications addressing the mythological semantics of the main characters in A. Tolstoy’s tale “The Golden Key, or the Adventures of Buratino” and its literary-cultural interpretations.

Conclusions. The “Buratino text” is a complex formation comprising Tolstoy’s tale and its literary, artistic, and other remakes. As such, it constantly evolves, adapting to the social realities of the Soviet and post-Soviet periods.

Despite the “text’s” dynamic nature, its main character – Buratino – remains a wooden puppet, indicating the static nature of this image, which undergoes no qualitative change. Studying the semantics of the “Buratino text” helps us understand the cultural processes of the 1930s and their impact on the formation of contemporary mental templates, especially the distinctive traits of the “Soviet person,” which remain relevant today. In this context, some behavioral stereotypes of Russians become clearer; as Buratino’s image transforms into an archetype. The reasons for this popularity are historically grounded and linked to authentic Russian folklore characters – Petrushka, Ivan the Fool, and Yemelya. However, unlike Buratino, these characters evolve, which allows associating some episodes with the journey of Campbell’s hero. Buratino, by contrast, does not gain “adult” experience and forever remains a wooden puppet “playing himself.” This reveals a connection between Tolstoy’s character and the circus clown, who is amusing precisely when suffering. Perhaps this is the secret of the image’s enduring popularity – it resonated with the ordinary “Soviet,” and later “Russian,” person, who endured countless hardships and humiliations while “building communism” or “Great Russia.”

Keywords: harlequin, archetype, clown, Buratino, Carlo, Collodi, puppet, Karabas, culture, myth, ritual, opposition, “papa,” symbol, meanings, Stalin, Soviet Union, Russian Federation, text, Tolstoy, tradition, Ukrainians, folklore.

Андрій Темченко

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3999-9459>

e-mail: temchen@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Темченко А. «Текст Буратіно»: міфологія дискурсу і семантика образів (за мотивами повісті О. Толстого «Золотий ключик, або пригоди Буратіно»). *Український селянин*. 2025. Вип. 35. С. 62–88. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Temchenko>

«ТЕКСТ БУРАТИНО»: МІФОЛОГІЯ ДИСКУРСУ І СЕМАНТИКА ОБРАЗІВ (ЗА МОТИВАМИ ПОВІСТІ О. ТОЛСТОГО «ЗОЛОТИЙ КЛЮЧИК, АБО ПРИГОДИ БУРАТИНО»)

Анотація. У статті розглянуто текстологічну і міфологічну семантику образів Буратіно і Папи Карло, які по-різному проявляються у повісті О. Толстого і її численних варіаціях.

Наукова новизна. В українській гуманітарній науці відсутні публікації щодо міфологічної семантики головних персонажів повісті О. Толстого «Золотий ключик, або пригоди Буратіно» і її літературно-культурних інтерпретацій.

Висновки. *«Текст Буратіно» є комплексним утворенням і складається з повісті О. Толстого, а також її літературних, мистецьких та інших ремейків. У зв'язку з цим він постійно модифікується, пристосовуючись до нових суспільних реалій радянського і пострадянського періоду.*

Незважаючи на динаміку «тексту», його головний персонаж – Буратіно залишається дерев'яною лялькою-маріонеткою, що свідчить про статичність цього образу, який не зазнає якісних змін. Вивчення семантики «тексту Буратіно» дозволяє зрозуміти культурні процеси 1930-х рр. і їхній вплив на формування ментальних шаблонів сучасності, зокрема специфічних рис «людини радянської», які залишаються актуальними до сьогодні. У цьому сенсі стають зрозумілими окремі аспекти поведінкових стереотипів росіян, для яких образ Буратіно трансформується в архетип. Причини такої популярності зумовлені історично і пояснюються зв'язком з автентичними персонажами російського фольклору – Петрушкою, Іваном Дураком і Ємелею. Однак, на відміну від Буратіно, зазначені персонажі еволюціонують, що дає підстави асоціювати окремі епізоди з подорожжю кемпбелловського героя. Натомість Буратіно не здобуває «дорослого» досвіду і назаважди залишається дерев'яною лялькою, яка «грає саму себе». У цьому прослідковується зв'язок толстовського образу з цирковим блазнем, який виглядає кумедним тоді, коли зазнає страждань. Можливо саме тут криється секрет популярності, що залишався зрозумілим для пересічної «радянської», а відтак «російської» людини, яка у процесі «будівництва комунізму» або «великої Росії» зазнає численних страждань і принижень.

Ключові слова: арлекін, архетип, блазень, Буратіно, Карло, Коллоді, лялька, Карабас, культура, міф, обряд, опозиція, «папа», символ, смисли, Сталін, Радянський Союз, Російська Федерація, текст, Толстой, традиція, українці, фольклор.

Постановка проблеми

Актуальність дослідження тієї чи іншої гуманітарної проблеми залежить від історичних реалій і суспільної ситуації, які активують несподівані на перший погляд її змістові формати. Починаючи з лютого 2022 року, в українців відбулися кардинальні зміни у сприйнятті дійсності, що, безперечно, вплинуло на оціночні судження стосовно культурних сенсів, які донедавна вважалися фундаментальними і не підлягали сумніву. Переосмислення існуючих раніше стереотипів, пошук відповідей на незручні питання вимагає глибоких, багатовекторних досліджень з різних галузей гуманітарної науки і має не лише викривати ідеологеми недалекого минулого, але створювати нові культурні смисли, що формуватимуть світоглядні горизонти майбутнього.

Важливим елементом цього процесу є твори радянських авторів, персонажі яких претендували на роль моральних авторитетів. Не становить винятку повість О. Толстого «Золотий ключик, або пригоди Буратіно», яка невинно є однією з найвідоміших, оскільки її популярність активно «розкручувалася» за допомогою радянської пропаганди, що пояснює багатомільйонні тиражі, численні перевидання, виникнення художніх і мистецьких інтерпретацій. Внаслідок цього дитячий твір про пригоди дерев'яної ляльки перестає бути захоплюючим пригодницьким оповіданням. Натомість замість нього виникає інший, далекий від толстовського задуму текст, який розгалужується в інші художні жанри, мистецькі напрями, торгові бренди, громадські організації, у результаті чого формується своєрідний культурний пласт під умовною назвою «текст Буратіно».

Реальним тригером, що спонукав до переосмислення глибинної семантики «тексту Буратіно», стала підступна агресія т. зв. «братнього народу», злочини якого вражають своїм цинізмом і жорстокістю. Очевидно, що ці події не виникли спонтанно. Напевне існують психологічні причини, які самовиправдовують поведінку пересічного росіянина і криються в його історичному минулому, культурній генеалогії, а також національних міфах, ідеологічне формування яких кристалізується наприкінці ХХ – початку ХХІ ст., відзначаючись дивним міксом державного православ'я, великоруського шовінізму з явним відтінком сталінізму. Особливої активності ці процеси набули у сучасній Російській Федерації, яка у такий спосіб намагається виправдати свою агресивну політику стосовно до інших народів. Моделювання спотвореної пропагандою психіки середньостатистичного росіянина відбувається з раннього дитинства шляхом формування колективної свідомості, сповненої агресії, ненависті й презирства до всього, що не втискується у стереотипізовані рамки «великодержавної» ідеології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Варто також зазначити, що вивчення «тексту Буратіно» не є новим для наукового дискурсу. Однак усі публікації мають винятково російське походження. Прикладами є статті Н. Спутницької¹, І. Арзамасцевої², І. Уварової³, М. Петровського⁴, О. Кузьміної⁵ та ін. Натомість в Україні відсутні дослідження, присвячені зазначеній проблематиці, що свідчить про те, що ідеологеми, вправно насаджені численними поколіннями радянських і російських письменників, науковців, митців, громадських діячів та інших владних промоутерів, продовжують нишком впливати на суспільну свідомість українців, не отримавши доступного пояснення щодо прихованої семантики відомого з дитинства образу. Заглиблюючись у метафоричний зміст знайомої з дитинства повісті й розглядаючи її з позицій сучасності, по-іншому розпізнаються безневинні художні образи, внаслідок чого чіткіше розрізняються їхні тіньові обриси і приховані за ними смисли. У цьому сенсі казкові персонажі «Папа Карло» і «Буратіно» виявляються не такими й дитячими, коли враховувати динаміку їхнього розвитку у пострадянському культурному просторі.

Мета статті

У зв'язку з цим формується мета статті, яка полягає у тому, щоб виокремити приховані смислові кліше «тексту Буратіно», які можуть виконувати функції критеріальної оцінки і використовуватися для декодування завуальованих образних і сюжетних елементів повісті, а також її найбільш одіозних художніх ремейків. Утворений у такий спосіб «текст Буратіно» видається цікавим з погляду прихованої семантики його образів, контури яких ледь-ледь проглядаються крізь сутінки загальновідомих смислових шаблонів.

Виклад основного матеріалу

Упродовж десятиліть навколо повісті О. Толстого утворилася своєрідна субкультура. Мова йде про кінофільми, театральні вистави, мультфільми, цукерки, напої, дитячі іграшки й авторські пісні, а також постфольклорні твори – «дорослі» анекдоти, фразеологізми, каламбури, віршовані куплети еротичного характеру тощо⁶. Невипадково образ Буратіно до сьогодні залишається мегапопулярним у Російській Федерації, яка вважає себе правонаступницею Радянського Союзу, тому весь «духовний» спадок разом з «балетом»⁷, «космосом», «хокеєм», «фігурним катанням», фальшивими ветеранами, піонерами-героями, тиражованими Тимурами, Мальчишами-Кибальчишами, Орльонками, Павліками Морозовими, «воїнами-освободителями» тощо також став російським. Внаслідок того, що зазначені образи відверто не «витягували» новітню ідеологію «веліччя», до цього спадку додалися персонажі, які традиційно вважалися ворожими для радянської влади⁸, а також новостворені й модифіковані образи, де чільне місце поряд з Дідом Морозом, Котом Матроскіним і Чебурашкою посідає Буратіно. Тотальна «буратінізація» сучасної Росії проявляється у всіх сферах її життя – бізнесі, літературі, т. зв. «елітарній» і масовій культурі, навіть у

1 Спутницкая Н. Ю. Функции кукольного персонажа в формировании экранного образа ребенка в кино России и США конца 1930-х – начала 1940-х гг. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/funktsii-kukolnogo-personazha-v-formirovanii-ekrannogo-obraza-rebenka-v-kino-rossii-i-ssha-kontsa-1930-h-nachala-1940-h-gg> (дата звернення: 08.03.2025).

2 Арзамасцева И. Школа для Буратино, или «грустные и прозрачные воспоминания». URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/shkola-dlya-buratino-ili-grustnye-i-prozrachnye-vospominaniya> (дата звернення: 08.03.2025).

3 Уварова И. «Золотой ключик» и серебряный век миф и мистификация. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/zolotoy-klyuchik-i-serebryanyy-vek-mif-i-mistifikatsiya>

4 Петровский М. Что отпирает «Золотой ключик»? URL : https://fairypot.narod.ru/story/petrovsky_gold_key.htm (дата звернення: 08.03.2025).

5 Кузьмина О. Тайны «Золотого ключика». URL : <https://web.archive.org/web/20180203064131/https://vm.ru/news/2016/07/27/tajni-zolotogo-klyuchika-328125.html> (дата звернення: 08.03.2025).

6 Крилатими стали вирази «країна дурнів», як евфемізму Радянського Союзу, «дерев'яні рублі», натяк на дерев'яність, тобто несправжність тогочасних грошей, «Поле чудес» – суперпопулярне телешоу початку 1990-х рр. XX ст., що було відвертим натяком на недолугих пострадянських громадян, які «благоденствували» у «країні дурнів» й активно культивували це саме «поле».

7 Уразымбетов Д. Д. Балет М. Вайнберга «Золотой ключик» в постановке М. Тлеубаева. *Вестник Академии Русского балета им. А. Я. Вагановой*. № 1 (48) 2017. С. 58-66. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/balet-m-vaynberga-zolotoy-klyuchik-v-postanovke-m-tleubaeva> (дата звернення: 08.03.2025).

8 Мова йде про білогвардійську романтику, воцерковлених мучеників, які загинули від рук радянської влади, дворян, «святого» Миколу II тощо.

військовій справі^{9, 10}. З цього приводу відвертими видаються зізнання М. Липовецького – російського літературознавця, який врешті-решт емігрував до США. Дослідник пише про одерев'янювання усього радянського, а згодом російського суспільства¹¹, сумним прикладом чого є непояснювальна для них самих агресія, жертвою якої стали невинні українці. У такому разі напрошується несподіваний висновок, що Буратіно перестає бути дитячим казковим персонажем і перетворюється на одну з головних констант «нової» російської культури¹². Мовою психології саме існування дерев'яної довгоносої ляльки з відповідним набором властивостей перетворюється на архетип, оскільки її характеристики стосуються глибинних аспектів «особливого» російського колективного підсвідомого, що позиціонується як відома РР-міфологема «незбагненої» або «загадкової російської душі» (хоча сама ідея винятковості душі того чи іншого народу є не новою у загальнокультурному дискурсі, що визнають самі росіяни¹³). Невипадково за допомогою преси, кінематографу, а згодом інтернету, цей образ нав'язливо насаджується іншим народам, оскільки «текст Буратіно» мав формувати «текст радянської людини» (або «російської») у сенсі граничної простоти¹⁴, абсолютної безшабашності, показової зневаги до приватної власності, чужих почуттів і благ цивілізації, ледарства і «стадного» колективізму. Однак новітня російська еліта зрадила «принципам Буратіно», перейшовши на бік Карабаса Барабаса і Дуремара. Отже, міф про «загадкову російську душу», втіленням якої почати є Буратіно, не видається таким загадковим, оскільки відповідає філософії дерев'яної дешевої ляльки, за яку все вирішує поводитир-лялькар, який насправді є протилежно іншим, а лялька слугує для нього способом маніпуляції й заробітку¹⁵.

Очевидно, що образ дерев'яної ляльки як засіб втілення авторського задуму було обрано не випадково. У традиційній культурі лялька є ідеальним посередником, транслятором волі господаря і генетично пов'язана з культом пращурів, які за логікою міфу є лише «колись живими»¹⁶. Існування «паралельної» реальності, де перебувають пращури і різноманітні духи, передбачає існування засобів комунікації з ними¹⁷. З цією метою в обрядових практиках використовують магичні засоби, зокрема спеціально виготовлені ляльки, які «передають» приховану для непосвячених інформацію, наприклад волю богів або пращурів. За допомогою ляльки відбувається також моделювання «потрібної» ситуації, що пояснює міфологію гри у феноменологічному дискурсі. Важливою ознакою, яка принципово відрізняє ляльку від тотему-ідола, є наближеність її до світу буденності. Зокрема, дитяча лялька має персональне ім'я, особистий характер, може повторювати чийсь індивідуальні риси, слугувати оберегом тощо. У цьому контексті радикальними є відмінності між ляльками, виготовленими з різного матеріалу. Наприклад, навмисне знеособлення українських мотанок і наявність хрестоподібних захисних знаків на їхньому обличчі зумовлене зв'язком із ткацтвом, що асоціюється у міфології з долею людини. Смисловим опозитом до мотанки

9 Липовецкий М. Утопия свободной марионетки, или Как сделан архетип (Перечитывая «Золотой ключик» А.Н. Толстого). URL : <https://web.archive.org/web/20030801194610/http://magazines.russ.ru/nlo/2003/60/lipov.html> (дата звернення: 08.03.2025).

10 Макаревич И. Избранные места из записей Николая Ивановича Борисова, или Тайная жизнь деревьев. URL : <http://www.guelman.ru/slava/texts/makar.html#50> (дата звернення: 08.03.2025).

11 Липовецкий М. Утопия свободной марионетки, или Как сделан архетип ...

12 Степанов Ю .С. Буратино. Константы: словарь русской культуры. М.: Академический проект, 2001. С. 811-825. URL : https://books.google.com.ua/books/about/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%82%D1%8B_%D0%A1%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C_%D1%80%D1%83%D1%81.html?id=ebMoAgAAQBAJ&redir_esc=y (дата звернення: 08.03.2025).

13 Вы точно слышали о «загадочной русской душе». Спешим расстроить: даже саму эту концепцию придумали не в России. А где? И зачем? Подкаст. Медуза. URL : <https://meduza.io/episodes/2022/11/01/vy-tochno-slyshali-o-zagadochnoy-russkoy-dushe-speshim-rasstroit-dazhe-samu-etu-kontseptsuyu-primdumali-ne-v-rossii-a-gde-i-zachem> (дата звернення: 08.03.2025).

14 У традиційній культурі «простота» може трактуватися як нестача інтелекту, освіти і виховання. Пор.: з рос. приказками: «Простота хуже воровства», «С простоты люди пропадают», «Прост, как свинья, а лукав, как змея», «Простота не порок, а большое свинство».

15 Липовецкий М. Утопия свободной марионетки, или Как сделан архетип ...

16 Варто зауважити, що в Російській Федерації культ пращурів набув «другого дихання» і перевершив найпримітивніші з погляду сучасника культури, про що свідчить наявність центральної могили з мумією мерця, якому вклоняється увесь народ, а правителі держави під час найголовніших ритуалів стають на його могилу, ніби заряджаючись енергетикою «потойбічного».

17 Функцію трансляторів волі «головного мерця» виконували пам'ятники В. Леніну, якого демонстративно називали «найживіший з усіх живих».

виступає глиняна фігура – одноразова лялька, яку використовували з метою «поробити», тобто заподіяти шкоду і навіть знищити конкретну людину¹⁸.

Натомість Буратіно виготовлений з дерева, що виводить його за межі дуальності «народження – смерть». У традиційній культурі дерев'яні антропоморфні фігури безпосередньо пов'язані з тотемними культами і духами природи. Крім цього, він вирізняється з-поміж інших ляльок характерною рисою – у нього неприродно довгий ніс. Незважаючи на те, що Карло намагався його вкоротити, ніс все одно залишався довгим, що свідчить про специфічність ляльки. У цьому контексті Буратіно транслює інші смисли, оскільки не є дитячою іграшкою, натуралістичним антропоморфним зображенням, безликим оберегом чи інструментом магії вуду. Наявним є інше його призначення, схоже на функцію персонального ідола чи індивідуального тотема, який має забезпечити безбідне життя свого творця: «Візьми (Карло – прим. авт.) ніжик, виріж з цього поліна ляльку, навчи її говорити всілякі кумедні слова, співати і танцювати, та й носи дворами. Заробиш на шматок хліба та на стаканчик вина»¹⁹.

Незважаючи на те, що Буратіно анатомічно схожий на людину (має аналоги рук, ніг, тулуба і голови), він не є її дерев'яною подобою, оскільки зовнішньо імітує фігуру «живої ляльки» – циркового блазня з накладним носом і китицею. Костюм клоуна, який смішить, відрізняється строкатістю і специфічними прикрасами, що виокремлює його з-поміж інших. Відповідні характеристики властиві іншим персонажам, які асоціюються не з веселим сміхом, а уособлюють смерть і страждання. Розмальовані червоними язиками полум'я плащі й яскраві ковпаки були одягом засуджених середньовічною інквізицією на смерть єретиків (мал. 1). Рудий парик блазня, ковпак з бубонами, намальоване на обличчі ластовиння, яскраві губи і щоки, неприродно довгий ніс показово виділяють його з-поміж натовпу (мал. 2). Схожі характеристики властиві Буратіно, в якого також були довгий ніс, білясті, зроблені із стружки локони, прикриті яскравим ковпачком.

Строкатий одяг клоуна свідчив про його особливість. Під час карнавалів або вуличних вистав він ставав об'єктом принижень і глузувань, про що свідчить природа циркового сміху як реакція публіки на його фізичні страждання. До сьогодні у комедіях блазня постійно лупцюють, він падає, потрапляє у специфічні ситуації, робить небезпечні для свого життя трюки тощо. У цьому контексті блазень також пов'язаний зі смертю, оскільки регулярно ризикує своїм життям і зазнає обрядових принижень. Дерев'яного Буратіно також намагаються утопити у ставку (!), що само по собі є показовою театральною постановою. Однак йому дійсно загрожує смертельна небезпека, коли Карабас намагається спалити Буратіно: «У грубці було мало дров. Тоді він тричі ляснув у долоні. Вбігли Арлекін та П'єро. – Принесіть мені цього ледаря Буратіно, – сказав синьйор Карабас Барабас <...>. Кролик та курчата мають бути засмажені, лізь у вогнище»²⁰. Уникнення жажливої страти стало

18 «Він побачив Палагну і мольфара. Юра, зігнувшись, тримав перед Палагною глиняну ляльку і тикав пальцями в неї од ніг до голови.

– Б'ю кілок тут, – шептав зловісно, – і сохнуть руки та й ноги. В живіт – карається на живіт; не годен їсти...

– А єжи у голову вбив? – питала цікаво Палагна.

– Тоді гине в той мах... . Се ж вони на нього змовлялись!...» [Коцюбинський М. «Тіні забутих предків». URL : <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1058> (дата звернення: 08.03.2025)].

19 Алексей Николаевич Толстой. Золотой ключик, или Приключения Буратино. URL : https://loveread.ec/read_book.php?id=15438&p=1 (дата звернення: 03.03.2025).

20 Алексей Николаевич Толстой. Золотой ключик, или Приключения Буратино

справжнім дивом для інших ляльок: «Арлекін і П'єро відвели Буратіно в лялькову спальню, де ляльки знову почали обіймати, цілувати, штовхати, щипати і знову обіймати Буратіно, який так неймовірно уникнув страшної загибелі у вогнищі»²¹.

Отже, Буратіно швидше за все є ляльковим дублером циркового блазня, який генеалогічно зіставляється з приреченим на спалення «грішником». Невипадково мотив вогнища є наскрізним у повісті О. Толстого. Так, на початку твору одразу констатується справжнє призначення «балакучого» поліна, яке має бути спалене: «Давним-давно у містечку на березі Середземного моря жив старий столяр Джузеппе, на прізвище Сизий Ніс. Одного разу йому потрапило під руку поліно, звичайне поліно для топки вогнища у зимовий час». Після того, як він почав тесати, поліно заговорило. Спантеличений і переляканий Джузеппе «оглянув усі кути в кімнаті, заліз навіть у вогнище і, повернувши голову, довго дивився у грубу»²².

Ключовою смисловою опозицією повісті є протиставлення справжнього вогнища і намальованого на старому полотні його зображення. Справжнє вогнище окреслює територію людського і присутнє у помешканнях Джузеппе, Карабаса, а також шинку «Три піскарі». Натомість у головного героя повісті вогнище відсутнє: «Е-хе-хе, – сумно відповів Карло, – що ж далі? Принесу я додому поліно, а в мене навіть вогнища у комірчині немає». Замість нього на стіні висіло полотно з намальованим вогнищем: «Карло жив у комірчині під сходами, де в нього нічого не було, окрім гарного вогнища – на стіні проти дверей. Але гарне вогнище, і вогонь, і казанок, що кипить на вогні, були не справжні – намальовані на шматку старого полотна»²³. Невипадково автор називає місце, де живе Карло, комірчиною, тобто нежилим приміщенням. У традиційній культурі нежилі закинуті приміщення, як от: млини, комори, шинки вважалися осереддям нечистої сили. Натомість наявність вогнища, яке зігріває й освітлює, символізує життя, а його відсутність (як у комірчині) може свідчити про зворотнє. У традиційній культурі холодні димарі вважалися місцем, через яке на мітлах вилітали відьми. Саме у комірчині з несправжнім вогнищем (щоправда, відсутнім димарем) і зіпсованими речами (безногим столом) розгортаються знакові події повісті. Антураж непридатної для проживання кімнати нагадує описи театральної комори, наповненої старим реквізитом²⁴.

У цьому сенсі стає зрозумілим відчуття підсвідомої симпатії до дерев'яного хлопчика, образ якого втілює важке, сповнене ризиків життя міського блазня. Водночас важко позбавитися від відчуття естетичного дискомфорту, яке виникає під час заглиблення у «текст Буратіно», що особливо стало помітним після повномасштабного вторгнення Російської Федерації. Оцінюючи загальні риси образу дерев'яної ляльки, очевидним є її аналогії з російськими фольклорними персонажами – Ємелею, Іваном-Дураком, Петрушкою, а також Шишем Московським (мал. 3)²⁵, які поступово втрачають популярність в українському

21 Алексей Николаевич Толстой. Золотой ключик, или Приключения Буратино ...

22 Алексей Николаевич Толстой. Золотой ключик, или Приключения Буратино ...

23 Алексей Николаевич Толстой. Золотой ключик, или Приключения Буратино ...

24 У цьому контексті Карло асоціюється з духом театру, який є не лише музикантом-шарманщиком, але й художником-оформлювачем: «як ми знаємо, і вогнище, і вогонь, і дим, і казанок були намальовані бідним Карло на шматку старого полотна», що пояснює його міфологічні характеристики творця, здатного «оживити» дерев'яну ляльку. Саме за намальованим Карло вогнищем мешкає істота, що нагадує міфологічного домовика. У повісті це сторічний цвіркун, який розпочинає і завершує історію золотого ключика. На початку повісті він віщує майбутнє тільки-но виструганому Буратіно, після образ і погроз якого, знову ховається за намальованим на полотні вогнищем, яке може розумітися як імпровізована театральна завіса, за лаштунками якої криється таємничий хід: «Він підбіг до вогнища й засунув ніс у казанок, що кипить на вогні, але довгий ніс Буратіно проткнув наскрізь казанок <...>. Буратіно витягнув ніс і подивився у дірку, – за полотном на стіні було щось схоже на невеликі дверцята» [Алексей Николаевич Толстой. Золотой ключик, или Приключения Буратино. URL : https://loveread.ec/read_book.php?id=15438&p=1 (дата звернення: 03.03.2025)].

25 Шиш Московский – літературна реінкарнація Івана-Дурака або «двоюрідного брата Буратіно», реалізованої російським письменником Б. Шергіним у 30-х рр. XX ст. Головними рисами Шиша були: хитрість, дурість, нахабство і беззавбашність, що є короткою характеристикою сучасного російського окупанта [Шергин Б. Шиш Московский. Ленинград : Государственное издательство «Москва». 1930. 80 с. URL : <https://web.archive.org/web/20190212011512/http://testuser7.narod.ru/School/Shergin4.pdf> (дата звернення: 17.03.2025)]. Напевне запит на «одерев'янювання» радянської людини був на той час затребуваним. Шергінський Шиш, так само як Буратіно, «народжений» з дерева:

«Я не тяткин сын,
Я не мамкин сын,
Я на елке рос,

культурному просторі, що свідчить про їхню чужорідність. Очевидними є також генеалогічні зв'язки повісті з твором К. Колодді, які ретельно досліджені авторитетними авторами^{26,27}, тому не потребують додаткових уточнень²⁸. Важливою відмінністю Піноккіо і Буратіно є ключовий аргумент італійського твору – дерев'яний хлопчик-лялька врешті-решт перетворюється на живого хлопчика. Такий трансцендентний перехід стає можливим за умови усвідомлення головних християнських чеснот – безкорисної любові до ближнього і здатності до самопожертви. Натомість Буратіно залишається лялькою, отримавши новий «справедливий» театр. Факт повернення ляльки до театру (на своє місце) унеможливило якісну еволюцію образу, про що свідчать численні ремейки радянських і російських письменників²⁹. У зв'язку з цим виникають небезпідставні аналогії Буратіно з механізованою запрограмованою лялькою (своєрідним дерев'яним міні-Голомом), приреченою постійно перебувати у тренді пригод: боротися з Карабасом Барабасом, шукати Золотий ключик, допомагати героям з інших казок, здобувати нові скарби тощо. Складається враження, що казковий марафон, присвячений дерев'яній ляльці, нагадує програмні засади комуністичної партії, яка постійно боролася з уявними ворогами Заходу, допомагала «дружнім» країнам Африки і Центральної Америки, де і шукала не уявні, а цілком матеріальні скарби у вигляді нафти, золота й алмазів. Отже, Буратіно є зразком нової людини, яка стала «гвинтиком системи» – елементом величезного бездушного механізму, яким була радянська держава і залишається Російська Федерація.

За логікою міфу кожен герой має свою родословну, яка визначає його смислове наповнення і формує потенційні можливості. Наприклад, Котигорошко пов'язаний з історією одомашнення бобових, Змій Горинич – з формуванням культурного ландшафту південної Київщини, казкові Котик і Півник є метафоричним описом зміни сезонного часу тощо. Інша річ – Буратіно, «батьком» якого «призначено» Папу Карло, де прикладка «папа» не стільки свідчить про форму спорідненості, оскільки є його обрядовим титулом. Відповідна ситуація з погляду міфу є цілком логічною, де казковий персонаж може бути своєрідним «куратором» природних стихій. Наприклад, в українському фольклорі відомими є сакральні помічники, які керували вітром (Гуляйвітер), горами (Вернигора), водою (Прудивус, Непийвода)³⁰, допомагаючи головному герою досягти мети подорожі. Натомість Папа Карло також претендує на роль «повелителя». Однак його можливості суттєво обмежені, оскільки він повеліває не лісом (як фольклорні мавки чи лісовики), навіть не окремим деревом, тотемом якого на перший погляд виглядає Буратіно³¹, але конкретним поліном, подарованим йому старим Джузеппе. Інакше кажучи, Карло стає повелителем окремого пенька, з якого виготовляє дерев'яну ляльку – віддалену подобу ідола, тому буквально стає його «папою». У зв'язку з

Меня ветер снес!» [Шергин Б. Шиш Московский. С.10 ...].

26 Сепанлу Назанин (Иран). От Пиноккио к Буратино: Традиции и новаторство А.Н. Толстого. *Вестник Московского университета. Серия 9, Филология*. М., 2011. № 5. С. 158–164. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/nazanin-sepanlu-iran-ot-pinokkio-k-buratinotraditsii-i-novatorstvo-a-n-tolstogo>. (дата звернення: 03.03.2025).

27 Акимов А. С. Приключения Пиноккио в России: к истории мирового сюжета. *Культурологический журнал. Электронное периодическое рецензируемое издание* 2014, № 4(18). URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/priklyucheniya-pinokkio-v-rossii-k-istorii-mirovogo-syuzheta> (дата звернення: 03.03.2025).

28 Крім Буратіно «нащадком» італійського Піноккіо є персонаж німецького письменника Отто Юліуса Бірбаума «Пригоди Цепфеля Керна» (нім. Zäpfel Kerns Abenteuer).

29 Мова йде про книги: Олени Данько «Переможений Карабас» (1941); Леоніда Гальперштейна «Слідами "Золотого ключика"» (1958); Олександра Кумма та Сакко Рунге «Друга таємниця золотого ключика» (1975); Лари Сон «Нові пригоди Буратіно та його друзів» (1993); Леоніда Володимирського «Буратіно шукає скарб». «Буратіно у Смарагдовому місті» (1996); Вікторії та Олексія Варгіних «Слідами золотого ключика, або Нові пригоди Буратіно», «Країна Щасливих Снів, або Пригоди Буратіно продовжуються»; Калінінградського проекту президента Творчого об'єднання «Справжні друзі Буратіно» Геннадія Поліщука «Зеленоградськ – батьківщина Буратіно» (1998-2015), а також п'єси за його авторством «Операція "Завтрашній день", або Сьогоднішні пригоди Буратіно»; Ольги Прохорової і Тетяни Толстої «Та сама абетка Буратіно» (2010).

30 Казкові персонажі стали основою для багатьох українських прізвищ, що свідчить про їхню архаїку.

31 Відповідна ситуація нагадує обряд одухотворення дерев'яного ідола, презентуючи його в образі того чи іншого язичницького бога. В індоєвропейській міфології дерево тісно пов'язане з культом пращурів, що пояснює звичай саджати на могилах молоді дерева.

цим «папа» є прикладкою власного імені «Карло», тому не перекладається іншими мовами, оскільки в цьому разі втрачається її обрядовий колорит. Толстовський «папа» не може бути українським «татом», оскільки ці поняття мають різні смислові відтінки, про що свідчить їхня етимологія³².

Доречною видається також гіпотеза, що радянський ляльковий персонаж мав підкоритися «батьку» (народів?)³³. Долаючи різноманітні перешкоди, викликані власним непослухом, він врешті-решт виконує його волю. За режисерським сюжетом О. Птушка, Буратіно мандрує у далеку країну, де побудовано щасливий і справедливий світ, оскільки там «Діти навчаються в школах / І ситі завжди старики»³⁴. Тотальна горизонтальність сюжету підтверджується тим, що толстовському герою так і не вдається пересилити свою «дерев'яну тілесність» й «увійти у світ трансцендентного. Навіть повернутися до норми (ляльки) він може лише під керівництвом дорослого»³⁵, засвоївши інші ролі в оновленому ляльковому театрі. Домінування батьківського принципу, показова відсутність матері й взагалі жіночого персонажу, що тим чи іншим чином міг асоціюватися з анімою, переконує у превалюванні ідеї патерналізму, що є провідною у Радянському Союзі 1920-1930-х рр., і залишається актуальним у сучасній Російській Федерації. Єдина відмінність від класичного патерналізму полягає у тому, що радянсько-російський відповідник зациклений на персоні – тобто просуває ідею домінування конкретного альфа-самця, який є «наймужнішим» (може осідлати ведмеда), «наймудрішим» і «найрозумнішим» («переграє усіх»), «найкрасивішим», оскільки від нього «мріє завагітніти кожна притомна (російська – прим. авт.) жінка»³⁶.

Однак голос з поліна розпізнав не Папа Карло, а його товариш по чарці – Джузеппе з характерним прізвиськом Сизий Ніс, що свідчить про життєві пріоритети цього персонажу. Очевидно, що ранок для Джузеппе був важким, оскільки голос з поліна він сприйняв за галюцинації, спричинені регулярним вживанням дешевого алкоголю³⁷: «Скоріш за усе, я випив чогось непотребного і в мене дзвенить у вухах? – розмірковував Джузеппе... Ні, сьогодні він нічого непридатного не пив...»³⁸. Зрозуміло, що з подібними проблемами звертаються до друзів по чарці, що пояснює несподіваний візит його товариша Карло, який раніше був успішним шарманщиком. Джузеппе вирішив скористатися моментом і спекатися говіркого поліна, переклавши відповідальність на Карло і вчергове переконавши себе, що усе нормально. У результаті цього між ними почалася бійка, хоча це визначення не зовсім точне, оскільки агресивна поведінка двох дорослих чоловіків під час конфлікту не є характерною і свідчить про їхню фізичну виснаженість і психічні розлади, спричинені глибоким похміллям: «Обидва старі надулися і почали насакувати один на одного. Карло схопив Джузеппе за сизий ніс.

32 Рос. «папа» є запозиченим з франц. *pará* – «батько» < лат. *pāra*, *parra* < гр. *πάρας* «т. с.», *πάπλος* – «дід». Скоріш за усе це слово набуло популярності внаслідок наполеонівських воєн і надмірним захопленням російських дворян французькою культурою. На противагу українському «тато», поширеними є похідні новотвори від рос. «папа», на кшталт «папаша», «пахан», «папик», а також численні побічні значення цього слова у мові аргі і різноманітних субкультурних сленгах. Незважаючи на що укр. «тато» є більш поширеним і має індоєвропейський контекст, це слово не набуло такої популярності у кримінальному середовищі, що свідчить про його генетичне несприйняття масовою російською культурою: д-інд. *tatáh* – «тато», *tātaḥ* – «тато, син, милий», гр. *tétta*, *tátā* (клична форма) – «батько», лат. *tata* – «тато», лит. *tētis*, *tētė* – лтс. *tētis*, *tėtė* – «т.с.», прус. *thetis* – «дідусь».

33 За логікою коллодієвського сюжету – «Отця Небесного», що не відповідає його толстовському аналогу.

34 З тексту пісні до фільму «Золотий ключик», 1939 рік, муз. Л. Шварца, сл. М. Фромана.

35 Спутницкая Н. Ю. Функции кукольного персонажа в формировании экранного образа ребенка в кино России и США конца 1930-х – начала 1940-х гг. С. 132-133. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/funktsii-kukolnogo-personazha-v-formirovanii-ekrannogo-obraz-a-rebenka-v-kino-rossii-i-ssha-kontsa-1930-h-nachala-1940-h-gg> (дата звернення: 08.03.2025).

36 Відома російська політикня Олена Мизуліна внесла на розгляд Держдуми законопроект, у якому висунула ідею поліпшення якості росіян шляхом народження дітей від Путіна: «Сутність моєї пропозиції зрозуміла, – заявляє голова парламентської комісії у справах жінок, дітей та сім'ї, доктор юридичних наук Олена Борисівна Мизуліна, – кожна громадянка Росії зможе отримати поштою генетичний матеріал президента РФ, завагітніти від нього та народити дитину. Такі матері отримуватимуть спеціальну допомогу від держави» [Валерия Гресь. Рожать от Путина – законопроект внесен Еленой Мизулиной в Гос Думу РФ. URL : <https://vgoru.org/novini/rozhat-ot-putyna-zakonoproekt-vnesen-elenoi-myzulynoi-v-hos-dumu-rf> (дата звернення: 09.03.2025)].

37 Характерні ознаки алкогольного делірію або алкогольного абстинентного синдрому, у народі – «білої гарячки», причиною виникнення якої є «припинення зловживання алкоголем, в стані абстиненції або на висоті запою» [Судова психіатрія: Навч. посіб. / С. В. Жабокрицький, А. П. Чуприков. Київ : МАУП, 2004. С. 169-170].

38 Алексей Николаевич Толстой. Золотой ключик, или Приключения Буратино

Джузеппе схопив Карло за сиве волосся, що росло біля вух»³⁹. Типовим є також швидке завершення спонтанних конфліктів, які регулярно виникають між людьми відповідного складу: «Старі втомилися і захекалися. Джузеппе сказав: “Може помиримось, чи що...”. Карло відповів: “Ну що ж, може помиримось...”. Вони поцілувалися. Карло взяв під пахву поліно і почвалав додому»⁴⁰.

Зупинимось на історії двох колоритних персонажів, з яких власне починається історія про балакучу дерев'яну ляльку. Тесля Джузеппе (в оригіналі К. Колодді – Джепетто) є італійським варіантом зменшувальної форми імені Йосип⁴¹ на кшталт українських: Іван – Іванко, Микола – Миколка, Дмитро – Дмитрик тощо. Невипадково він позиціонується справжнім «батьком» Буратіно, який відчув життя у шматку несформованої матерії. Шарманщик Карло зіставляється з середньовічним казкарем-бардом чи менестрелем – носієм і відтворювачем народної традиції⁴², який швидше за все виступає в ролі Творця («отця», точніше «папи») і «духовного учителя» дерев'яної ляльки^{43,44} настанови якого постійно її дратують: «Послухай, – сказав Карло суворо, – адже я ще не завершив тебе майструвати, а ти вже почав пустувати... Що ж далі буде...»⁴⁵. У такому контексті Буратіно сприймається як «нащадок» двох регулярно питаючих чоловіків – Йосипа (лише «маленького») і Карла⁴⁶, ім'я якого буквально перекладається як «чоловік» чи «старик». Натомість жіночий елемент у «народженні» Буратіно відсутній, демонструючи показову штучність цього персонажу, або, згідно з віяннями часу, навмисне профанізуючи християнську ідею безпорочного народження Спасителя (духовне не може бути тілесним). Ім'я «Карло» також є символічним, оскільки ототожнюється з монаршим титулом «король» (д-нім. *chunig* або *kuning*, англ. *king*, лат. *rex*, франц. *roi*), походження якого «пов'язують із засновником франкської династії Каролінгів Карлом Великим (742–814 рр.) – правителем, який претендував на особливий статус у сім'ї європейських монархів»⁴⁷, оскільки зміг поєднати більшу частину земель після падіння Римської імперії. Прикладка «Великий» виокремлює його з-поміж інших Карлів, утворюючи своєрідну ієрархію смислів⁴⁸. Невипадково його називали батьком (!) Європи (на побутовому рівні «папою Карлом»). Перехід королівського титулу у власне ім'я профанізує його первинне значення, внаслідок чого воно втрачає свою смислову вагу. Аналогічні тенденції простежуються в українських іменах: Володимир, Святополк, Ярополк, Святослав та ін., які спочатку трактувалися як княжі титули⁴⁹.

Смисловим антиподом Карла Великого, функціонал якого почасти зіставляється з «Папою Карло», є міфологічний персонаж з ознакою другорядності, навіть зайвості. Мова йде про карикатурно маленького короля – «карлика»⁵⁰. На відміну від європейських народів, де

39 Алексей Николаевич Толстой. Золотой ключик, или Приключения Буратино ...

40 Алексей Николаевич Толстой. Золотой ключик, или Приключения Буратино ...

41 Гаврюченков Ю. Ф. Буратино – миф XX века. URL : <https://web.archive.org/web/20130503083246/http://burik.com.ru/?p=681> (дата звернення: 03.03.2025).

42 Аналогічне значення мають давньоруський баян або український лірник.

43 Михаил Верещагин. Религиозное содержание сказки «Золотой ключик или Приключения Буратино». URL : <https://fakeoff.org/religion/religioznoe-soderzhanie-skazki-zolotoy-klyuchik-ili-priklyucheniya-buratiно> (дата звернення: 03.03.2025).

44 Можливим є натяк на Карла Коллоді, твір якого став основою для написання повісті.

45 Алексей Николаевич Толстой. Золотой ключик, или Приключения Буратино ...

46 Н-в-нім. *Karl* < с-в-нім. *karl* – «чоловік», д-в-нім. *karal* – «т. с.», спорідненого з дісл. *karl* – «старий чоловік», д-інд. *járatí* – «старіє; минає», перс. *zer* – «старик», вірм. *ser* – «т. с.».

47 Вирський Д. С. Король. Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон - Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2008. 568 с. URL : http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Korol (дата звернення: 11.03.2025).

48 Нім. *Karl der Große*, лат. *Carolus Magnus*, фр. *Charlemagne* – буквально «Великий Чоловік».

49 Європейську традицію поєднувати в одному імені декілька значень спостерігаємо в козацьких прізвищах табустичного характеру типу: Нетудихата, Печиборщ, Серпокрил, Закривидорога, Підкуймуха, Паливода тощо.

50 Карлик < д-в-н. *karal* – «малюк», н-в-н. *Kerl* – «парубок».

«карлик» є синонімом понять, що характеризують фізичні або вікові особливості («невеликий на зріст», «молодий чоловік»), у Російській імперії він став номінативом придворного клоуна, щось на кшталт д-р. скомороха. Звідси виникнення цілого пласту дуальних опозицій, де «карлик» є антиподом короля (верховної влади). Однак у контексті російсько-імперської моралі він («карлик») може виступати також представником Великого Короля – втіленням священної влади європейського монарха, який залежить від волі російського царя. Відповідна ситуація дозволяє зрозуміти, чому «карлик» зазнає ритуального приниження: по-перше, як антагоніст верховного правителя, його від’ємний дублер; по-друге, як обрядова проєкція «європейського» світу, який є конверсійним для пересічного російського обивателя (одночасно бажаним і чужим)⁵¹. У зв’язку з цим зовнішній вигляд «карлика» підкреслено бутафорний, тобто ляльковий, несправжній (аналогічні властивості має карнавальний і поховальний одяг, які є «одноразовими»), він носить на голові карикатурну паперову чи солом’яну корону, яку перед усіма знімає і недоладно вклоняється. Замість королівських чобіт з бойовими підборами і шпорами у нього кумедне взуття з довгими носками, у руці він тримає дерев’яну тростинку замість королівського жезлу. У «карлика» як правило відсутнє справжнє ім’я, а лише принизливе прізвисько, він самотній, що має указувати на відсутність потенції. Схожі характеристики властиві Папі Карло, який також протиставляється постаті Великого Короля. Він є самотнім і нереалізованим чоловіком, який втратив свої сакральні функції: «Колись Карло в крислатому капелюсі мандрував із чудовою шарманкою по містах і співами та музикою заробляв собі на хліб. Зараз Карло був уже старим і хворим, і шарманка його давно зламалася»⁵².

Відповідні аналогії властиві образотворчим творам. Зокрема, зображення «Карла Великого» презентують його силу і велич – у правій руці тримає меч-скіпетр, у лівій – земну кулю або «державу» (мал. 4). Король величаво стоїть або сидить на коні чи престолі (показово підвищеному місці), не знімає головного убору, який символізує його статус, а відтак нікому не кланяється. Натомість Папа Карло слабкий і немічний шарманщик, який живе в комірчині під сходами, тобто «під ногами», що демонструє його бідність й абсолютну залежність від інших. У нього відсутнє майно, крім шматка старого полотна, стільця і «безногого столу»: «Карло жив у комірчині під сходами, де в нього нічого не було, крім гарного вогнища – у стіні проти дверей <...>. Карло увійшов у комірчину, сів на єдиний стілець біля безногого столу і, покрутивши так і так поліно, почав ножем вирізати з нього ляльку»⁵³ (мал. 5).

Знаковими є також смислові зіставлення згаданого вище Джузеппе з новозавітнім Йосипом – батьком Ісуса Христа. Напевне, що у католицькій Італії, де головним релігійним символом вважається розп’яття, відповідні порівняння могли не сприйматися, тому ім’я набуло зменшувальної форми, ніби позначаючи його другорядність стосовно канонічного образу. З цієї позиції сюжет повісті може сприйматися несподівано по-іншому, оскільки віддалено нагадує історію месії, якого «упізнав» Джузеппе-Йосиф: «Одного разу йому потрапило під руку поліно <...>. – Непогана річ, – сказав сам собі Джузеппе, – можна змайструвати з нього щось <...> покрутив у руці поліно <...>, але тільки він почав тесати, чийсь надзвичайно тоненький голосок пропищав: – Ой-ой, тихіше, будь ласка!»⁵⁴ У цьому контексті пригоди Буратіно можуть тлумачитися метафорично й асоціюватися з «дорогою спасіння» сонячного героя Дж. Кемпбелла⁵⁵, що наближує цей сюжет до ідеї євангельської

51 На відміну від Русі-України у Російській / «царській» імперії ніколи не було королів. Аналогічні тенденції фіксуються в радянському і російському кінематографі, де українців зображували у форматі меншовартісного приниження. Приладами є одіозні фільми: «Весілля в Малинівці», «Невловимі месники», «Брат 2», «Морські дияволи 2» тощо

52 Алексей Николаевич Толстой. Золотой ключик, или Приключения Буратино ...

53 Алексей Николаевич Толстой. Золотой ключик, или Приключения Буратино ...

54 Алексей Николаевич Толстой. Золотой ключик, или Приключения Буратино ...

55 Кембелл Дж. Тысячеликий герой. URL : <https://gurubooks.com.ua/tysyacholykyj-geroj> (дата звернення: 15.03.2025).

свободи вибору. Інакше кажучи, «текст Буратіно» з певними засторogaми можна трактувати як історію месії, «який, нехтуючи усіма заборонами, знайшов ключ до раю (золотий ключик), і вказав усім шлях до щастя»⁵⁶.

Однак побіжні аналогії між повістю О. Толстого і Святим Письмом виявилися тригером для борців за чистоту ідеалів російського православ'я. Так, у Російській Федерації окремі ЗМІ розповсюджували новину, що «текст Буратіно» може трактуватися як екстремістський, а його тиражування розпалює релігійну ненависть й ображає почуття вірян, оскільки є пародією на Новий Заповіт: «батьком» дерев'яної ляльки виступає тесля Карло, свою абетку Буратіно намагається продати за тридцять сольдо, що може бути натяком на тридцять срібників, які отримав Юда за свою зраду; поле чудес, на якому має вирости дерево із золотими монетами, «експерти» назвали потворною пародією на чудеса, які творив Ісус Христос⁵⁷, губернатор Лис, «узятий на небо живим», трактувався як художня аналогія до біблійного оповідання про Єноха (Буття 5: 24) й Іллію (4 Царств 2: 11). Відомо, що у кожному жарті присутній прихований сенс, тому зазначені паралелі можна сприймати по-різному: як недоречна витівка газетярів або як дійсність. Разом із тим, уважно читаючи повість, помічаємо майже буквальну схожість її сюжету з окремими біблійними мотивами, які були непомітними для атеїстично вихованого обивателя другої половини ХХ ст. і стали надто очевидними для сучасного «оправославленого» росіянина.

Сприйняття повісті як авторської репліки на євангельські події почасти пояснює її метафоричну завуальованість, майстром якої вважався О. Толстой. Однак, орієнтуючись на інші твори письменника – лауреата трьох Сталінських премій першого ступеня⁵⁸, виникають сумніви щодо його щирої релігійності. На жаль, сюжет повісті, який міг претендувати на роль євангелізованого твору (як казка К. Колодді), виглядає по-іншому, коли взяти до уваги час і місце її написання. Очевидно, що в історичному контексті 30-х рр. ХХ ст. Буратіно швидше нагадував революційного активіста, літературні описи якого активно тиражувалися молодими радянськими письменниками. Відповідний образ було інсценізовано у мультикінофільмі О. Птушка «Золотий ключик» (1939), у фіналі якого ляльки на чолі з Буратіно, перемігши «експлуататорів» Карабаса і Дуремара, заслуговують на омріяне багатьма поколіннями «світле майбутнє». За сценарієм картини із сторінок розгорнутої чарівної книги (очевидно, що не Євангелія), де проглядаються чіткі контури Московського кремля і п'ятикутних зірок на баштах, за папою Карло та усіма ляльками прибуває летючий корабель (мал. 6), який має перенести героїв від тарабарського короля (див. «король-карлик») до «чарівної країни», де «усі живуть щасливо»⁵⁹. Напевне, образ корабля вважався ключовим, про що свідчать тогочасні афіші мультикінофільму (мал. 7). Капітаном корабля виступає мужній полярник, який дивним чином нагадує кінообраз радянських героїв-челюскінців. Він підкреслено одягнений у зимовий одяг, що з погляду сучасника виглядає безглуздо, але додає образу сценічного колориту. Класична шапка-вушанка неоднозначно свідчить про походження і характер цього персонажу (мал. 8). Невипадковими, на наш погляд, видаються завуальовані деталі образу, що діють за принципом двадцять п'ятого кадру. Сценічна поведінка капітана і його зовнішній вигляд нагадують «великого керманича» (мал. 9), титул якого було «присвоєно» Й. Сталіну у 1934 р., який згодом «перетворюється на батька народів, генія всього людства, найлюдянішого з усіх людей і великого полководця»⁶⁰.

56 Пиноккио vs Буратіно: какие христианские мотивы скрываются в этих сказках. URL : <https://www.invictory.org/articles/reviews/books/2088-pinokkio-vs-buratino-kakie-hristianskie-motivy-skryvayutsya-v-etih-skazkah> (дата звернення: 02.04.2025).

57 Михаил Верещагин. Религиозное содержание сказки «Золотой ключик или Приключения Буратино»...

58 Мова йде про твори-метафори – роман «Петро І», повість «Хліб», п'єсу «Іван Грозний», де О. Толстой певним чином виправдовував тиранію Й. Сталіна.

59 Образ чарівного корабля може бути літературною аналогією до судна «Sontay», який у 1937 році привіз в СРСР іспанських дітей-біженців [Елена Висенс. Неизвестная правда об испанских детях в СССР. URL : <https://spalex.narod.ru/biblio/deti.html> (дата звернення: 07.04.2025)].

60 Василий Зайцев. Кормчий, величайший полководец и человечнейший из людей: как советские газеты подхалимничали Сталину. URL : <https://www.gazeta.ru/science/2024/09/24/19791265.shtml> (дата звернення: 05.04.2025).

Кадри з мультикінофільму ніби дублюють події, описані у газеті «Правда» від 24 вересня 1934 року: «Докладаємо Центральному Комітету партії та робітничо-селянському уряду: червонопрапорний льодоріз «Федір Літке», виконуючи постанову Раднаркому СРСР, першим в історії арктичних плавань завершив в одну навігацію наскрізний похід із Далекого Сходу на захід <...>. Перемогу здобуто, труднощі подолано завдяки згуртованому колективу, вказівкам великого керманіча лєнінської партії товариша Сталіна та рішенням XVII партз'їзду»⁶¹. Аналогії сценічного капітана-полярника з постаттю Й. Сталіна є очевидними і проглядаються у його зовнішньому вигляді (мал. 10). Натяки на буквально велич «батька народів» фіксуються в інших кінотворах О. Птушка. Зокрема, у фільмі «Новий Гулівер» (1935 р.) ліліпутів зображено у західноєвропейських костюмах (камзолах і париках), а підземні працівники нагадують зображення робітників путиловського заводу на радянських плакатах 1920-1930-х рр., вони закликають до повстання проти «гнобителів», а їхній ватажок тримає у руках символ гегемонії пролетаріату – важкий молот. Велетень-Гулівер позиціонується як символ революції або її вождя, оскільки очолює повстання і сигналізує перемогу повстанців, калатаючи знятим з міської башти дзвоном (мал. 11). Гіперболізація як позиціонування ідеї гегемонії пролетаріату була улюбленим художнім засобом радянського кінематографу, буквально демонструючи для різнонаціонального населення Радянського Союзу велич, силу і непереможність «влади робітників і селян», очолюваною «комуністичною партією і особисто товаришем Сталіним». Відповідні образи часто зустрічаються на агітаційних плакатах того часу (мал. 12).

У фіналі мультикінофільму «Золотий ключик» капітан корабля карає головного «експлуататора», даючи йому щигolia, що є символічною дією, у результаті чого Карабас буквально сідає у калюжу. Відповідна дія підкреслює чарівну богатырську силу капітана, а також екранізує відомий в народі вислів «сісти в калюжу», який є евфемістичним варіантом презирства до боягузства, як от: «обмочитися від страху, накласти в штани або злякатися до мокрих штанів»⁶². Отже, Карабас, образ якого нагадує плакатні обриси західних капіталістів, був не лише покараний фізично, але осоромлений перед «трудовим народом», після чого капітан-полярник приймає на борт лише ляльок і Папу Карло, натомість інші піддані тарабарського короля їх радісно проводжають (можливо, не заслуговують на краще майбутнє). Тесля Карло – єдина людина, яка удостоюється честі бути разом з ляльками, оскільки є їхнім опікуном і наставником (буквальним «папою»). Тема сприйняття ляльки як залежної від волі господаря маріонетки «реалізується через офіційне замовлення на людину нового типу»⁶³, мотив «перековки» є трансформацією особливого виду біотипу *homo sapiens* у соціотип⁶⁴ *homo sovieticus*. З погляду комуністичної апологетики, «радянська людина» є наступним щаблем еволюції, мета існування якого є «будівництво світлого майбутнього – комунізму» (мал. 13)⁶⁵. Відповідний результат досягався шляхом соціальної селекції, завдяки якій виникає новий тип людини – носій комуністичної моралі і передбачав не лише виховання підростаючого покоління, але і знищення ворогів «трудового народу»⁶⁶. На відміну від прототипного образу К. Колодді, маріонетка О. Толстого (дитина-іграшка) так і не змогла подолати межі фізичної недовершеності, оскільки у результаті численних випробувань не перетворилася на людину (дорослого), а лише змінила декорації, вийшовши

61 Василь Зайцев. Кормчий, величайший полководец и человечнейший из людей ...

62 Камчатнова Ю. Б. О семантикостилистическом своеобразии выражения сест в лужу в русском языке. Текст научной статьи по специальности «Языкознание и литературоведение». М. : Acta Linguistica Petropolitana. Труды института лингвистических исследований, 2012 г. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/o-semantiko-stilisticheskom-svoeobrazii-vyrzheniya-sest-v-luzhu-v-russkom-yazyke> (дата звернення: 29.03.2025).

63 Мається на увазі «радянську людину» як нової особистості, яка одночасно позбавляється ознак індивідуальності.

64 Спутницкая Н. Ю. Функции кукольного персонажа в формировании экранного образа ребенка в кино России и США конца 1930-х – начала 1940-х гг. С. 130-131...

65 Ідеологічне поняття, що демонструє прагнення людства побудувати ідеальне суспільство «братерства і рівності». Протиставляється внутрішньому Царству Небесному, проповіданого Ісусом Христом.

66 Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с. URL : https://chmnu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/12/Kahanov_Maket_1.pdf (дата звернення: 01.04.2025).

на сцену оновленого театру: «— Ну а ти, ну а ти, Буратіно? — питали усі. — Ким хочеш бути у театрі? — Диваки, у комедії я гратиму самого себе і прославлюсь на весь світ!»⁶⁷ Неможливість персонального розвитку, приреченість вічно перебувати у тілі дерев'яної ляльки, абсолютно залежної від старого підмайстра (керованого капітаном-полярником корабля), проглядається у назві твору «Золотий ключик», перші літери якого збігаються із сумно відомою аббревіатурою «ЗК» — мовою оригіналу «заклученный каналоармеец», що виникла на Біломорканалі, де письменник побував разом з іншими письменниками влітку 1933 р. перед початком написання повісті.

Після публікації твору у 1935 р. у газеті «Піонерська правда» О. Толстой пише однойменну п'єсу для Центрального дитячого театру, а в 1939 р. — сценарій для кінофільму, екранізованого О. Птушком. Літературознавець М. Ліповецький зазначає, що у фіналі авторського сценарію до фільму «Золотий ключик», який був дещо підкорегований, з'являється важлива деталь, «що надає завершеності тій моделі міфу, яка витісняє утопію казкової свободи. З чарівної книги замість повітряного корабля з'являється “сталевий червонокрилий птах”, з нього виходять три людини у всьому шкіряному”, які “дають запотиличника” Карабасу і Дуремару і відвозять Буратіно з товаришами до “щасливої країни”. Літак та ідіоматичні “шкіряні куртки” символічно репрезентують владу, яка насильством забезпечує могутність міфу, який переміг»⁶⁸. У фільмі О. Птушка трійка льотчиків нагадує особливу трійку НКВС, характерною рисою яких були чорні шкіряні куртки. Невипадково написання п'єси і сценарію до фільму в часі збігалося з наказом НКВС № 00447 «Стосовно операції з репресування колишніх куркулів, карних злочинців і інших антирадянських елементів», підписаного сумнозвісним наркомом внутрішніх справ СРСР М. Єжовим і схваленого пленумом ЦК ВКП(б). У наказі ставилося завдання розгрому «антирадянських елементів» (як от Карабасів і Дуремарів) й узаконювався склад «оперативних трійок» з прискореного розгляду справ такого роду — три зійшовших з неба льотчика-оперативника карають Карабаса, що може трактуватися також як недоречна репліка на біблійні «кари небесні» і буквально дублює архаїчну міфологему, де бог грому, блискавки і світла (капітан корабля) перемагає хтонічне божество землі, що асоціюється з Карабасом (тюрк: kara bas — «чорна голова», тобто «темна», «чужа») і продавцем п'явок Дуремаром (локація болота). Логічним завершенням «новоствореного» міфу виступає сиквел О. Данько «Переможений Карабас» (1941 р.). У своєму творі радянська письменниця невинно уточнює (для тих, хто ще не зрозумів), що ляльки та папа Карло вирушили не куди-небудь, а до СРСР, точніше у Палац піонерів міста Ленінграду. На думку Л. Владимірського, «відповідна тема відповідала вимогам часу і політиці Радянського Союзу, оскільки тоді вивозили з охопленої громадянською війною Іспанії сотні дітей, рятуючи їх від фашистських бомбардувань»⁶⁹.

Описи «країни щастя» ілюструють пропагандистську міфологему радянського способу життя: «тут і море, і піонерський табір у горах, і поля, де жнуть, і літаки у небі <...> зверху вежі, схожі на Кремль, на них — промені сонця». За влучним виразом М. Ліповецького, О. Толстой «демонстративно руйнує кордон між театральною реальністю гри і тим, що перебуває за її межами. Буратіно звертається до глядацького залу, запитуючи, як називається “країна щасливих дітей”, й отримує відповідь “СРСР” і просить дозволу “залишитися у

67 Алексей Николаевич Толстой. Золотой ключик, или Приключения Буратино

68 Липовецкий М. Утопия свободной марионетки, или Как сделан архетип (Перечитывая «Золотой ключик» А. Н. Толстого)

69 Владимирский Л. Юбилей. Досье на длинный нос, колпачок и кисточку. К 70-летию со дня рождения героя. URL : <https://web.archive.org/web/20080428060923/http://www.stm.ru/archive/05-11/10.html> (дата звернення: 28.03.2025).

вас, вчитися, веселитися». Цей фінал виразно свідчить про відмову О. Толстого від казкової утопії на користь ідеологічних міфологем, які нібито репрезентують (а насправді формують) реальність»⁷⁰ (мал. 14-15).

Повернення до архаїки видається необхідною умовою відтворення соціального міфу, за допомогою якого відбувається стирання індивідуальності сучасника, який змушений дотримуватися встановлених міфом правил, у результаті чого у нього з'являється шанс потрапити до «країни щастя». «Хазяїном» цієї «країни» виступає Й. Сталін (саме так його називали близькі соратники, зокрема Л. Каганович), що помітно сакралізує його постать серед підданих. За сценарієм міфу, «Хазяїну» намагаються приписати неіснуючі риси скромності й невибагливості. Наприклад, серед населення активно поширювався міф про те, що у Й. Сталіна була одна пара стоптаних чобіт, в яких його поховали, хоча факти свідчать про зворотнє⁷¹. Називання правителя держави «хазяїном» є характерним психологічним маркером, який свідчить про наявність своєрідного харчового ланцюжка, очолюваного найсильнішим і найпідступнішим хижаком, який безжально знищує конкурентів. Знаковими є також інші аналогії. Зокрема, в місцях позбавлення волі («зоні») ув'язнені («зеки», від згаданого вище «ЗК») «хазяїном називали» головного представника влади – начальник колонії. Він здійснює прийом засуджених з особистих питань, вирішує міру покарання або встановлює особливі умови утримання, тобто від «хазяїна» залежить життя ув'язненого⁷², так само як від Й. Сталіна залежало життя і здоров'я кожного громадянина радянської держави.

Невипадково сюжет летючого корабля було «активовано» у фіналі картини, що надає повісті відтінку казковості. У тлумаченні західних антропологів, дослідження яких були недоступними, а подекуди забороненими для пересічного радянського читача, летючий корабель асоціюється з трансперсоналізацією культурного героя. У народній казці цей процес проявляється як подорож, упродовж якої «дурень» трансформується у «королевича», який врешті-решт одружується на «царівні» (мовою психології знаходить свою аніму). Відповідний результат стає можливим завдяки його високим моральним якостям. Інакше кажучи, поведінка «дурня» відмінна від того, як поводитися його «розумні» та практичні брати, у результаті чого він добуває чарівні дари і набуває магічних властивостей. Висновки психологів спираються на міф, оскільки в архаїчних віруваннях летючий корабель символізує зв'язок з потойбічним, про що свідчать історичні відомості про поховальні культи давніх русичів і варягів (мал. 16)⁷³. Отже, казковий корабель, який переправляє ляльок разом з Папою Карло у «кращий світ», може мати приховані підтексти, що вносить додаткові смислові корективи у фінал фільму. Знаковим у цьому контексті видаються асоціації з твором Себастьяна Бранта «Корабель дурнів» (1494 р.), який «збирає» на кораблі (опозиційному художньому образу до ковчега спасіння, побудованого Ноєм) персоніфіковані дурощі, переправляючи їх у країну Наррагонію (Дурляндію). Схожими за змістом є твори таких філософів-просвітителів, як: «Похвала глупоті» Еразма Роттердамського, «Край дармоїдів» Ганса Сакса, «Закляття дурнів» і «Луг дурнів» Томаса Мурнера; поетів: Йоганна Міхаеля Мошерона «Видіння Філандера», П'єра Гренгуара «Принц дурнів», Івана Котляревського «Енеїда»; художника Ієроніма Босха і його послідовників, картини яких «Човен дурнів» ілюструють прагнення до безтурботних веселощів середньостатистичного обивателя, нагадуючи атмосферу лялькового театру з мультикінокартини О. Птушка (мал. 17).

Незважаючи на антагоністичне сприйняття християнства, більшовики фактично скопіювали його головні ідеологічні концепти, що проглядається у повісті О. Толстого.

70 Липовецкий М. Утопия свободной марионетки, или Как сделан архетип (Перечитывая «Золотой ключик» А.Н. Толстого) ...

71 Александр Добровольский. В личном гардеробе Сталина нашлись странные предметы. URL : <https://www.mk.ru/social/2021/12/20/v-lichnom-garderobe-stalina-nashlis-strannye-predmety.html> (дата звернення: 21.03.2025).

72 Иерархия «ментов» на зоне: от «вертухая» до «хозяина» и «кума». *Україна кримінальна*. 3 березня 2013. URL: +

73 Мартиняк І. Ібн Фадлан про поховальні вірування та обряди східних слов'ян. Книга Ахмеда Ібн Фадлана (фрагмент про русів із Мешхедського рукопису). *Міфологія і фольклор*, № 1-2. 2016 . С. 136-143. URL : <http://publications.lnu.edu.ua/journals/index.php/mythology/article/view/591> (дата звернення: 27.03.2025).

У зв'язку з цим «батьком» (точніше «папою») дерев'яної ляльки-революціонера міг бути «робітничо-селянський» Карло (Маркс ?), що дало підстави позиціонувати Буратіно майже як горьківського буреvisника для дітей. Невипадково дерев'яну ляльку одразу впізнають інші маріонетки, хоча до появи Буратіно у театрі, його жодного разу ніхто не бачив⁷⁴. Складається враження, що на нього чекали, так, як усю історію свого існування єврейський народ очікував на Месію, але не прийняв Його. На відміну від Спасителя, Буратіно відразу визнали, після чого він стає лідером маріонеток – тригером їхніх пригод і дороговказом у «світле майбутнє».

Ідея нескінченного щастя, яке має принести Буратіно (саме те, що «обіцяв» Карл Маркс), проглядається вже на початку казки: «Як би мені її назвати? – Роздумував Карло. – Назву я її Буратіно. Це ім'я принесе мені щастя. Я знав одну родину – усіх їх звали Буратіно: батько – Буратіно, мати – Буратіно, діти – теж Буратіно... Усі вони жили весело та безтурботно». За логікою казки після «пришестя Буратіно» усі мають бути схожими на нього – батько, мати і діти. Тотальна буратінізація народу відбувалася протягом усього життя радянської людини – від раннього дитинства до пізньої старості, етапи якої позначалися спеціальними «титулами» – жовтенятка, піонера, комсомольця, члена партії, «ветерана праці». Невипадково особливу увагу було акцентовано на дитинстві та юнацтві, у результаті чого виходив готовий «продукт» «майстра Карло» – homo sovieticus. У цьому сенсі казкова лялька перетворюється на смисловий концепт – зразок для наслідування, що органічно вписувався в ідеологічну структуру Радянського Союзу. Розрекламований радянської пропагандою соціалістичний спосіб життя був лише потворною калькою християнських принципів, де «геній світового пролетаріату» В. Ленін асоціювався з воскреслим Месією; Мавзолей, де до сьогодні розміщується мумія «найживішого з усіх живих», уподібнювався Гробу Господньому; пророки «наукового комунізму», радянська «трійця» К. Маркс, Ф. Енгельс і В. Ленін – карикатурний аналог християнської Трійці, (мал. 18); «правонаступник» «вічно живого» Й. Сталін є недоречною імітацією засновника Святої Церкви апостола Петра. Суттєвим довіском «радянського синоду» виступають намісники «церкви на землі», адепти «найживішого» (політбюро КПРС), (мал. 19); мученики за ідею комунізму (піонери-герої, командири Червоної Армії, рядові комуністи, солдати і матроси та ін.); а також «паства» Леніна – радянський народ (мал. 20), вороги якого – попи (фарисеї), «куркулі», «буржуї» (митарі, розбійники, зрадники) і зовнішня «контра» (римляни на чолі з Понтієм Пілатом) (мал. 21) підлягають знищенню. Натомість ідея щасливої країни скопійовано з релігійного постулату «вічного життя» у раю для праведників – послідовників Папи Карло (Карла Маркса – «батька» ідеї комунізму) і його нащадка – дерев'яного Буратіно (збірний образ homo sovieticus). З цього приводу влучно висловився дослідник радянської ментальності О. Зінов'єв: «Погляньте на цю [радянську] людину! Вона не дурна і освічена. Її ніхто не обдурював, не залякував, не розбещував. Швидше навпаки, вона сама це робила стосовно інших людей, які, однак, не вважають себе обдуреними, заляканими, розбещеними. Радянських людей взагалі немає необхідності піддавати такій обробці, оскільки вони самі здатні будь-кого обдурити, залякати, розбестити. Це – їхня натура, і тому їм приємно це робити як щодо себе, так і щодо інших»^{75,76}.

74 Гаврюченков Ю. Ф. Буратино — миф XX века. URL: <https://web.archive.org/web/20130503083246/http://burik.com.ru/?p=681> (дата звернення: 16.03.2025).

75 Зиновьев Александр. Гомо советикус. Lausanne : 197 с. L'Âge d'Homme 1982. URL: <https://vtoraya-literatura.com/publ-2789> (дата звернення: 17.03.2025).

76 «Гомосос привыкший жить порівняно у поганих умовах, готовий пережити труднощі, завжди чекає ще гіршого; схвалює дії влади; прагне заводити тим, хто порушує звичні форми поведінки, цілком підтримує керівництво; має стандартну ідеологізовану свідомість; почуттям відповідальності за свою країну; готовий на жертви і готовий прирікати інших на жертви» [Геллер, Михаил. Машина и винтики. История формирования советского человека. М. : «МИК», 1994. 336 с. URL: https://krotov-info.translate.google/library/04_g/el/gell_22.htm?_x_tr_sch=http&_x_tr_sl=ru&_x_tr_tl=uk&_x_tr_hl=uk&_x_tr_pto=sc або: URL : <https://vtoraya-literatura.com/publ-2168> (дата звернення: 05.04.2025)].

Неабиякий народний успіх дерев'яного персонажу пояснюється також тим, що він, так само, як багато громадян, був засудженим, тобто «зеком». Буратіно звинуватили у «страшних» гріхах радянської людини – він був «безпритульний, безпаспортний та безробітний». Склад злочину не є випадковим, оскільки корелювався з програмною статтею В. Леніна «Як організувати змагання?». «Вождь пролетаріату» пропонував не церемонитися з гульцями і неробами: «Тисячі форм і способів практичного обліку і контролю за багатими, шахраями і дармоїдами повинні бути вироблені і випробувані на практиці самими комунами <...>. В одному місці посадять у в'язницю десятків багатіїв, дюжину шахраїв, півдюжини робітників, що відлінують від роботи. В іншому – поставлять їх чистити сортири. Потретє, забезпечать їх, після відбуття карцеру, жовтими квитками, щоб увесь народ до їхнього виправлення наглядав за ними, як за шкідливими людьми. У четвертому – розстріляють на місці одного з десяти винних у дармоїдстві <...>. Чим різноманітніше, тим краще, тим багатшим буде загальний досвід, тим вірніше і швидшим буде успіх соціалізму»⁷⁷. Методи воєнного комунізму практикували після завершення громадянської війни, особливо в 1930-х рр., активно застосовуючи проти робітників і селян. У ст. 12 Конституції СРСР 1936 р. зазначено: «Праця в СРСР є обов'язком і справою честі кожного здатного до праці громадянина за принципом: „Хто не працює, той не їсть“». У повісті «нещасного» Буратіно затримують так само, як арештовували багатьох громадян часів Г. Ягоди, М. Єжова і Л. Берії: «Вдерлися два добермани-пінчери, детективи, які ніколи не спали, нікому не вірили і навіть самих себе підозрювали у злочинних намірах. Черговий наказав їм доставити небезпечного злочинця живим чи мертвим у відділення». Відповідна ситуація робила Буратіно «своїм», що пояснює його популярність у середовищі радянських людей⁷⁸, тому він вбирає риси інших народних «героїв» – Петьки і Василя Івановича, поручика Ржевського, Вовочки і Штірліца. «Пізній» Буратіно помітно еволюціонує, порівняно з 1930-ми рр., оскільки уособлює негативні й карикатурні риси соціуму певного періоду. Так, у 1990-х рр. він стає вульгарним і нахабним, схожим на рекетира чи сутенера, приблизно таким його зображували пострадянські анекдоти, пісні й кінематографічні сюжети «Кварталу 95»⁷⁹.

Однак «перспективи» образу, який «еволюціонував» від дерев'яної ляльки до символу, було закладено ще автором повісті, в якого Буратіно нагадує модифіковані персонажі російського фольклору – Івана Дурака, Ємелю чи Петрушку. Наприклад, в описі народження наголошується на його невихованості і неповазі до свого «батька»: «Лише встиг вирізати губи, – рот відразу відкрився: “Хі-хі-хі, ха-ха-ха!” І висунувся з нього, дражнячись, вузький червоний язик <...>. Ледве завершив стругати останній пальчик, Буратіно почав бити кулачками Карло по лисині, щипати і лоскотати»⁸⁰. Цьому відповідає також смислова етимологія образу, оскільки Буратіно є маріонеткою⁸¹, яку одягають на руку, тобто власне ім'я ляльки демонстративно підкреслює його залежність від невидимого «господаря», яким є не конкретна особа, а культурний егрегор, що живить «загадкову російську душу», втілений у численних дурнях, ємелях і петрушках, а також у «злих геніях» – Івані Грозному, Петрі І, Й. Сталіні і, нарешті, В. Путіні. Натомість негативні персонажі повісті, які протиставляються Буратіно, портретують західний тип негідника – корисного, злого й амбітного Карабаса, не акцентуючи увагу на сумних реаліях російської минувшини.

77 Ленин В. И. Полное собрание сочинений, Москва. 1974. Т. 35. С. 204. URL: <https://libking.ru/books/nonf/-nonf-biography/595559-vladimir-lenin-ulyanov-polnoe-sobranie-sochineniy-tom-35-oktyabr-1917-mart-1918.html> (дата звернення: 19.03.2025).

78 Липовецкий М. Утопия свободной марионетки, или Как сделан архетип (Перечитывая «Золотой ключик» А.Н. Толстого)...

79 #Буратино#Гопник#Фантазии #95#Квартал# URL: <https://www.youtube.com/watch?v=kPxIMxBWwI&t=4667s> (дата звернення: 12.04.2025).

80 Алексей Николаевич Толстой. Золотой ключик, или Приключения Буратино ...

81 «Дерев'яна лялька» італійською перекладається як «буратіно».

У цьому контексті «глибинний» Буратіно є ніби матеріалізованим відображенням «колективного російського» Карло (його прихованої, нереалізованої частини), оскільки є маріонетковим продовженням його руки. Смисловий взаємозв'язок Буратіно і Карло є настільки тісним, що становить неподільне ціле, втілюючи праархаїчні вірування, де штучно виготовлена лялька (тотем, чуринга) може виконувати функцію макету⁸² – матеріального втілення душі господаря, яка піддається магичній маніпуляції міфічними персонажами, що з'являються з неба і переносять своїх adeptів в інший світ «щасливого майбутнього».

Невід'ємним атрибутом толстовської ляльки є довгий ніс. В італійському праобразі ніс подовжується лише після того, як Піноккіо говорить неправду. Натомість у Буратіно ніс ніколи не зменшується, що є прозорим натяком на відверту неправдивість образу, що екстраполюється на самого автора. З цього приводу М. Ліповецький зазначає: «Коли прийняти версію про Буратіно як про alter ego Толстого, то довгий ніс Буратіно стає лукавою декларацією призначення художника, яке Толстой бачить зовсім не в обов'язку бути глашатаєм правди, як того вимагає російська культурна традиція, а навпаки – у брехні, у здатності захоплююче вигадувати небилиці. Художника-пророка Толстой заміщає художником-буратіно, який завжди залишається у просторі гри, у просторі вигаданої реальності – тобто, за великим рахунком, залишається маріонеткою. для власного задоволення»⁸³. У коментарях до статті М. Ліповецький додає: «Ще у збірці 1930 року “Як ми пишемо” Толстой наполягав: “До слова “вигадка” (я звертаюся до читачів) не потрібно ставитися як до чогось малосерйозного, наприклад, так: це списано з життя, значить – правда, а це вигадано, значить – “література”»⁸⁴. Цікаво, що у цілком офіційному виступі на зустрічі з молодими письменниками, що відбувалася у квітні 1934 року, Толстой досить відверто формулює аналогічні ідеї: “Взагалі, що більше вигадки, то краще. Це і є справжня творчість. Писати без вигадки не можна. Вся література – це вигадка”⁸⁵. Достатньо замінити “вигадку” на “брехню”, і ми отримаємо програму письменника-буратіно»⁸⁶. У цьому сенсі ніс Піноккіо є символом брехні, яку не можна приховати, оскільки вона відразу стає очевидною. Погоджуючись з думкою М. Ліповецького про глибинну семантику образу Буратіно, варто також зазначити, що довгий ніс дерев'яної ляльки є знаком патологічної цікавості, завдяки якому він потрапляє до театру («У Буратіно аж похолов ніс, так йому закортіло до театру») і виявляє таємні дверцята за намальованим полотном. На відміну від Піноккіо Буратіно не бреше, скоріше навпаки він регулярно стає жертвою обману, тобто «залишається з носом»⁸⁷. Незважаючи на це він врешті-решт досягає мети і потрапляє до «країни чудес». Утворена у такий спосіб дихотомія, яка позначає різні смислові відтінки правди-неправди і характеризує ситуації, куди потрапляє Буратіно і персонажі, які його оточують, свідчить про певну розмитість цих очевидних задавалося б понять. Наївна лялька завдяки своїй нехитрій простоті досягає того, чого не міг досягнути досвідчений і практичний Карабас, що додатково засвідчує схожість Буратіно з казковим Дурнем, Петрушкою або Ємелею і робить цей образ підкреслено російським. На думку

82 Семантичний ряд поняття «кукла» є досить різноманітний і вбирає значення образу, за допомогою якого моделюються ті чи інші дії. Наприклад, рос. кукла – «лялька; маріонетка; форма, болванка; колосся, закручене чаклуном» (магічні дії на неврожай), білор. кукла – «міра льону», польськ. kukla – «лялька (лялькового театру); повісимо льону; кільканадцять зв'язаних колосків збіжжя у певному обряді; (ст.) чернечий каптур; жіночий головний убір», чеськ. kukla – «маска; лялечка» («чужий» образ), слц. kukla – «лялечка; каптур, відлога; шолом; отвір у даху, укр. кукла – «загорнений у ганчірку жований хліб та ін., що використовували замість соски; згорнуте повісимо конопель; лялька; лялечка (комахи)».

83 Ліповецький М. Утопия свободной марионетки, или Как сделан архетип (Перечитывая «Золотой ключик» А.Н. Толстого) ...

84 Толстой А. Н. Собрание сочинений Т. 10. Публицистика. / Составление и комментарии В. Баранова. С. 136. URL: <https://readli.net/sobranie-sochineniy-v-desyati-tomah-tom-10-publitsistika/> (дата звернення: 12.04.2025).

85 Толстой А.Н. Собрание сочинений Т. 10. Публицистика. С. 247 ...

86 Ліповецький М. Утопия свободной марионетки, или Как сделан архетип (Перечитывая «Золотой ключик» А.Н. Толстого) ...

87 За однією з версій носом називали викуп нареченого, тобто «ніс» походить від дієслова «нести». У разі відмови від викупу він залишався без дружини, тобто «з носом». За іншою версією так називали хабар, якщо підкупити не вдалося, то невдаха-корупціонер залишався зі «своїм носом».

М. Ліповецького, О. Толстой міг запозичити ідею наївного хлопчика з балету І. Стравінського «Петрушка», поставленого у Парижі (1911 р.). В одній із сцен балету обігрується ідея землеробського метаміфу про смерть і воскресіння духа землі або рослин, зокрема дерева (Бураніто був дерев'яним). Петрушкою називали народну ляльку, виготовлену із соломи і тирси. Відповідно до лібрето, у Петрушки прокидаються людські емоції у його почуттях до Балерини. У фіналі балету Петрушка трагічно гине, але невдовзі з'являється живим і веселим, оскільки «смерті немає, тому життя триває»⁸⁸. Ім'я головного героя ототожнюється з відомою рослиною, яка почитає зеленіти з приходом першого весіннього тепла, тому Петрушка є карнавальним персонажем і втілює ідею незнищенності життя.

Незважаючи на явні аналогії, Буратіно є образом іншого типу. На перший погляд, він втілює риси трикстера – комічного антагоніста культурного героя з рисами шахрая і бешкетника. Однак Буратіно є надто простим для цієї ролі – він не пройдисвіт, навпаки асоціюється з «дурною дерев'яною головою», «безмозким довірливим дурником з коротенькими думками», тому потерпає від «класичних» трикстерів Базилю й Аліси, які обманом відбирають у нього гроші. Однак його кмітливість, коли треба вивідати таємницю золотого ключика, і спритність у «битві» з Карабасом перевершує хитрість kota і лисиці. Простота Буратіно є граничною і межує з незбагненою глупотою, яка не прораховується логічно («Думки у нього були маленькі-маленькі, коротенькі-коротенькі, дрібненькі-дрібненькі»), що підтверджується його наукою у Мальвіні: «"Припустимо, у вас у кишені два яблука. Дехто узав у вас одне яблуко. Скільки у вас залишилося яблук?" – "Два, – впевнено відповідає Буратіно, – я ж не віддам дехту яблуко, хоч він бийся"»⁸⁹. Складається враження, що в окремих моментах цей образ скопійовано з Івана Дурака, тому у нього класичні російські риси, він – білявий із закрученим на лобі локоном, безпосередній й імпульсивний, наївний і простий одночасно, як пересічний школяр популярного у СРСР кіножурналу «Єралаш», а ковпачок свідчить про несправжність і ляльковість образу. Більш сучасним аналогом Буратіно виступає Сергій Сироежкін із відомого кінофільму «пригоди Електроніка», який почасти зумів виправити «похибку Буратіно» (повторити сюжет Піноккіо), перетворившись на зразкового радянського учня.

Поведінка Буратіно свідчить про те, що він не зважає на наслідки своїх дій, бездумно відкидаючи «побічні ефекти» – авторитети, традиції й усталені правила. Складається враження, що його імпульсивність спрямована на досягнення свого ідеалу, якого у нього бути не може. Справа у тому, що Буратіно є маріонеткою, тому не здатен діяти самостійно, оскільки є абсолютно залежним від ляльководи. Протягом повісті Буратіно постійно потрапляє під чужий вплив. Разом з тим, йому встановлюється коридор можливостей, в межах якого він діє. Першим, хто намагається вплинути на його поведінку, є Цвіркун, який з'являється з потаємної кімнати, розташованої вгорі: «Буратіно побачив істоту, трохи схожу на таргана, але з головою, як у коника. Вона сиділа на стіні над вогнищем і тихо потріскувала, – кррі-

⁸⁸ Ліповецкий М. Утопия свободной марионетки, или Как сделан архетип (Перечитывая «Золотой ключик» А.Н. Толстого)...

⁸⁹ Явними є аналогії з іншими російськими персонажами, які стали зразками тупості і скупості. Наприклад, фонвізінському Митрофанушці дають завдання: скільки грошей припало б на кожного, якби він знайшов із двома товаришами триста рублів? Мати Недоросля пані Простакова енергійно протестує: «"Бреше він, друже мій сердешний. Знайшов гроші – ні з ким не ділися. Все собі візьми, Митрофанушка, не вчися цій безглуздій науці"».

крі, – виглядала опуклими, як зі скла, райдужними очима, ворушила вусиками»^{90,91}. У цьому разі Цвіркун виглядає як посланець «згори» і виступає метафоричною аналогією «ангела», який намагається надати тільки що виготовленій дерев'яній ляльці декілька слухних порад. Незважаючи на те, що Буратіно на відміну від сторічного Цвіркуна прожив декілька годин, він відкидає допомогу, оскільки вважає себе найрозумнішим, і врешті-решт вигонить мудру комаху зі «своїї» комірчини (хоча насправді вона належала Карло) і, навіть, намагається її убити: «– Гей, ти хто такий? – Я – Цвіркун, який уміє говорити, – відповіла істота, – живу в цій кімнаті більше ста років <...>. Тут я господар, забирайся звідси. – Добре, я піду, хоча мені сумно покидати кімнату, де я прожив сто років, <...> але, перш ніж я піду, вислухай корисну пораду <...> кинь пустощі, слухайся Карло, без діла не втікай з дому і завтра почни ходити в школу – Ччччому? – спитав Буратіно. – А ось ти побачиш – ччччому, – відповів Цвіркун, який уміє говорити. – Ах ти, сторічний тарганисько! – крикнув Буратіно. – Найбільше у світі я люблю страшні пригоди. Завтра вранці втечу з дому – лазити по парканах, розоряти пташині гнізда, дражнити хлопчаків, тягати за хвості собак і кішок... Я ще не те придумаю! – Шкода мені тебе, шкода, Буратіно, проллеш ти гіркі сльози. Ччччому? – знову спитав Буратіно. – Тому, що ти маєш дурну дерев'яну голову. Тоді Буратіно схопився на стілець, зі стільця на стіл, схопив молоток і запустив його в голову Цвіркунові. Старий розумний цвіркун важко зітхнув, поворухнувся вусами і заповз за намальоване вогнище, – назавжди з цієї кімнати»⁹².

Напевне, що опис зухвалої поведінки Буратіно є наслідком життєвого досвіду автора, зокрема його спостережень за численними, клонованими пропагандою буратінами – «піонерами», «юними безбожниками»⁹³, «комунарами» (мал. 23), які агресивно ставилися до «гнилої інтелігенції»⁹⁴, «куркулів» та інших «ворогів трудового народу», про що свідчать агітаційні матеріали того часу (мал. 24–25). Невипадково Буратіно нагадує булгаківського Шарікова з його відомими виразами, що звучать як маніфест «нової» влади: «– Вчора котів душили, душили. – Пилип Пилипович здригнувся і глянув на Борменталю. Очі у того нагадували два чорних дула, спрямовані на Шарікова впритул» або: «– Ось усе у вас як на параді, – заговорив він, – серветку – туди, краватку – сюди, та “пробачте”, та “будь ласка-мерсі”, а так, щоб по-справжньому, – це ні. Мучите самі себе, як за царського режиму»⁹⁵. Відповідна поведінка схожа на літературних героїв довоєнної доби, які бездумно ламають старі правила, знищують покоління дореволюційної інтелігенції, наївно вважаючи, що майбутнє може існувати без минулого⁹⁶. Можливо, тому Буратіно стає одним із ключовим архетипів СРСР і набуває особливої популярності в Російській Федерації путінського періоду.

Особливо схожими Буратіно і Шаріков є під час світської трапези, коли їх обох намагаються навчити відповідним манерам: «Буратіно сів за стіл, підвернув під себе ногу. Мигдалеві тістечка він записав у рот цілком і ковтав не жуючи. У вазу з варенням заліз прямо

90 Алексей Николаевич Толстой. Золотой ключик, или Приключения Буратино ...

91 Опис зустрічі – вогнище, вусата істота, дивним чином нагадує піонерський значок, хоча це, скоріш за все, є випадковим збігом (мал. 22).

92 Алексей Николаевич Толстой. Золотой ключик, или Приключения Буратино ...

93 Союз воинствующих безбожников СССР. *Атеистический словарь* / Абдусамедов А. И., Алейник Р. М., Алиева Б. А. и др.; под общ. ред. М. П. Новикова. 2-е изд., испр. и доп. М.: Политиздат, 1985. С. 240–241; Шишаков В. Союз воинствующих безбожников. *Воинствующее безбожие в СССР за 15 лет. 1917–1932: сборник* / Центральный совет Союза воинствующих безбожников и Институт философии Коммунистической академии; под ред. М. Енишерлова, А. Т. Лукачевского, М. Б. Митина. М.: ОГИЗ: ГАИЗ, 1932. 525 с.

94 Корносенков С. В. Концепт «Интеллигенция» в современной Российской публицистике. Выражение «Гнилая интеллигенция» как средство речевой манипуляции. *Вестник Удмуртского университета. История и филология*. 2008. № 3. С. 93–100. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontsept-intelligentsiya-v-sovremennoy-rossiyskoy-publitsistike-vyrazhenie-gnilaya-intelligentsiya-kak-sredstvo-rechevoy-manipulyatsii> (дата звернення: 02.04.2025).

95 Михаил Булгаков. Собачье сердце. URL: https://loveread.ec/read_book.php?id=1530&p=1 (дата звернення: 21.03.2025).

96 Радянські педагоги висунули хибну теорію, що людину можна сформувати лише за допомогою виховання, відкидаючи будь-які прояви спадковості. Буратіно «перевиховується» після зустрічі із Шушарою: «Пашок схопив Буратіно за горло, повалив, тримаючи його в зубах, зісхопив на підлогу і потягнув під сходи, до підпілля. – Папа Карло! – встиг тільки пискнути Буратіно. – Я тут! – відповів звучний голос. Двері відчинилися, увійшов тато Карло. Стягнув з ноги дерев'яний черевик і запустив у пашока. Шушара, випустивши дерев'яного хлопчика, заскреготала зубами і втекла. – Ось до чого доводить пустощі! – буркнув папа Карло, підводячи з підлоги Буратіно. <...>. – Я буду розумненьким-розумненьким, папа Карло... Цвіркун, який уміє говорити, велів мені ходити до школи. – Добре придумано, хлопче» [Алексей Николаевич Толстой. Золотой ключик, или Приключения Буратино ...].

пальцями і із задоволенням їх обсмоктував. Коли дівчинка відвернулася <...>, він схопив кавник і випив усе какао з носика». Пор.: «– Все одно не дозволю їсти, доки не закладете. Зіна, прийміть майонез у Шарікова. – Як це так “прийміть”? – засмутився Шаріков, – я зараз закладу. Лівою рукою він затулив блюдо від Зіни, а правою запхнув серветку за комір і став схожим на клієнта в перукарні. – І виделкою, будь ласка, – додав Борменталь. Шаріков довго зітхнув і почав ловити шматки осетрини у густому соусі. – Я ще горілочку вип’ю, – запитав він»⁹⁷. Підкреслена безпосередність Буратіно межує з дерев’яністю Шарікова, тому в окремих епідотах ця ознака стає метафорою обмеженого одерев’янілого homo soveticus і головного символу радянської епохи – «дерев’яного радянського рубля». Радянська людина, так само як і російська, пишається своєю обмеженістю, показово демонструючи її у європейських країнах. Уся парадоксальність цієї ситуації полягає у тому, що радянська людина припиняє чванитися невихованістю і неосвіченістю, оскільки усвідомлює свою обмеженість і несумісність з усім світом, відгородженого «залізною завісою». «Буратіно втілює простий образ простого радянського (а відтак російського обивателя – прим. авт.), якому іноді щастить, незважаючи на виклики життя (так само, як казковому Дурню), він мріє про скромну їжу – смажену курку та «манну кашу з малиновим варенням», розваги замість робочих буднів (обмін азбуки на квиток до театру), і, нарешті, про Поле Чудес у Країні Дурнів, «де сіють гроші та рвуть із гілок урожай, замість того, щоб “горбатитися, як папа Карло” <...>. Згадаймо МММ Сергія Мавроді та інші фінансові піраміди, продуктово-речові ринки в різних російських містах, які повсюдно називаються Поле Чудес, суперпопулярна телепередача “Поле Чудес”. Це все і є буратинологія, хоч би як ви проти неї протестували, але вона існує, тому що вона природна. Пісня групи “Нещасний випадок” (назва групи також є знаковою – прим. авт.) “Буратіно – секс машина” <...> і карикатури художника Максима Смагіна, який влаштував виставку “Буратіно назавжди”, і мультфільм, і два чи три художні фільми, і ось ці нескінченні анекдоти»⁹⁸. На відміну від «дожовтневих» образів російських казок «пролетарський» Буратіно постійно модифікується, начебто демонструючи справжній вектор «революційного» поступу. Народно-радянська творчість трансформує невинний на перший погляд образ дерев’яної ляльки на булгаковського Шарікова, оскільки відбиває антисоціальні аспекти життя тогочасного суспільства. Наприклад, у рекламі алкоголю: «Горілка Буратіно. Відчуйте себе дровами!» або у «тарабарській» мові наукових теле- і радіопередач: «Буратіно – це антропоморфний дендромутант»⁹⁹.

Наприкінці повісті Буратіно знову зустрічає Цвіркуна¹⁰⁰. Однак кардинально змінюються обставини, оскільки остання зустріч відбувається у чарівному театрі з двома квадратними баштами. На одній з них сидів Цвіркун і підвів підсумок «діяльності» Буратіно. У цьому контексті образ Цвіркуна є подвійним, оскільки може асоціюватися з невидимим ляльководом,

97 Михайл Булгаков. Собачье сердце

98 Вайль П. Герои времени. Буратино. URL: <https://archive.svoboda.org/programs/cicles/hero/01.asp> (дата звернення: 26.03.2025).

99 Вайль П. Герои времени. Буратино

100 В українських переказах цвіркун асоціюється з тотемними культами. [Див. Українські народні казки. Записав, упорядкував і літературно опрацював Микола Зінчук. 37. Цвіркун. Записано в селі Духове Лубенського району від Трапезнікової Любові Михайлівни (1958) 2008 року. URL : <https://proridne.org/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96%20%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%96%20%D0%BB%D0%B5%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B8/%D0%A6%D0%B2%D1%96%D1%80%D0%BA%D1%83%D0%BD.html> (дата звернення: 16.03.2025)].

який незримо супроводжує Буратіно до логічного завершення його лялькової кар'єри, про що свідчить антураж казкового іграшкового театру, який не випадково нагадує кремлівські вежі.

Опис Буратіно виглядає недовершеним, коли не згадати його довгий ніс, що дало підстави до численних аналогій еротичного характеру. Навіть враховуючи тотожності з італійським Піноккіо, семантика «довгого носа» має не стільки літературне, скільки міфологічне походження, що простежується в українській фольклорній традиції й зіставляється з карнавальним Колодкою. Обрядові гуляння «за участі» Колодки – дерев'яного поліна, яке прив'язували до ноги неодруженим парубкам, відбувалися ранньою весною, що підкреслює його вітальну семантику. Святкування Колодки тривало шість днів, п'єса, яку О. Толстой написав після повісті, також має шість дій, певним чином дублюючи етапи «життя» Колодки. Еротизм образу Буратіно проглядається у формі його носа, який у народній культурі асоціюється з чоловічим дітородним органом, хоча у казці Буратіно виглядає асексуально, оскільки щиро не розуміє П'єро, який страждає від нещасного кохання до Мальвіни. Відповідні аналогії стали підставою для виникнення численних анекдотів еротичного змісту про Буратіно і Мальвіну. Позбавлені народної моралі, звільнені від релігійності урбанізовані селяни творили інші тексти – часто прямолінійні і вульгарні, зразки яких фіксуються у міському фольклорі пізнього радянського періоду.

Висновки

Історію Буратіно тісно пов'язують з його італійським прототипом – Піноккіо, в образі якого проглядаються інші метафоричні смисли, що символізують внутрішню еволюцію конкретної людини, коли вона з керованої оточенням і обставинами ляльки трансформується на *persona est realis*¹⁰¹. Дотичними за змістом є українські персонажі Цар Горох і Котиго-рошко, які також долають сповнену пригод дорогу, досягаючи встановленої міфом межі – стають мудрими правителями або героями-захисниками.

На відміну від українських казок чи сюжету з Піноккіо, які є завершеними, «текст Буратіно» виходить за межі толстовської повісті й перебуває у повторювальній динаміці. Незважаючи на численні літературні та мистецькі ремейки твору, Буратіно залишається дерев'яною лялькою, що свідчить про статичність цього образу, який не підлягає якісним змінам. У цьому сенсі зрозумілими стають окремі аспекти поведінкових стереотипів росіян, для яких Буратіно стає майже «національним» героєм, трансформуючись в архетип, що впливає на формування глибинних прошарків їхнього колективного підсвідомого.

Очевидно, що повість має декілька значеннєвих рівнів, описаних численними дослідниками творчості О. Толстого, тобто може розглядатися як пригодницьке оповідання за участю трикстерів, історична метафора про культурне життя Петербургу і Москви першої чверті ХХ ст. або художнє переосмислення приватного життя російського літературного бомонду. Однак відтворення персональної історії відомих митців чи подій примарного минулого не становить авторського інтересу у плані пошуку прихованих смислів, усвідомлення яких дозволяє зрозуміти культурні процеси 1930-х рр. і їхній вплив на формування ментальних шаблонів сучасності, зокрема специфічних рис «людини радянської», які на жаль залишаються актуальними до сьогодні.

Мегапопулярний твір, де головним героєм є дерев'яна лялька, зумовлений історично і пояснює тісний зв'язок образу Буратіно з дотичними персонажами – Петрушкою, Іваном Дураком і Ємелею. Однак в окремих казкових сюжетах зазначені персонажі еволюціонують, що дає підстави асоціювати окремі епізоди їхніх пригод з подорожжю кемпбелловського героя. Натомість Буратіно не здобуває «дорослого» досвіду і назавжди залишається дерев'яною лялькою, яка «грає саму себе». У цьому прослідковується зв'язок цього образу з цирковим блазнем, який виглядає кумедним тоді, коли зазнає страждань. Можливо саме тут криється секрет популярності, що залишався зрозумілим для пересічної радянської людини,

101 Лат. «справжня людина».

яка у процесі «будівництва комунізму» зазнавала численних страждань і принижень. Насправді картини «світлого майбутнього», описані у численних творах і верифікованих постановках радянського уряду, нагадують шматок старого полотна з намальованим вогнищем, яке лише імітувало тепло і їжу для старого Карло. Досягнення заповітної мети Буратіно є отримання можливості грати у власному театрі, де міняються лише декорації, що пояснює зміну фіналу казки в однойменному мільтикінофільмі О. Птушка, де ляльки на летючому кораблі, капітаном якого є «великий керманич» з характерними вусами і люлькою, потрапляють до «чарівної країни» – в інших інтерпретаціях «смарагдового міста» або «країни щасливого дитинства». Можливо у цьому криється смислова безвихідь казки, яка не завершується якісними змінами головного персонажу, приреченого назавжди залишатися дерев'яною маріонеткою. У цьому сенсі варто сподіватися, що сторічний ювілей цього соціального експерименту стане завершальним етапом його існування. Разом з тим, до сьогодні численні «буратіни» імітують буремну діяльність, театральні приміряючи на себе образи державних, громадських і культурних діячів, не підозрюючи, що залишаються дерев'яними маріонетками, які грають самих себе.

References:

1. (2013, March 3). Ierarhiya "mentov" na zone: ot "vertukhaya" do "khozyaina" i "kuma" [Hierarchy of "cops" in the zone: from "guard" to "boss" and "godfather"]. Ukraina kriminal'naya. Retrieved from <https://cripo.com.ua/gangsters/?p=151427/> (accessed: 23.03.2025). [in Russian].
2. (n.d.). Pinokkio vs Buratino: kakie khristianskie motivy skryvayutsya v etikh skazkakh [Pinocchio vs Buratino: what Christian motifs are hidden in these fairy tales]. URL: <https://www.invictory.org/articles/reviews/books/2088-pinokkio-vs-buratino-kakie-hristianskie-motivy-skryvayutsya-v-etih-skazkakh> (accessed: 02.04.2025). [in Russian].
3. Akimova, A. (2014). Priklucheniya Pinokkio v Rossii: k istorii mirovogo syuzheta [Adventures of Pinocchio in Russia: on the history of a world plot]. Kulturologicheskiy zhurnal: Elektronnoe periodicheskoe retsenziroemoe izdanie [Cultural Journal: electronic peer-reviewed periodical], 4(18). Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/priklucheniya-pinokkio-v-rossii-k-istorii-mirovogo-syuzheta> (accessed: 03.03.2025). [in Russian].
4. Arzamastseva, I. (n.d.). Shkola dlya Buratino, ili "grustnye i prozrachnye vospominaniya" [School for Buratino, or "sad and transparent memories"]. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/shkola-dlya-buratino-ili-grustnye-i-prozrachnye-vospominaniya> (accessed: 08.03.2025). [in Russian].
5. Dobrovolskiy, A. (2021). V lichnom garderober Stalina nashlis' strannye predmety [Strange items were found in Stalin's personal wardrobe]. Rossiyskaya gazeta. URL: <https://www.mk.ru/social/2021/12/20/v-lichnom-garderober-stalina-nashlis-strannye-predmety.html> (accessed: 21.03.2025). [in Russian].
6. Gavryuchenkov, Yu. (n.d.). Buratino – mif XX veka [Buratino – myth of the 20th century]. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20130503083246/http://burik.com.ru/?p=681> (accessed: 03.03.2025). [in Russian].
7. Kaganov, Yu. (2019). Konstruktirovaniye "sovetskoy lichnosti" (1953–1991): ukrainskaya versiya [Constructing the "Soviet person" (1953–1991): Ukrainian version]. Zaporizhzhia: InterM. Retrieved from https://chm-nu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/12/Kahanov_Maket_1.pdf (accessed: 01.04.2025). [in Russian].
8. Kamchatnova, Yu. (2012). O semantikostilisticheskoy svoebrazii vyrazheniya sest' v luzhu v russkom yazyke [On the semantic-stylistic peculiarity of the expression "step into a puddle" in Russian]. Acta Linguistica Petropolitana: Trudy instituta lingvisticheskikh issledovaniy [Proceedings of the Institute of Linguistic Research], Moscow. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/o-semantiko-stilisticheskoy-svoebrazii-vyrazheniya-sest-v-luzhu-v-russkom-yazyke> (accessed: 29.03.2025). [in Russian].
9. Kembell, Dzh. (n.d.). Tysyacholikiy geroi [The thousand-faced hero]. Retrieved from <https://gurubooks.com.ua/tysyacholikiy-geroj> (accessed: 15.03.2025). [in Russian].
10. Kornosenkov, S. (2008). Kontsept "Intelligentsiya" v sovremennoy rossiyskoy publitsistike: vyrazhenie "Gnilaya intelligentsiya" kak sredstvo rechevoy manipulatsii [The concept of "Intelligentsia" in modern Russian journalism: the expression "rotten intelligentsia" as a means of rhetorical manipulation]. Vestnik Udmurtskogo universiteta. Istoriya i filologiya [Bulletin of Udmurt University. History and Philology], 3, 93–100. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/kontsept-intelligentsiya-v-sovremennoy-rossiyskoy-publitsistike-vyrazhenie-gnilaya-intelligentsiya-kak-sredstvo-rechevoy-manipulatsii-1> (accessed: 02.04.2025). [in Russian].
11. Kuz'mina, O. (n.d.). Tayny "Zolotogo klyuchika" [Secrets of The Golden Key]. Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20180203064131/https://vm.ru/news/2016/07/27/tajni-zolotogo-klyuchika-328125.html> (accessed: 08.03.2025). [in Russian].
12. Lenin, V. (1974). Polnoe sobranie sochineniy [The Complete Works], Moscow. Retrieved from <https://libking.ru/books/nonf-nonf-biography/595559-vladimir-lenin-ulyanov-polnoe-sobranie-sochineniy-tom-35-oktyabr-1917-mart-1918.html> (accessed: 19.03.2025). [in Russian].
13. Lipovetskiy, M. (n.d.). Utopiya svobodnoy marionetki, ili Kak sdelan arhetip (Perechityvaya "Zolotoy klyuchik" A. N. Tolstogo) [Utopia of the free puppet, or How the archetype is made (Rereading A. N.

- Tolstoy's "Golden Key"]]. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20030801194610/http://magazines.russ.ru/nlo/2003/60/lipov.html> (accessed: 08.03.2025). [in Russian].
14. Makarevich, I. (n.d.). Izbrannye mesta iz zapisey Nikolaya Ivanovicha Borisova, ili Taynaya zhizn' derev [Selected passages from the notes of Nikolay Ivanovich Borisov, or The secret life of trees]. Retrieved from <http://www.guelman.ru/slava/texts/makar.html#50> (accessed: 08.03.2025). [in Russian].
15. Martyniak, I. (2016). Ibn Fadlan pro pokhvalni viruvannia ta obriady skhidnykh slov'ian. Knyha Akhmeda Ibn Fadlana (fragment pro rusiv iz Meshkhedskoho rukopysu) [Ibn Fadlan on burial beliefs and rituals of the Eastern Slavs. The Book of Ahmad Ibn Fadlan (fragment about the Rus from the Mashhad manuscript)]. *Mifolohiia i folklor [Mythology and Folklore]*, 1–2, 136–143. Retrieved from <http://publications.lnu.edu.ua/journals/index.php/mythology/article/view/591> (accessed: 27.03.2025). [in Ukrainian].
16. Petrovskiy, M. (n.d.). Chto otpiraet "Zolotoy klyuchik"? [What does "The Golden Key" unlock?]. Retrieved from https://fairypot.narod.ru/story/petrovsky_gold_key.htm (accessed: 08.03.2025). [in Russian].
17. Sepanlu Nazanin (Iran). (2011). Ot Pinokkio k Buratino: Traditsii i novatorstvo A.N. Tolstogo [From Pinocchio to Buratino: traditions and innovation of A. N. Tolstoy]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 9, Filologia [Herald of Moscow University. Series 9, Philology]*, 5, 158–164. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/nazanin-sepanlu-iran-ot-pinokkio-k-buratino-traditsii-i-novatorstvo-a-n-tolstogo> (accessed: 03.03.2025). [in Russian].
18. Soyuz voinstvuyushchikh bezbozhnikov SSSR; Abdusamedov, A. I., Aleynik, R. M., Alieva, B. A. et al. (Eds.), Novikov, M. P. (2nd ed., revised). (1985). Ateisticheskiy slovar' [Atheist Dictionary]. Moscow: Politizdat, pp. 240–241. & Shishakov, V. (1932). Soyuz voinstvuyushchikh bezbozhnikov. Voinstvuyushchee bezbozhie v SSSR za 15 let. 1917–1932/ [Union of Militant Godless People. Militant Atheism in the USSR over 15 Years 1917–1932]. Moscow: OGIZGAIZ. [in Russian].
19. Sputnikskaya, N. (n.d.). Funktsii kukol'nogo personazha v formirovanii ekrannogo obraza rebenka v kino Rossii i SShA kontsa 1930kh – nachala 1940kh gg. [Functions of the puppet character in forming the onscreen image of a child in Russian and U.S. cinema in the late 1930s–early 1940s]. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/funktsii-kukolnogo-personazha-v-formirovanii-ekrannogo-obraza-rebenka-v-kino-rossii-i-ssha-kontsa-1930-h-nachala-1940-h-gg> (accessed: 08.03.2025). [in Russian].
20. Stepanov, Yu. (2001). Buratino. Konstanty: slovar' russkoy kul'tury [Buratino. Constants: Dictionary of Russian Culture]. Moscow: Akademicheskii proekt. Retrieved from https://books.google.com.ua/books/about/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%82%D1%8B_%D0%A1%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C_%D1%80%D1%83%D1%81.html?id=ebMoAgAAQBAJ&redir_esc=y (accessed: 08.03.2025). [in Russian].
21. Urazymbetov, D. (2017). Balet M. Vaynberga "Zolotoy klyuchik" v postanovke M. Tleubaeva [M. Weinberg's ballet "The Golden Key" in the production by M. Tleubaev]. *Vestnik Akademii Russkogo baleta im. A. Ya. Vaganovoy [Bulletin of the Academy of Russian Ballet named after A. Ya. Vaganova]*, 1(48), 58–66. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/balet-m-vaynberga-zolotoy-klyuchik-v-postanovke-m-tleubaeva> (accessed: 08.03.2025). [in Russian].
22. Uvarova, I. (n.d.). "Zolotoy klyuchik" i serebryanny vek: mif i mistifikatsiya ["The Golden Key" and the Silver Age: myth and mystification]. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/zolotoy-klyuchik-i-serebryanny-vek-mif-i-mistifikatsiya> (accessed: 08.03.2025). [in Russian].
23. Vayl', P. (n.d.). Geroi vremeni. Buratino [Heroes of the time: Buratino]. Retrieved from <https://archive.svoboda.org/programs/cicles/hero/01.asp> (accessed: 26.03.2025). [in Russian].
24. Vereshchagin, M. (n.d.). Religioznoe sodержanie skazki "Zolotoy klyuchik ili Prikl'yucheniya Buratino" [Religious content of the fairy tale "The Golden Key or Adventures of Buratino"]. Retrieved from <https://fakeoff.org/religion/religioznoe-soderzhanie-skazki-zolotoy-klyuchik-ili-prikl'yucheniya-buratino> (accessed: 03.03.2025). [in Russian].
25. Vladimirskiy, L. (n.d.). Yubiley. Dos'e na dlinnyy nos, kolpachok i kistochku. K 70letiyu so dnya rozhdeniya geroi [Anniversary: dossier on the long nose, cap and brush. To the 70th birthday of the hero]. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20080428060923/http://www.stm.ru/archive/05-11/10.html> (accessed: 28.03.2025). [in Russian].
26. Vyrskiy, D. (2008). Korol [King]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 5: Kon – Kiu [Encyclopedia of the History of Ukraine: Vol. 5: Kon – Kiu] / Redkol.: V. A. Smolii (head) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka*. Retrieved from http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Korol (accessed: 11.03.2025). [in Ukrainian].
27. Zaitsev, V. (2024). Kormchiy, velichayshiy polkovodec i chelovechneyshiy iz lyudey: kak sovetskiye gazety podkhalimnichali Stalinu [The helmsman, the greatest commander, and the most humane of men: how Soviet newspapers ingratiated themselves to Stalin]. *Gazeta.ru*. Retrieved from <https://www.gazeta.ru/science/2024/09/24/19791265.shtml> (accessed: 05.04.2025). [in Russian].
28. Zinoviyev, A. (1982). Homo soveticus. Lausanne: L'Âge d'Homme. Retrieved from <https://vtoraya-literatura.com/publ-2789> (accessed: 17.03.2025). [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 21.04.2025
Схвалено до друку / Accepted: 21.06.2025

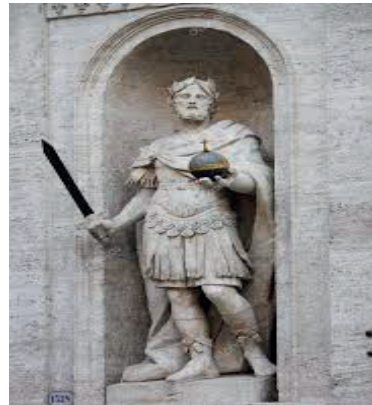
Мал. 1. Єретик у санбеніто на суді інквізиції («Автодафе», Франсіско Гойя, 1819 р.). Фото з відкритих джерел.

Мал. 2. Король дурнів. Ілюстрація з відкритих джерел.

Мал. 3. Шиш Московський. Фото з відкритих джерел

Мал. 4. Статуя Карла Великого у соборі Святого Людовика в Римі, Італія. У правій руці він тримає меч-скіпетр, у лівій – земну кулю-«державу». Фото з відкритих джерел.

Мал. 5. Папа Карло. Київський академічний ляльковий театр. Правою рукою він знімає капелюха, лівою – тримає ручку шарманки. Фото з відкритих джерел.

Мал. 6. Папа Карло відкриває «чарівну» книгу. Кадр з мультікінофільму О. Птушка «Золотий ключик».

Мал. 7. Афіша фільму О. Птушка «Золотий ключик». Фото з відкритих джерел.

Мал. 8. Капітан летючого корабля, характерною ознакою якого є люлька і густі вуса. Кадр з мультікінофільму О. Птушка «Золотий ключик».

Мал. 9. «Великий керманич» тримає курс на «світле майбутнє». Радянський плакат 30-х рр. XX ст. Фото з відкритих джерел

Мал. 10. Аналогії капітана-полярника корабля з фільму О. Птушка «Золотий ключик» і Й. Сталіна. Фото з відкритих джерел.

Мал. 11. Гулівер «сигналізує» перемогу революції у країні Ліліпутії. Внизу проглядаються контури тріумфуючого натовпу повстанців. Кадр з фільму О. Птушка.

Мал. 12. Радянський плакат 30-х. рр. XX ст. Фото з відкритих джерел.

Мал. 13. Радянський плакат 1920 року з мостом у світле майбутнє. Фото з відкритих джерел.

Мал. 14. «Країна щастя». Фото з відкритих джерел.

Мал. 15. Плакат «Дякуємо товаришу Сталіну за наше щасливе дитинство». Фото з відкритих джерел.

Мал. 16. Генрик Семиградський. Похорони вождя русів (1883 р.). Фото з відкритих джерел.

Мал. 17. «Корабель дурнів», де зображено життя як ляльковий театр або цирк. Фото з відкритих джерел.

Мал. 18. Комуністична «трійця». Фото з відкритих джерел.

Мал. 19. «Апостолы» і «святі». Фото з відкритих джерел

Мал. 20. Зомбілізація дітей в СРСР: Піонерський осередок під «ликом» новоствореного «бога». Фото з відкритих джерел.

Мал. 21. Поляризація дітей в СРСР стала головним механізмом створення «нової людини». На стіні портрет П. Морозова, який доповідав НКВС «правду», розмінявши рідного

Мал. 22. Піонерський значок. Фото з відкритих джерел.

Мал. 23. Журнал «Сільський безбожник» за 1932 рік. Фото з відкритих джерел.

Мал. 24. Агітаційна брошура «Що має знати піонер про Різдво». Фото з відкритих джерел.

Мал. 25. Агітаційний плакат «Піонер росте сміливим і не боїться труднощів». Фото з відкритих джерел.

УДК 94(477) П.Скоропадський

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Tymchenko>

Roman Tymchenko

Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Institute of History of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5262-9033>

e-mail: roma_timchenko@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Tymchenko, R. (2025). The land policy of P. Skoropadsky in Ukrainian dissertation research: contemporary approaches and interpretations. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 35, 89–96. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Tymchenko>

THE LAND POLICY OF P. SKOROPADSKY IN UKRAINIAN DISSERTATION RESEARCH: CONTEMPORARY APPROACHES AND INTERPRETATIONS

Abstract. Purpose. Given the considerable number of scholarly works devoted to the Ukrainian Revolution of 1917–1921, as well as to the activities of Hetman Pavlo Skoropadskyi, the objective of this paper is to analyze the state of research and scholarly assessments of the land policy pursued by the Hetmanate in academic dissertations.

Scientific novelty. The research novelty lies in evaluating the informative value of dissertation studies on the history of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 in terms of their coverage of land issues during the Hetmanate period. The paper examines researchers' approaches to the study of agrarian policy, identifies shared and divergent perspectives in their interpretations, and outlines prospects for further scholarly inquiry in this area.

Conclusions. This problem remains one of the most thoroughly studied areas in contemporary Ukrainian historiography, particularly within the context of dissertation research. Scholars have addressed the principal aspects of Hetman and his government's activities in the agrarian sphere, making use of a wide range of thematic sources, including archival documents and the memoirs of Pavlo Skoropadskyi. Researchers have been only partially influenced by the historiographical traditions of the two opposing camps — the “Ukrainian People's Republic” and the “Hetmanite” schools, offering their own interpretations of Skoropadskyi's liberal-conservative reforms and the reasons for their failure. In most works, particular attention is paid to the legislation of the Council of Ministers and the role of German and Austro-Hungarian forces in the implementation of land reform. Common shortcomings include insufficiently critical historiographical overviews, uneven use of historical sources — particularly archival materials — and weak personalization of the key figures involved in designing and executing these reforms, as well as their opponents within the Hetmanate's government circles.

Keywords: historiography, Hetman, Pavlo Skoropadskyi, land reform, dissertations, Vasyl Kolokoltsev.

Роман Тимченко

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України, м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5262-9033>

e-mail: roma_timchenko@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Тимченко Р. Земельна політика П. Скоропадського в українських дисертаціях: сучасні підходи та інтерпретації. *Український селянин*. 2025. Вип. 35. С. 89–96. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Tymchenko>

ЗЕМЕЛЬНА ПОЛІТИКА П. СКОРОПАДСЬКОГО В УКРАЇНСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЯХ: СУЧАСНІ ПІДХОДИ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Анотація. Мета: проаналізувати стан вивчення земельної політики Гетьманату в українських дисертаційних працях, виявити основні напрями, підходи та оцінки, що сформувалися в межах цієї групи праць.

Наукова новизна дослідження полягає в оцінці інформативності дисертаційних праць з історії Української революції 1917–1921 рр. щодо висвітлення земельного питання в період Гетьманату. Проаналізовано підходи дослідників до розгляду аграрної політики, визначено спільні та відмінні риси в їхніх оцінках, а також окреслено перспективи подальших досліджень цієї тематики.

Висновки. порушена нами проблема є однією з найбільш досліджених у сучасній українській історіографії, зокрема в контексті дисертаційних робіт. Учені охопили основні аспекти діяльності гетьмана та уряду в земельній сфері, використовуючи різноманітні тематичні джерела, зокрема архівні документи та спогади П. Скоропадського. Науковці лише частково відчували вплив унерівської та прогетьманської історіографічних традицій, пропонуючи

власні оцінки ліберально-консервативних реформ П. Скоропадського та їхніх причин невдач. У більшості робіт основний акцент зроблено на законодавстві Ради Міністрів та визначенні впливу німецьких та австрійських військ на проведення земельної реформи. Спільними ж вадами є недостатня критичність історіографічних розділів та різний рівень використання історичних джерел, особливо архівних, слабка персоніфікація головних дійових осіб – розробників і втілювачів цієї важливої реформи та їх опонентів у колі вищих урядовців Гетьманату.

Ключові слова: історіографія, гетьман, Павло Скоропадський, земельна реформа, дисертації, Василь Колоколюков.

Постановка проблеми

Дисертаційні праці, зокрема кандидатські, є важливим сегментом історіографічного простору, оскільки відображають рівень розвитку наукової думки, узагальнюють результати пошуків молодих учених, містять елементи історіографічної рефлексії та вводять до наукового обігу нові архівні джерела. Серед праць, присвячених історії Української Держави 1918 р., найбільшу кількість становлять дослідження, що висвітлюють аграрну політику. Це пояснюється тим, що вирішення земельного питання було одним із ключових викликів доби Української революції 1917–1921 рр., від якого залежала не лише соціальна стабільність, а й існування новопосталих державних утворень. Не став винятком і Гетьманат. Автор усвідомлює: аналіз лише дисертаційного сегмента праць не може претендувати на цілісну історіографічну картину такої важливої й складної наукової проблеми й потребує органічного поєднання з іншими видами досліджень. Однак власне дисертації заклали основу для створення системних праць, присвячених аграрним відносинам доби Гетьманату, і значно сприяли подальшому вивченню цієї теми.

Мета статті

Проаналізувати стан вивчення земельної політики Гетьманату в українських дисертаційних працях, виявити основні напрями, підходи та оцінки, що сформувалися в межах цієї групи праць.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Аграрна політика Гетьманату та спроба П. Скоропадського реалізувати земельну реформу стали об'єктом інтенсивного вивчення упродовж останнього десятиліття у працях Р. Пирога, Н. Михайлової, О. Любовець та О. Михайлової¹. Значну увагу проблематиці приділили також представники Черкаської школи істориків-аграрників, які розглядали аграрну політику Гетьманату в контексті європейських трансформацій². Узагальненням багаторічних студій стала колективна монографія Р. Пирога та Р. Тимченка, що надала новий імпульс для подальших досліджень³.

Виклад основного матеріалу

П. Скоропадський прийшов до влади з чітким уявленням принципових засад власної аграрної політики, які мали базуватися на праві приватної власності «як фундаменту культури і цивілізації». Уже першим установчим актом гетьмана – Грамотою до всього українського народу – дозволявся вільний продаж-купівля землі. У ньому також було викладено концептуальне положення майбутньої земельної реформи: «відчуження земель по дійсній їх вартості від великих власників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів»⁴. Її успішність розглядалася гетьманом як запорука політичної стабільності своєї влади та виконання зобов'язань перед союзниками.

1 Піріг Р. Різновекторність земельної реформи гетьмана П. Скоропадського: уряд, поміщики, селяни, союзники-окупанти (квітень - грудень 1918 року). *Український селянин*. 2024. Вип. 31; Його ж. Земельна реформа П. Скоропадського: правореґулююча діяльність уряду. *Розумовські зустрічі*. 2024. №11; Михайлова О. Павло Скоропадський: «Крім негідників, усі підуть за мною». Київ, 2018; Любовець О. Всеукраїнський союз хліборобів-власників (селян) і Українська народна партія: маловідомі сторінки історії партійного будівництва доби Української революції 1917–1921 рр. *Етнічна історія народів Європи*. 2020. Вип. 62. С. 129–135.

2 Корновенко С., Земзюліна Н., Ковальова Н., Малиновський Б., Масненко В., Морозов А., Михайлюк О., Пасічна Ю. Селянство, земля і влада в період Української революції (1917 – 1921 рр.). Черкаси, 2020; Корновенко С., Глібішук М., Ільницький В., Компанієць О., Лозовий В., Пасічна Ю., Тельвак В. Селяноцентричний феномен Української революції 1917–1921 рр.: аграризм. Черкаси, 2021; Корновенко С., Глібішук М., Ільницький В., Компанієць О., Лозовий В., Пасічна Ю., Тельвак В. Український аграризм. Революційний феномен 1917–1921 рр. Черкаси, 2021.

3 Піріг Р., Тимченко Р. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського : історичні нариси, документи й матеріали. Київ, 2025.

4 Там само. С. 156.

Питання аграрної політики та земельної реформи за часів гетьмана П. Скоропадського належить до найбільш досліджених тем історії цього державного утворення. Їй відведено помітне місце у спеціальних дисертаційних працях. До того ж майже в кожній кандидатській роботі, присвяченій Українській Державі (докторські дисертації з цієї проблематики наразі відсутні, за винятком окремих узагальнювальних праць), науковці безпосередньо чи опосередковано звертали увагу на одне з ключових питань внутрішньої політики Гетьманату. Передусім зауважимо, що спеціального історіографічного дослідження, присвяченого цій проблемі, поки не існує. Водночас протягом останніх десятиліть з'явилися окремі напрацювання у цьому напрямі. Першими спробами історіографічного аналізу стали кандидатські дисертації С. Грибоєдова та С. Гнатюка, в яких основну увагу зосереджено на доробку діаспорних істориків, тоді як сучасна українська історіографія тогочас поступалася як за кількістю праць, так і за обсягом відведеного місця для висвітлення цієї проблематики⁵. С. Грибоєдов при розгляді досліджень українських істориків зробив припущення, що вітчизняна історіографія земельного питання в Українській Державі вже окреслила власні концептуальні рамки, водночас продемонструвавши розбіжності у трактуванні причин селянського руху проти гетьмана⁶. Щоправда, він наголосив й на принципових відмінностях у підході деяких істориків до оцінки земельних перетворень гетьмана, які призвели до масових виступів селян⁷.

Значний внесок у розробку історіографії аграрної політики, зокрема й земельного питання П. Скоропадського, зробив О. Тараненко, який здійснив комплексний аналіз досліджень 1990-х – 2000-х рр., виокремивши три етапи: 1991–1995 рр. – формування нових підходів із збереженням радянських стереотипів; 1995–1999 рр. – активізація архівних студій та дисертаційних розвідок; початок 2000-х – якісне оновлення дискурсу. Така періодизація видається концептуально виваженою. Водночас О. Тараненко запропонував типологію тогочасних праць, виокремивши 4 основні групи: носіїв радянських ідеологічних установок; дослідників, що трактують Гетьманат як консервативну спробу стабілізації; академічні студії критичного напрямку; науково-популярні праці⁸. Це класифікаційне бачення, на нашу думку, адекватно відображає стан тогочасної української історіографії. Водночас слушною є його теза про надмірну орієнтацію дослідників на україно- та російськомовні праці при ігноруванні західноєвропейських українознавчих студій.

Грунтовну спробу історіографічного аналізу аграрної політики Гетьманату здійснила Г. Салата, яка, на відміну від О. Тараненка, запропонувала власний поділ сучасних українських досліджень на три групи, спираючись на відмінні методологічні засади⁹. Перша критикує відновлення приватної власності, вказуючи на селянський повстанський рух як чинник ухвалення аграрних законів (С. М'якота, Я. Малик, Ф. Проданюк, П. Гай-Нижник, Р. Пиріг). Водночас таке узагальнення є дискусійним, оскільки окремі автори (Р. Пиріг, П. Гай-Нижник) не заперечували реставрації приватновласницького устрою. Друга група акцентує детермінованість селянського повстання аграрною політикою Гетьманату (В. Солдатенко, П. Захарченко, В. Верстюк, Н. Ковальова, Б. Малиновський). Третя охоплює дослідників, які аналізують заходи в аграрній сфері, не засуджують відновлення приватної власності та пропонують своє трактування сутності проблеми. На наш погляд, ця група радше узагальнює

5 Гнатюк С. Внутрішня політика Гетьманату П. Скоропадського. (1918 р.): Українська історіографія проблеми: дис. ... канд. істор. наук. К., 2002. С. 130; Грибоєдов С. Українська держава гетьмана П. Скоропадського: історіографічне дослідження: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. К., 2001.

6 Грибоєдов С. Українська держава гетьмана П. Скоропадського: історіографічне дослідження: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. К., 2001. С. 81-82.

7 Там само. С. 81-82.

8 Тараненко О. Аграрна політика П. Скоропадського : українська історіографія проблеми : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Черкаси, 2010.

9 Салата Г. Аграрна політика українських національних урядів (1917–1920 рр.) : історіографія : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 . Київ, 2010. 201 с.

історичний контекст, ніж пропонує інноваційні концепції. Дещо незрозумілим виглядає зарахування до цієї категорії однієї з перших дисертацій з аграрної політики Української Держави, написаної Г. Терелою.

О. Житков здійснив комплексний історіографічний аналіз земельних реформ періоду Української революції 1917–1921 рр., використовуючи широкий науковий спектр. Він стверджує, що сучасні автори не лише висвітлюють реформаторську політику Ради Міністрів Гетьманату, а й критично аналізують структурні дисфункції, що спричинили політичну нестабільність. Автор наголосив на перспективності подальшого вивчення політичної та соціально-економічної трансформації Української Держави для глибшого осмислення механізмів державотворення та управлінських стратегій цього періоду¹⁰.

Грунтовне вивчення цієї проблеми розпочалося наприкінці 1990-х років, коли з'явилися перші дисертаційні праці, присвячені аграрній політиці Гетьманату. Саме тоді було закладено підґрунтя для системного осмислення проблем земельної реформи, особистої позиції П. Скоропадського та впливу зовнішніх і внутрішніх обставин на перебіг аграрних перетворень. Праця Г. Терели стала вагомим внеском у розвиток цієї проблематики завдяки широкому залученню архівних джерел, частина яких раніше не використовувалася в науковому обігу. Авторка зацентувала увагу на вимушеній адаптації аграрної політики до інтересів німецько-австрійської адміністрації та великих землевласників. Попри декларації про проведення земельної реформи, уряд насамперед зосереджувався на регулюванні землекористування й оренди, тоді як відновлення приватної власності супроводжувалося конфліктами. Г. Терела справедливо зазначила, що головним прорахунком влади була відсутність політичної волі до примусового відчуження латифундій, що могло б стабілізувати селянство та розширити соціальну базу Гетьманату¹¹. Тож цілком обґрунтованим видається її висновок, що невирішеність земельного питання стала однією з причин падіння Української Держави. Водночас її оцінка реформаторських намірів П. Скоропадського видається ідеалізованою й суперечливою. На наш погляд, ініціативи щодо створення земельно-ліквідаційних комісій не стільки свідчили про прагнення до реального реформування, скільки означали завершення активних спроб розв'язати земельне питання у серпні й тільки загострили соціальне питання, а осінні заходи радше демонстрували агонію державного механізму в умовах нестабільного політичного становища. Важливим здобутком дослідження Г. Терели є ґрунтовний аналіз діяльності Великої аграрної наради, очоленої П. Скоропадським, однак авторка помилково приписує В. Леонтовичу законопроект, розроблений комісією В. Колокольцова¹².

Заслуговує на увагу й дослідження С. М'якоти, яка присвятила один із розділів дисертації земельній політиці П. Скоропадського. Авторка зазначила, що гетьманат виник як реакція хліборобів-власників на соціалістичну політику Центральної Ради. Однак цей погляд необхідно розглядати критично, оскільки ліквідації Ради прагнули й інші сили, зокрема несоціалістичні елементи, позбавлені влади, а також німецько-австрійська адміністрація. Авторка справедливо зауважила, що в питаннях земельної реформи гетьманський уряд декларував прагнення поєднати демократичні засади із урахуванням соціально-економічних реалій регіону¹³. Однак, на наш погляд, ці наміри здебільшого залишалися декларативними. Загалом С. М'якота розглядала земельну політику П. Скоропадського у відриві від суспільних процесів, приділивши увагу переважно ролі гетьмана й уряду, не проаналізувавши позиції різ-

10 Житков О. Аграрне питання та земельні реформи в Україні доби Визвольних змагань (1917–1921 рр.): історіографія: дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2018. С. 222–238.

11 Терела Г. Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Полтава, 2000. С. 92–107.

12 Там само. С. 87–90, 208.

13 М'якота С. Економічна політика уряду Української Держави (травень - грудень 1918 р.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 1997. С. 139

них соціальних груп. Чимало аспектів висвітлено поверхово, без ґрунтового аналізу ролі основних суб'єктів аграрних перетворень, а окремі твердження видаються суперечливими. Дискусійною є оцінка «Тимчасового закону про право продажу і купівлі землі поза міськими оселями», який, на її думку, створив передумови для розвитку дрібного та середнього землеволодіння¹⁴.

Н. Ковальова внесла суттєвий доробок у дослідження аграрної політики Гетьманату, запропонувавши концептуальну періодизацію проведення земельної реформи: підготовчий етап (травень – липень 1918 р.), що охоплював визначення основних напрямів, і законодавчий (серпень – грудень 1918 р.), пов'язаний із розробкою нормативно-правових актів¹⁵. З таким висновком погодитися складно, оскільки в травні – серпні 1918 р. було розроблено основну законодавчу базу реформування земельних відносин, що, однак, залишилася нереалізованою. Подальша спроба П. Скоропадського відновити реформу восени зазнала невдачі через зміну політичного курсу. Особливий інтерес викликає авторський підхід Н. Ковальової до аналізу чинників, що стримували земельну реформу. Дослідниця обґрунтовано зазначила, що основними перепонами стали не лише низька обізнаність селян та слабкість адміністративної інфраструктури, а й свідоме протистояння великих землевласників, зацікавлених у збереженні своїх маєтків. Додатковим фактором була й проблема довгострокових оренд, що ускладнювали реалізацію реформ¹⁶. Остання теза є переконливою, адже гетьманський уряд значною мірою залежав від підтримки консервативних аграрних груп, серед яких цукрові заводи не прагнули розривати земельні угоди. У підсумку Н. Ковальова обґрунтовано довела, що провал аграрних реформ був зумовлений нормативною неузгодженістю, відсутністю політичної волі для їх реалізації та ізоляцією партій від процесу управління, ігноруванням позицій селянства¹⁷. Її висновки точно відображають специфіку державотворення в Українській Державі, яке відбувалося в умовах протистояння реформаторських та консервативних сил.

У попередніх дослідженнях значна увага приділялася ставленню німецької адміністрації до земельного питання в Україні, зокрема в контексті забезпечення постачання продовольства до Німеччини, допомога союзницьких військ землевласникам у протидії селянському спротиву тощо. Комплексний аналіз цієї проблеми здійснив Б. Малиновський¹⁸. Він, як і більшість дослідників, доречно зазначив, що П. Скоропадський і німецька адміністрація поділяли схожі погляди на земельну реформу, однак союзники, керуючись власними економічними потребами, фактично блокували їх реалізацію. Автор слушно зазначив, що запровадження хлібної монополії, примусових заготівель і репресивних заходів спричинило загострення соціально-економічної кризи в українському селі. Дійсно, такі дії не лише провокували збройні протести, а й підривали легітимність гетьманського режиму, що значною мірою залежав від підтримки союзницьких військ.

В інших наукових студіях, присвячених діяльності П. Скоропадського, його соціально-економічній політиці також є свідчення, які стосуються земельної реформи. Г. Пітик проаналізувала структурні причини провалу земельної реформи¹⁹. На основі даних П. Скоропадського, дослідників М. Рубача та І. Хміля він подав таблицю, де узагальнив середній розмір земельних володінь: бідні селянські господарства мали понад 2,1 дес., середні – понад 7,7, заможні – 25,2, а поміщицькі – майже 265 дес. За умов передання для розподілу 4 – 4,5 млн дес. і встановлення норми у 25 дес., на думку дослідника, поза межами реформи залишалися понад мільйон середніх і близько 2,5 млн бідних селянських госпо-

14 Там само. С. 150-151.

15 Ковальова Н. Аграрна політика українських національних урядів (1917- 1921 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 1999. С. 118.

16 Там само. С. 108.

17 Там само. С.119-120.

18 Малиновський Б. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні, 1918 р.: дис... канд. іст. наук: 07.00.02. Дніпро, 2001. 250 с.

19 Пітик Г. Селянське питання в політиці Української держави, Директорії УНР, Раднаркому УСРР (квітень 1918 - серпень 1919 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 2008. 220 с.

дарств, які «вступили в смертельну боротьбу з гетьманською державою і австро-німецькими інтервентами для визволення України від іноземних поневолювачів»²⁰. Цілком вірогідно, що ці підрахунки відображають реальну ситуацію, оскільки автор враховував, що безземельні селяни не отримували наділів, а значна частина землі не піддавалася конфіскації, зокрема ліси, цукрова промисловість, племінні заводи та насіннєві господарства. Оцінка ж Г. Пітиком того, що Гетьманат підірвав у селян віру в відродження справедливої держави, виглядає надто категоричною.

Ф. Проданюк навпаки позитивно оцінив земельну політику П. Скоропадського, вважаючи продаж землі селянам важливим чинником фінансової стабілізації держави²¹. Водночас, на його думку, реалізацію реформи стримувала необхідність збереження балансу між інтересами землевласників і селян. Дослідник критично розглянув діяльність земельно-ліквідаційних комісій, підконтрольних міністрам-кадетам, які дотримувалися поміркованої програми викупного відчуження земель²². Насправді їхня програма не суперечила загальній лінії гетьманської влади. Дискусійною виглядає його теза про активізацію реформи після призначення В. Леонтовича міністром земельних справ. На наш погляд, за нетривалий період перебування на посаді та в умовах політичної кризи він не мав реальних можливостей для системного реформування, намагався продовжити напрацювання попередника.

В. Малькін у дисертації «Земельне питання в Україні в умовах революції 1917–1920 рр.» побіжно згадав діяльність аграрних комісій, а закон про право держави на врожай та інші профільні галузеві акти зовсім обійшов. Не висловив він власної думки й щодо причин невдач земельної реформи, обмежившись висновками відомих істориків О. Реєнта, О. Рубльова та Р. Пирога²³.

Регіональний вимір досліджуваної проблематики розглянуто в дисертаціях І. Еткіної та В. Резнікова. Перша на матеріалах Чернігівської губернії з'ясувала специфіку аграрних процесів, зумовлених прикордонним розташуванням регіону з більшовицькою Росією. У цей період там активно впроваджувався «Закон про соціалізацію землі» та велася агітація за створення комун і артілей. Авторка зосередилася переважно на ескаляції аграрного конфлікту між селянськими громадами та землевласницькими структурами, тоді як реформаційні ініціативи гетьманського уряду розкрито лише побіжно й охарактеризовано як «найменш вдалі» серед інших напрямів державної політики. Водночас у дослідженні відсутній комплексний аналіз причинно-наслідкових чинників, які зумовили подібний перебіг подій²⁴.

Праця В. Резнікова присвячена Слобожанщині. Дослідник розглянув переважно селянський рух, спрямований проти німецької окупаційної влади та поміщиків. На наш погляд, ситуація в регіоні нагадувала Чернігівську губернію: зловживання місцевої адміністрації у сфері земельного законодавства супроводжувалося більшовицькою агітацією в регіоні та діяльністю партизанських загонів у суміжній «нейтральній зоні»²⁵. Земельну реформу, розроблену В. Колокольцовим, автор обґрунтовано зараховує до прогресивних ініціатив. Водночас він вказав, що її реалізація ускладнювалася конфліктом між землевласниками і селянами, зумовленим відмінностями в їхніх соціокультурних орієнтирах і тактиках застосування сили.

Висновки

Аналіз історіографії земельної політики гетьманату П. Скоропадського засвідчує її глибоке й комплексне опрацювання в сучасних українських дисертаційних працях.

20 Там само. С. 60–61.

21 [Проданюк Ф.](#) Внутрішня політика Української держави (29 квітня - 14 грудня 1918 року) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 1997. С. 106.

22 Там само. С. 99.

23 Малькін В. Земельне питання в Україні в умовах революції 1917–1920 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 . Острого, 2009. С. 78, 87.

24 Еткіна І. Земельне питання в Чернігівській губернії (лютий 1917 - березень 1921 рр.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернігів, 2007. С. 97–108.

25 Резніков В. Селянський повстанський рух на Слобожанщині (1918–1923 рр.). : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2016. С. 79–92.

Відзначається широке залучення різноманітних історичних джерел, зокрема автентичних архівних матеріалів та спогадів П. Скоропадського. Дисертанти лише частково зазнали впливу проуєнерівської та прогетьманської історіографічних традицій, сформуvalи власне бачення спроб проведення П. Скоропадським ліберально-консервативних реформ в аграрній сфері. Частина дослідників негативно оцінює земельну реформу гетьмана (І. Еткіна, Г. Пітик), інша намагається довести правомірність його дій (Г. Терела, Ф. Проданюк, Н. Ковальова). В. Резніков наголошує на її прогресивності.

Серед аргументів, що пояснюють провал земельної політики Гетьманату, дисертанти недостатньо акцентують на соціальному статусі осіб, від яких значною мірою залежала її реалізація. Половину уряду й більшість губернських старост становили великі землевласники, серед яких не всі поділяли концептуальні погляди П. Скоропадського щодо земельного питання. Водночас залишається низка недостатньо вивчених аспектів, зокрема слабка персоніфікація ключових урядовців, причетних до розробки та реалізації аграрного курсу. Окрім міністрів В. Колокольцова й В. Леонтовича, майже не досліджено діяльність таких фахівців, як заступник міністра В. Брунст чи академік В. Косинський. Недостатньо розробленим залишається і регіональний вимір земельної політики. Основна увага сконцентрована на загальнонаціональних тенденціях, передусім антигетьманському опорі селянства.

References:

1. Etkina, I. (2007). *Zemelne pytannia v Chernihivskii hubernii (liutyi 1917 – berezen 1921 rr.)* [Land problem in Chernigiv province (february 1917 – march 1921 yrs.)]. (Candidate's thesis). Chernihiv. [in Ukrainian]
2. Hnatiuk, S. (2002). *Vnutrishnia polityka Hetmana P. Skoropadskoho (1918 r.): ukrainska istoriografiiia problemy* [Internal policy of Hetman P. Skoropadskyi (1918): Ukrainian historiography of the problem]. (Candidate's thesis). Kyiv. 130 p. [in Ukrainian]
3. Hryboiedov, S. (2001). *Ukrainska derzhava hetmana P. Skoropadskoho: istoriografichne doslidzhennia* [Ukrainian State of Hetman P. Skoropadskyi: historiographical research]. (Candidate's thesis). Kyiv. pp. 81-82. [in Ukrainian]
4. Kornovenko, S., Hlibishchuk, M., Ilnytskyi, V., Kompaniiets, O., Lozovyi, V., Pasichna, Yu., & Telvak, V. (2021). *Seliantstrychnyi fenomen Ukrain's'koi revoliutsii 1917–1921 rr.: ahraryzm* [Peasant-centric phenomenon of the Ukrainian Revolution 1917–1921: Agrarianism]. Cherkasy. [in Ukrainian].
5. Kornovenko, S., Hlibishchuk, M., Ilnytskyi, V., Kompaniiets, O., Lozovyi, V., Pasichna, Yu., & Telvak, V. (2021). *Ukrains'kyi ahraryzm. Revoliutsiinyi fenomen 1917–1921 rr. Zbirnyk dokumentiv* [Ukrainian Agrarianism. Revolutionary Phenomenon 1917–1921. Collection of Documents]. Cherkasy. [in Ukrainian].
6. Kornovenko, S., Zemziulina, N., Kovaliova, N., Malynovskyi, B., Masnenko, V., Morozov, A., Mykhailiuk, O., & Pasichna, Yu. (2020). *Seliantstvo, zemlia i vlada v period Ukrain's'koi revoliutsii (1917–1921 rr.)* [Peasantry, land, and power during the Ukrainian Revolution (1917–1921)]. Cherkasy. [in Ukrainian].
7. Kovalova, N. (1999). *Ahrarna polityka ukrainskykh natsionalnykh uriadiv (1917–1921 rr.)* [Agrarian policy of Ukrainian national governments (1917–1921)]. (Candidate's thesis). Dnipro. [in Ukrainian]
8. Liubovets, O. (2020). *Vseukrains'kyi soiuz khliborobiv-vlasnykiv (selian) i Ukrain's'ka narodna partiia: malovidomi storinky istorii partiinoho budivnytstva doby Ukrain's'koi revoliutsii 1917–1921 rr.* [The All-Ukrainian Union of Landowner-Peasants and the Ukrainian People's Party: little-known pages of the party-building history during the Ukrainian Revolution of 1917–1921]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy* [Ethnic History of the Peoples of Europe], 62, 129–135. [in Ukrainian].
9. Mykhailova, O. (2018). *Pavlo Skoropadskyi: "Krim nehidnykiv, vsi pidut' za mnoiu"* [Pavlo Skoropadskyi: "Except for scoundrels, everyone will follow me"]. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Malkin, V. (2009). *Zemelne pytannia v Ukraini v umovakh revoliutsii 1917–1920 rr.* [Land issue in Ukraine in the conditions of the 1917–1920 revolution]. (Candidate's thesis). Ostroh. pp. 78, 87. [in Ukrainian]
11. Malynovskyi, B. (2001). *Ahrarna polityka Avstro-Uhorshchyny ta Nimechchyny v Ukraini, 1918 r.* [Agrarian policy of Austria-Hungary and Germany in Ukraine, 1918]. *Candidate's thesis*. Dnipro. [in Ukrainian]
12. Miakota, S. (1997). *Ekonomichna polityka uriadu Ukrainskoi Derzhavy (traven – hruden 1918 r.)* [Economic policy of the Ukrainian State government (May – December 1918)]. *Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian]
13. Pityk, H. (2008). *Selianske pytannia v politytsi Ukrainskoi derzhavy, Dyrektorii UNR, Radnarkomu USRR (kviten 1918 – serp 1919 rr.)* [Peasant issue in the policy of the Ukrainian State, Directory of the UNR,

and Council of People's Commissars of the USSR (April 1918 – August 1919)]. *Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian]

14. Prodaniuk, F. (1997). Vnutrishnia polityka Ukrainskoi derzhavy (29 kvitnia – 14 hrudnia 1918 roku) [Internal policy of the Ukrainian State (April 29 – December 14, 1918)]. *Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian]

15. Pyrih, R. (2024). Riznovektornist' zemel'noi reformy hetmana P. Skoropads'koho: uriad, pomishchyky, selyany, soiuznyky-okupanty (kviten' – hruden' 1918 roku) [Multivector nature of Hetman P. Skoropadskyi's land reform: government, landlords, peasants, allied-occupants (April – December 1918)]. *Ukrains'kyi selianyn [The Ukrainian Peasant]*, 31. [in Ukrainian].

16. Pyrih, R. (2024). Zemel'na reforma P. Skoropads'koho: pravorehuliuiucha diial'nist' uriadu [Land reform of P. Skoropadskyi: government's regulatory activity]. *Rozumovs'ki zustrichi. [Rozumovsky Meetings.]*, 11. [in Ukrainian].

17. Pyrih, R. & Tymchenko, R. (2025). Zemelna reforma hetmana Pavla Skoropadskoho: istorychni narysy, dokumenty i materialy [Land reform of Hetman Pavlo Skoropadskyi: historical essays, documents and materials]. Kyiv. [in Ukrainian]

18. Reznikov, V. (2016). Selianskyi povstanskyi rukh na Slobozhanshchyni (1918–1923 rr.) [Peasant rebel movement in Slobozhanshchyna (1918–1923)]. (Candidate's thesis). Kharkiv. [in Ukrainian]

19. Salata, H. (2010). Ahrarna polityka ukrainskykh natsionalnykh uriadiv (1917–1920 rr.): istoriohrafia [Agrarian policy of Ukrainian national governments (1917–1920): historiography]. *Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian]

20. Taranenko, O. (2010). Ahrarna polityka P. Skoropadskoho: ukrainska istoriohrafia problemy [Agrarian policy of P. Skoropadskyi: Ukrainian historiography of the problem]. *Candidate's thesis*. Cherkasy. [in Ukrainian]

21. Terela, H. (2000). Ahrarna polityka Ukrainskoi Derzhavy P. Skoropadskoho [Agrarian policy of the Ukrainian State of P. Skoropadskyi]. *Candidate's thesis*. Poltava. [in Ukrainian]

22. Zhytkov, O. (2018). Ahrarne pytannia ta zemelni reformy v Ukraini doby vyzvolnykh zmahan (1917 – 1921 rr.): istoriohrafia [Agrarian issue and land reforms in Ukraine during the Struggle for Independence (1917–1921)]: *Doctors thesis*. Kyiv. [in Ukrainian]

Надійшла до редакції / Received: 21.04.2025

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2025

Аграрна історія в іменах

Agrarian history in names

УДК 929Лисун[63-051+32-051]

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Golysh-Lysytsya>

Grygoriy Golysh

Candidate of Sciences in History, Associate Professor, Director of M. Maksymovych Research Library, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5203-0859>

e-mail: biblioteka.cnu@gmail.com

Larysa Lysytsya

Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of Archeology and Auxiliary sciences of history, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9915-6325>

e-mail: lorlus@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Golysh, G. & Lysytsya, L. (2025). Dmytro Lysun: a famous agrarian and public-political activist. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 35, 97–103. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Golysh-Lysytsya>

DMYTRO LYSUN: A FAMOUS AGRARIAN AND PUBLIC-POLITICAL ACTIVIST

Abstract. *The purpose of the proposed research is to analyze the main milestones of Dmytro Lysun's life as a talented organizer of agricultural production and a well-known public and political figure and patriot of Ukraine on the basis of archival documents and sources of personal origin.*

The scientific novelty of the article lies in the first in the national historiography scientific and personalistic comprehension of the life of the famous agrarian and public and political figure Dmytro Lysun.

The author's conclusions. *The processed empirical material provided a scientific reconstruction of the life of Dmytro Lysun and allowed to reveal his role in the modern history of Ukraine. The author substantiates the position that our contemporary became known in Ukraine as a talented organizer of agricultural production, who, thanks to innovative approaches and implementation of the best examples of world experience, ensured significant results of economic activity. At the same time, he demonstrated a consistent and unwavering patriotic position, and was constantly in the thick of social and political life. D. Lysun also gained fame as a well-known athlete and consistent promoter of a healthy lifestyle. His life became a model of service to Ukraine.*

Keywords: *Dmytro Lysun, personal history, life activity, agrarian, public and political figure, agricultural sphere, agricultural production, patriotism, sports.*

Григорій Голиш

кандидат історичних наук, доцент, директор наукової бібліотеки ім. М. Максимовича, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5203-0859>
e-mail: golgri@ukr.net

Лариса Лисиця

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9915-6325>
e-mail: lorlus@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Голиш Г., Лисиця Л. Дмитро Лисун: відомий аграрій і громадсько-політичний діяч. *Український селянин*. 2025. Вип. 35. С. 97–10. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Golysh-Lysytsya>

ДМИТРО ЛИСУН: ВІДОМИЙ АГРАРІЙ І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ

Анотація. *Мета* запропонованої розвідки – на основі архівних документів та джерел особового походження проаналізувати основні віхи життєдіяльності Дмитра Лисуну як талановитого організатора сільськогосподарського виробництва та відомого громадсько-політичного діяча й патріота України.

Наукова новизна статті полягає в першому у вітчизняній історіографії науково-персоналістичному осягненні життєдіяльності відомого аграрія й громадсько-політичного діяча Дмитра Лисуну.

Висновки. Опрацьований емпіричний матеріал забезпечив наукову реконструкцію життєдіяльності Дмитра Лисуну й дозволив розкрити його роль у новітній історії України. Обґрунтовано положення про те, що наш сучасник став відомим в Україні як талановитий організатор сільськогосподарського виробництва, який завдяки новаторським підходам і втіленню у практику роботи кращих зразків світового досвіду забезпечив вагомі результати господарської діяльності. Поряд із цим він демонстрував послідовну й нехитну патріотичну позицію, постійно перебував у вирі громадсько-політичного життя. Д. Лисун зажив слави і як відомий спортсмен, послідовний пропагандист здорового способу життя. Його життєдіяльність стала взірцем служіння Україні.

Ключові слова: Дмитро Лисун, персоналістика, життєдіяльність, аграрій, громадсько-політичний діяч, аграрна сфера, сільськогосподарське виробництво, патріотизм, спорт.

Постановка проблеми

Сьогодення історико-аграрна наука відзначається виразною зацікавленістю українських дослідників селянознавчою персоналістикою. Таке історіографічне явище цілком узгоджується з утвердженням антропоцентричних традицій гуманістичної історіографії. У центрі дослідницької уваги перебувають й відомі аграрні лідери, які поряд із успішною виробничою діяльністю зажили слави своєю активною громадянською позицією. Помітне місце у цій когорті належить Дмитру Олександровичу Лисуну – відомому організатору сфери сільськогосподарського виробництва, новатору, заслуженому працівникові сільського господарства України, знаному громадсько-політичному діячу й спортсмену. Його життя стало взірцем самовідданого служіння хліборобській справі й українському народові. Відтак обрана нами тема має беззаперечну актуальність, яка посилюється непростими викликами сьогоденної доби, пов'язаними з відсіччю агресії РФ проти України та необхідністю утвердження української ідеї, зокрема і через життєписи яскравих постатей нашої новітньої історії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питанням життєдіяльності Дмитра Лисуну присвячена документальна повість одного з авторів цієї розвідки¹, стаття в аграрному часописі² і деякі матеріали в медійній періодиці. Отже, констатуємо недостатню розробку цієї персоналістичної теми, особливо на науковому рівні, що є додатковою мотивацією для її осягнення.

1 Голиш Г. М. Дмитро Лисун: від Гірників до Плешканів : документальна повість, спогади. Черкаси : Вертикаль, 2020. 270 с.

2 Гончар О., Сотніченко Ю., Лисун Л. Професійно і повсякчас. *Тваринництво України*. 2012. №6. С. 2–5.

Мета статті

Метою запропонованої статті визначено на основі архівних документів та джерел особового походження проаналізувати основні віхи життєдіяльності Дмитра Лисуна як талановитого організатора сільськогосподарського виробництва та відомого громадсько-політичного діяча й патріота України.

Виклад основного матеріалу

Для розуміння першоджерел формування основних якостей Дмитра Лисуна як людини й громадянина розкриємо ретроспективні факти його життєпису. Він народився 17 жовтня 1955 р. в селі Гірники Дубенського району на Рівненщині. Назване поселення стало відомим завдяки тому, що тут розташувався один із п'яти в Україні геодезичних об'єктів зі спадщини Василя Струве (визначений цим ученим ланцюг меридіальної дуги, який служив для вимірювання параметрів земної кулі), котрий, до речі, увійшов до реєстру матеріальних пам'яток всесвітньої спадщини ЮНЕСКО³. Батько майбутнього достойника – Олександр Антонович працював у колгоспі слюсарем, мав золоті руки й прищепив своїм спадкоємцям (Дмитро зростав зі старшим братом Миколою) велике працелюбство. А ще був віруючою людиною й разом із дружиною Ніною Іванівною (простою колгоспницею) виховував хлопчиків на засадах християнських чеснот.

Від свого дідуся Антона та батьків Дмитро дізнався, що в тамтешніх лісах були боївки вояків УПА, котрі боролися з ворогами України, і що з приходом радянських військ мало чи не половину гірниківчан цілими родинами після облав відправили в сталінські табори. Така доля спіткала його матір Ніну та її брата Павла, обох бабусь – Тетяну й Домну (вони й згинули в радянських катівнях), безногого дідуся Івана, який дивом вижив. Дядько Дмитра Володимир Янчак служив у дивізії СС «Галичина», піддавався репресіям з боку радянської влади, а ще один дядько – Володимир Касянчук від осені 1943-го став бійцем УПА й за цю свою «провину» відбув 15 років ув'язнення в Сибіру. Таке родинне оточення та відповідне батьківське виховання сприяли формуванню у Дмитра Лисуна ще з дитинства непохитних проукраїнських переконань.

З огляду на принизливий жупел «неперспективності», жодних культурно-освітніх закладів у Гірниках не було, а тому місцеві діти мусили навчатися в школах сусідніх сіл. Дмитро та його брат здобували освіту у восьмирічці сусіднього села Здовбиця. Навчання давалося хлопцеві досить легко; особливо успішним він був у вивченні предметів фізико-математичного циклу.

Уже із шостого класу хлопець брав участь у районних олімпіадах мало чи не з усіх шкільних предметів і неодмінно виступав на них успішно. Із нетерпінням чекав уроків фізкультури, завжди був першим у виконанні нормативів, а на спортивних змаганнях рівного йому в школі не було.

Після успішного закінчення восьмирічки Дмитро продовжив навчання в середній школі №7 м. Дубно. Успішно навчаючись, він поряд з цим вишукував можливості заробити якісь кошти, зокрема, під час літніх канікул працював на колгоспному полі, виконуючи обов'язки помічника комбайнера. Справжньою школою пізнання світу та громадянського змушнення стало для нього читання творів Т. Шевченка, І. Котляревського, І. Франка, Л. Українки, М. Коцюбинського, О. Бальзака, А. Стендаля та ін. Хлопець активно займався спортом, був переможцем районних змагань, опанував метання молота.

Після закінчення десятирічки у 1972 р. спробував вступити до Одеського мореходного училища, однак з цією мрією довелося розпрощатися після двох невдалих спроб. Утім, часу юнак не згаяв, пройшов курсове навчання й отримав права водія, механізатора, муляра і навіть телемайстра⁴.

3 Гірники. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 30.04.2025).

4 Голиш Г. М. Дмитро Лисун: від Гірників до Плешканів : документальна повість, спогади. Черкаси : Вертикаль, 2020. С. 11–25.

Деякий час Дмитро Лисун працював робітником на ливарно-механічному заводі в Дубно, трактористом у місцевому господарстві, а відтак у березні 1973 р. з'явився й перший запис у його трудовій книжці та була започаткована трудова біографія завдовжки в 37 років⁵.

Здобути вищу освіту Дмитру випало в знаному столичному виші – Київській сільськогосподарській академії, де він опанував фах інженера-електрика. У студентські роки він заприятелював з дещо старшим від нього Іваном Зайцем (навчався на економічному факультеті, у подальшому – відомий український політик, народний депутат п'яти скликань). Юнаки гаряче дискутували з питань вітчизняної минувшини й сьогодення та неодмінно доходили спільної думки про те, що Україна має, зрештою, стати українською.

В академії Дмитро захопився вільною боротьбою, став учасником і переможцем міських, обласних, а згодом республіканських і навіть всесоюзних борцівських турнірів, зажив слави непереможного бійця. Невдовзі йому було присвоєно кваліфікацію майстра спорту СРСР.

Уже як дипломований спеціаліст, Дмитро розпочав свою трудову діяльність у листопаді 1978 р. на посаді головного інженера колгоспу в с. Башарівка на Рівненщині. Незабаром діяльного фахівця помітило районне керівництво й рекомендувало на відповідальну посаду головного інженера Райсільгоспенерго в Червоноармійську (нині Радивилів).

Через побутову невлаштованість родині Лисунів довелось оселитися в селі Велика Андрусівка Світловодського району, де вони проживали разом із батьками його дружини Людмили. А Дмитрові, котрий задля родини пожертвував перспективами кар'єрного сходження (у Червоноармійську мав очолити Райсільенерго), довелося вдовольнитися скромною посадою слюсаря-електрика Світловодського радіозаводу.

Тільки через два роки з'явилися варіанти більш відповідного рівню Дмитрової кваліфікації працевлаштування, серед яких він зупинив свій вибір на посаді головного інженера знаного тоді в Україні птахоплемрадгоспу «Подільський». Отак у 1983 р. родина Лисунів опинилася в Подільському на Золотоніщині. Згодом довелося попрацювати Дмитру й заступником директора цього господарства, надалі упродовж кількох місяців – інструктором Золотоніського райкому партії⁶. Та його діяльна натура непереборно рвалася до живої справи, й невдовзі за рекомендацією очільниці району, Героя праці Катерини Полатайло його обрали головою колгоспу в селі Плешкані. Ця доленосна в трудовій кар'єрі Дмитра Лисуна подія сталася у січні 1985 р. й збіглася з початковим етапом суспільних крутозламів⁷.

Дмитрові Олександровичу довелося звалити на себе нелегку ношу очільника господарства, котре на той час було одним із найвідсталіших у районі заведве не з усіх показників. Проте завдяки високій фаховості, унікальним організаторським здібностям і невгамовній енергії молодому голові за рекордно короткий час вдалося вивести колгосп на передові позиції⁸.

З року в рік зростала врожайність плешканівських полів і продуктивність ферм, поліпшувалися показники рентабельності. Після здобуття Україною незалежності розпочалися реформи в аграрній галузі й плешканівці відразу опинилися в авангарді цих справді доленосних змін. На старті нового етапу реформування села Дмитро Лисун ініціював створення сільгосппідприємства принципово нового типу. Таким у 1998 р. стало перше на Черкащині й одне із найперших в Україні приватне сільськогосподарське підприємство, що перебрало назву «Плешкані»⁹.

Дмитро Олександрович був щонайактивнішим учасником громадсько-політичного життя рідного краю й України. У 1990 р. Д. Лисун став членом Народного Руху України, ініціював відновлення роботи Плешканівської сільської ради, успішно представляв інтереси земляків і в Золотоніській районній, а згодом і в Черкаській обласній рада. Зрештою, Дмитро Олександрович наважився на штурм найвищих владно-державних вершин, висунувши свою

5 Трудова книжка Д. Лисуна. *Особ. архів Л. Лисун.*

6 Голиш Г. М. Дмитро Лисун: від Гірників до Плешканів : документальна повість, спогади. Черкаси : Вертикаль, 2020. С. 30–32, 38–49.

7 Державний архів Черкаської області (далі - ДАЧО). Ф. Р-5065. Оп. 1. Спр. 163. Арк. 10.

8 ДАЧО. Ф. Р-5065. Оп. 1. Спр. 163. Арк. 1–22.

9 Матеріали поточного архіву ПСП «Плешкані».

кандидатуру на виборах у Верховну Раду України. Вперше це було в 1994, а потім у 1998 році. Він запропонував доволі оригінальну, достатньо дієву й позбавлену зайвої риторичності передвиборчу програму. Однак стати парламентарем на цих перегонах з різних об'єктивних причин Дмитру Олександровичу не випало. Утім, на плешканівського директора вже чекала інша владна посада.

Третього вересня 1998 р. було видано президентський Указ про призначення Д. О. Лисуна на посаду голови Золотоніської райдержадміністрації¹⁰. Утім, перш ніж дати згоду, треба було вирішити непросте питання щодо його наступника в Плешканях. З огляду на приватний статус господарства, Дмитро Олександрович запропонував очолити сільгосппідприємство своїй дружині – Людмилі Іванівні (на той час директорці місцевої школи) і вона дала згоду.

На високій посаді в Золотоноші, попри коротку управлінську каденцію, яскраво виявилися унікальна здатність Дмитра Лисуна забезпечувати успіх. Уже у своїй першій промові перед апаратом РДА Дмитро Олександрович, фахово схарактеризувавши непросту соціально-економічну ситуацію в районі, накреслив стратегічний план здолаття кризових виявів. У районі дуже швидко переконалися в тому, що в особі Дмитра Лисуна мають керівника, котрий діє за принципом: «Не словом, а ділом!»¹¹.

Уже на кінець року вдвічі скоротилася заборгованість із виплат заробітних плат і пенсій, проходило поетапне оздоровлення економіки, тривала газифікація сіл, забезпечувалося ритмічне функціонування соціально-культурної сфери¹².

Наведемо лише один факт, котрий яскраво характеризує Дмитра Олександровича як управлінця з масштабним мисленням і людиноцентристською філософією. Коли голові РДА стало відомо, що по-роділлі через недостатність фінансування лікарні змушені були витратити великі суми для придбання необхідних ліків, він миттєво ухвалив потрібне рішення й упродовж короткого часу ця проблема була залагоджена. А ще Дмитро Олександрович розпорядився, щоби до лікарняного меню породіль обов'язково включалося м'ясо (тоді як для інших категорій стаціонарних хворих цього не було передбачено)¹³. Про різногранність діяльності голови РДА переконливо засвідчують прийняті ним розпорядження, наприклад такі: 1) «Про районну програму соціальної допомоги самотнім непрацездатним та малозабезпеченим верствам населення»; 2) «Про районну програму патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства»; 3) «Про довгострокову програму екологічного оздоровлення басейну Дніпра в регіоні та поліпшення якості питної води»; 4) «Про раду з питань молодіжної політики при РДА»; 5) «Про заходи щодо всебічного розвитку функціонування української мови в регіоні» та ін.¹⁴. Однак управлінська каденція районного рівня виявилася для Д. Лисуна закороткою: вона тривала менше 14 місяців.

Після цього Дмитро Олександрович зосередився на керівництві своїм господарством у Плешканях, котре вже стало маяком аграрної галузі Черкащини. На полях сільгосппідприємства працювала висококласна імпортна техніка, застосовувалися найпередовіші технології, завдяки яким збиралися рекордні врожаї та досягалася висока продуктивність тваринництва. З огляду на успіхи господарства свої паї до його земельного фонду передали селяни Плешканів і сусідніх сіл Каленики, Гельмязів, Підставки, Безпальче та ін.

Не стояв Дмитро Олександрович і осторонь політичного життя. За рекомендацією Віктора Ющенка, Івана Зайця й Юрія Костенка він балотувався кандидатом у народні депутати від «Нашої України» на весняних виборах 2002 р. Утім і цього разу він програв вибори провладному висуванцеві. Дмитро Лисун узяв щонайактивнішу участь у подіях Помаранчевої революції, входив до регіонального штабу кандидата у президенти Віктора Ющенка та виступив одним із спонсорів київського Майдану. Уже після перемоги

10 ДАЧО. Ф. Р-5065. Оп. 1. Спр. 163. Арк. 5.

11 Безвихідних ситуацій не буває. *Вісник Золотоніщини*. 1998. 19 вересня. С. 1.

12 Жук Н. Виробництво для людей. *Вісник Золотоніщини*. 1999. 16 січня. С. 2.

13 Архівний відділ Золотоніської РДА. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 128. С. 53.

14 ДАЧО. Ф. 6101. Оп. 1. Спр. 102–104.

Помаранчевої революції новообраний Президент України В. Ющенко звернувся до Д. Лисуна з листом, в якому, зокрема, зазначалося: «Знаю й високо ціную Ваш особистий внесок у нашу спільну справу. У вирішальний для України час Ви виявили високий патріотизм і громадянську відповідальність. Ваші мужність, чесність і самовідданість стали прикладом для багатьох наших співвітчизників. Вдячний Вам і переконаний, що ми завжди будемо працювати разом для України й українців. Віктор Ющенко»¹⁵.

Рік 2005 поставив Дмитра Олександровича на владний олімп Черкащини: у лютому його було призначено першим заступником голови Черкаської ОДА¹⁶. На нього було покладено величезне коло відповідальних обов'язків, але провідними в управлінській діяльності стали питання розвитку агропромислового комплексу, харчової та переробної промисловості. За управлінської каденції Дмитра Лисуна аграрна сфера Черкащини увійшла до трійки найуспішніших в Україні. Так, у 2005 р. на Черкащині було зібрано рекордний урожай зернових культур: понад 2 млн т. У першому кварталі 2006 р., порівняно з відповідним періодом попереднього року, виробництво молока в області зросло на 3,8%, м'яса – 4,3%, яєць – 14,4%¹⁷.

Однак Д. Лисун прагнув повернення до конкретної справи й зрештою, на початку квітня 2006 р., він написав заяву про звільнення за власним бажанням і, склавши свої повноваження, повернувся в Плешкані¹⁸.

На той час у сільгосп підприємстві в обробітку було понад 10 тис. га землі, налічувалося майже 3 тис. орендодавців, функціонувало п'ять молочнотоварних ферм, на яких утримувалося понад 5 тис. голів великої рогатої худоби, а також свиноферма (близько 10 тис. свиней). Машинно-тракторний парк був укомплектований майже винятково імпоротною технікою німецького та американського виробництва. У 2008 р. стала до ладу перша черга сучасного молочного комплексу з американським доїльним цехом «Карусель» – втілення давніх сподівань й справжнє дітище плешканівського директора.

У 2009 р. виробництво молока в ПСП «Плешкані» становило 11 тис. т, м'яса – 9 тис. т, зернових – 312 тис., цукрових буряків – 198 тис. т. Якщо вдатися до статистичних узагальнень, одержимо вражаючу цифру: за майже 25 років господарювання Дмитра Лисуна в Плешканях валове виробництво аграрної продукції зросло тут у 20 разів!¹⁹

Плешканівське господарство стало місцем паломництва для аграріїв мало чи не з усієї України. Побували тут і делегації із далекого зарубіжжя, зокрема, фермери із Франції та Німеччини.

У 2006 р. прийшло й визнання справді унікальних заслуг плешканівського керівника: йому було присвоєно почесне звання «Заслужений працівник сільського господарства».

На жаль, життя Дмитра Лисуна передчасно скінчилося у 30 липня 2010 р. й причиною смерті став обширний інсульт. Попри цю трагедію втрати керівника нині ПСП «Плешкані», яке очолює разом зі своїми синами Юрієм і Антоном заслужений працівник сільського господарства Людмила Іванівна Лисун, продовжує перебувати в поважному статусі аграрного лідера Шевченкового краю, що є найкращим пам'ятником Дмитрові Олександровичу²⁰.

Пам'ятають у нашому краї і внесок Дмитра Лисуна в розвиток українського спорту. Від 2010 р. в Черкасах на базі спорткомплексу «Будівельник» проводиться щорічний відкритий обласний турнір пам'яті Дмитра Лисуна з греко-римської боротьби серед юнаків.

15 Лист Президента України В. Ющенко до Д. Лисуна. *Особ. архів Л. Лисуна*.

16 ДАЧО. Ф. 6063. Оп. 1. Спр. 1579. Арк. 17.

17 Голиш Г. М. Дмитро Лисун: від Гірників до Плешканів : документальна повість, спогади. Черкаси : Вертикаль, 2020. С. 123.

18 Дмитро Лисун пішов у відставку. *Вечірні Черкаси*. 2006. 5 квітня. С. 2.

19 Голиш Г. М. Дмитро Лисун: від Гірників до Плешканів : документальна повість, спогади. Черкаси : Вертикаль, 2020. С. 136–137.

20 Гончар О., Сотніченко Ю., Лисун Л. Професійно і повсякчас. *Тваринництво України*. 2012. №6. С. 4–5.

Образ Дмитра Олександровича Лисуна живе в пам'яті його краян. Увічнено ім'я видатного організатора аграрного виробництва і в назві однієї з центральних вулиць Плешканів. За ухвалою правління Всеукраїнської громадської організації «Народна рада» Д. О. Лисуна було нагороджено (посмертно) Золотою зіркою Героя народу України – за видатний внесок у розбудову громадянського суспільства і підняття іміджу держави, справжній патріотизм і непохитну любов до рідної країни²¹.

Висновки

Таким чином, як впливає з наведених у статті фактів, в особі Дмитра Лисуна втілилися кращі риси невтомного трудівника й патріота України. Насамперед підкреслимо, що він став відомим в Україні як талановитий організатор сільськогосподарського виробництва, який завдяки новаторським підходам і втіленню у практику роботи кращих зразків світового досвіду забезпечував унікальні результати своєї господарської діяльності. Поряд із цим Д. Лисун демонстрував послідовну й неситну патріотичну позицію, постійно перебував на аванпостах громадсько-політичної діяльності. Він зажив слави і як відомий спортсмен, послідовний пропагандист здорового способу життя. Словом, його життєдіяльність можна розглядати як взірць служіння хліборобській справі й Україні.

Окреслена в цій розвідці персоналістична проблема з огляду на її актуальність та прикладну значущість має значні гносеологічні перспективи із залученням нових джерел та її диверсифікації.

References:

1. Archival Department of Zolotonosha DSA. F. 1. Op. 3. Spr. 128. [in Ukrainian].
2. D. Lysun's work record book. *Personal archive of L. Lysun*. [in Ukrainian].
3. DACHO. F. 6063. Op. 1. Spr. 1579. [in Ukrainian].
4. DACHO. F. 6101. Op. 1. Spr. 102–104. [in Ukrainian].
5. DACHO. F. R-5065. Op. 1. Spr. 163. [in Ukrainian].
6. Dmytro Lysun resigned. *Evening Cherkasy*. 2006. April 5. [in Ukrainian].
7. Golysh H. Interrupted years. *Cherkasy region*. 2020. July 29. [in Ukrainian].
8. Golysh H. M. (2020). Dmytro Lysun: from Hirnyky to Pleshkany : a documentary story, memoirs. Cherkasy: Vertical, 270 p. : photos. [in Ukrainian].
9. Gonchar O., Sotnichenko Y., Lysun L. (2012). Professionally and always. *Livestock of Ukraine*. №6. [in Ukrainian].
10. Letter from the President of Ukraine V. Yushchenko to D. Lysun. Personal archive of Lysun.
11. Materials from the current archive of the Pleshkani SSP. [in Ukrainian].
12. Miners. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (accessed April 30, 2025). [in Ukrainian].
13. State Archives of Cherkasy Oblast (hereinafter referred to as DACHO). F. R-5065. Op. 1. Spr. 163. [in Ukrainian].
14. There are no hopeless situations. *Bulletin of Zolotonosha*. (1998). September 19. [in Ukrainian].
15. Zhuk N. (1999). Production for people. *Bulletin of Zolotonosha*. January 16. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 09.05.2025

Схвалено до друку / Accepted: 25.07.2025

21 Голиш Г. Перерваний лет. *Черкаський край*. 2020.29 липня. С. 4.

УДК 94:[323.27:63](477) «18/19»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Kovalova>

Nataliia Kovalova

PhD hab. (History), Professor, Professor of the Department of Philosophy and Ukrainian Studies of the Ukrainian State University of Science and Technologies, Dnipro, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6192-9532>

e-mail: boriss2002@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Kovalova, N. (2025) Ukrainian agrarian discourse of the late 19th – early 20th century: Tykhin Osadchyi. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 35, 104–114. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Kovalova>

UKRAINIAN AGRARIAN DISCOURSE OF THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURY: TYKHIN OSADCHYI

Abstract. Purpose. The article aims to clarify Tykhin Osadchyi's attitude towards the peasant issue in Dnieper Ukraine in the late 19th – early 20th centuries through the prism of the concept of peasant revolution.

Scientific novelty. The author first analyzed the vision of the well-known economist on the peasant issue from the perspective of his three hypostases: a zemstvo statistician, a writer, and a political/public figure during the Ukrainian Revolution of 1917 – 1921.

Conclusions. Tykhin Osadchyi distinguished the “Ukrainian trend” in statistical and economic studies from the general Russian agrarian context and created a scholarly picture of land relations in Dnieper Ukraine. The article reveals that the economist initiated the theory of peasant emancipation – the improvement of peasant life through education, credit, insurance, and other means. According to Osadchyi, the driving force in implementing this program was the intelligentsia.

Based on literary works, particularly the novel *Borcy za zemlyu i pravdu (Fighters for Land and Truth)*, the author analyzed Osadchyi's interpretation of the causes of the peasant revolution, its course in 1902 and 1905, and the evolution of peasant struggle. In Osadchyi's view, this struggle was not limited to economic slogans, as peasants were also motivated by political goals. The writer clarified the role of peasant self-government in rural revolts at the beginning of the 20th century and highlighted the role of Ukrainian political parties (the Revolutionary Ukrainian Party, the Ukrainian Social Democratic Union) in organizing the peasantry. It was concluded that, despite his generally pessimistic assessment of peasant activism, Osadchyi noted signs of subjectivity in peasant actions at the turn of the century.

It has been established that during the Ukrainian Revolution, particularly in its initial stage (1917–1918), Tykhin Osadchyi was involved in advocating his idea for resolving the land issue, developing land legislation, and organizing the peasantry. However, his theoretical and practical achievements, like those of other economists of the time, were not put into practice.

Keywords: Tykhin Osadchyi, peasant revolution, agrarianism, peasants, landlords/lords, land, theory of peasant emancipation, Ukrainian Revolution of 1917 – 1921.

Наталія Ковальова

доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та українознавства, Український державний університет науки і технологій, м. Дніпро, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6192-9532>

e-mail: boriss2002@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Ковальова Н. Український аграристський дискурс кінця XIX – початку XX ст.: Тихін Осадчий. *Український селянин*. 2025. Вип. 35. С. 104–114. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Kovalova>

УКРАЇНСЬКИЙ АГРАРИСТСЬКИЙ ДИСКУРС КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.: ТИХІН ОСАДЧИЙ

Анотація. Метою статті є з'ясування ставлення Т. Осадчого до селянського питання в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. крізь призму концепції селянської революції.

Наукова новизна. Авторкою статті уперше проаналізовано бачення відомим економістом селянської проблематики з точки зору його трьох іпостасей: земського статистика, письменника і політичного / громадського діяча періоду Української революції 1917–1921 рр.

Висновки. Тихін Осадчий виокремив із загальноросійського аграристського контексту «український напрям» статистико-економічних досліджень і сформував наукову картину земельних відносин у Наддніпрянській Україні. У

статті з'ясовано, що економіст ініціював теорію селянської емансипації – поліпшення життя селян за допомогою освіти, кредитів, страхування тощо. Рушійною силою в реалізації цієї програми, на думку Т. Осадчого, виступала інтелігенція.

На підставі художніх творів, зокрема роману «Борцы за землю и правду», авторкою статті проаналізовано інтерпретацію Т. Осадчим причин селянської революції, особливості її перебігу в 1902 р. та 1905 р., еволюцію форм селянської боротьби. Ця боротьба, у трактуванні Т. Осадчого, не обмежувалася економічними гаслами, селяни керувалися й політичними мотивами. Письменник з'ясував специфіку участі селянського самоврядування в селянських бунтах на початку XX ст., висвітлив роль в організації селянства українських політичних партій (РУП, Українська соціал-демократична Спілка). Зроблено висновок, що на тлі загалом песимістичного ставлення до селянської активності Т. Осадчий зауважив ознаки суб'єктності у селянських діях на межі століть.

Встановлено, що під час Української революції, зокрема на її першому етапі (1917–1918 рр.), Т. Осадчий займався популяризацією своєї концепції вирішення земельного питання, розробкою земельного законодавства, організацією селянства. Однак теоретичні та практичні напрацювання Т. Осадчого, як й інших економістів того часу, не було реалізовано.

Ключові слова: Тихін Осадчий, селянська революція, аграризм, селяни, поміщики / пани, земля, теорія селянської емансипації, Українська революція 1917–1921 рр.

Постановка проблеми

У висвітленні широкого спектру аграрної проблематики в Російській імперії на початку XX ст. переважав російськоцентричний наратив. Усім відомі імена таких теоретиків з селянського питання того часу, як: представники партії кадетів Олександр Кауфман (економіст та урядовець) і Олександр Мануйлов (Мануїлов) (професор Московського університету), соціал-демократи Борис Веселовський і Петро Маслов, представник народницької течії Олексій Пешехонов. У центрі уваги цих авторів був пересічний селянин великоросійських губерній і його проблеми. Українські діячі (науковці, земці, публіцисти) також займалися дослідженням аграрної проблематики й були посвідомлені зі станом земельних відносин на загально-російському рівні, планами проурядових аграрних ініціатив, певними регіональними особливостями Наддніпрянщини. Вони були залучені до імперських державних структур, які досліджували й обговорювали селянське питання, або ж викладали в університетах. Українські діячі взяли активну участь у роботі «Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості» (1902–1905 рр.) на повітовому рівні. Однак селянське / аграрне питання в Наддніпрянщині було міцно вписано у загальноросійський контекст. Виокремити з цього потужного масиву інформації «український напрям» зробив спробу економіст Тихін Іванович Осадчий (1866–1945 рр.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Різним аспектам життя й діяльності Т. Осадчого приділено значну увагу дослідниками і краєзнавцями періоду незалежності України¹. Кооперативну й громадську діяльність Т. Осадчого досліджено у публікаціях В. Власенка². В академічних працях, на конференціях, краєзнавчих ресурсах науковці поступово відновлюють призабуті сторінки біографії цього діяча й аналізують його економічну спадщину. Все ж, достатнього відображення у працях вітчизняних науковців не знайшов аналіз висвітлення Т. Осадчим селянської проблематики.

Мета статті

Метою статті є з'ясування ставлення Т. Осадчого до селянського питання в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. крізь призму концепції селянської революції. Аналіз бачення відомим економістом селянської проблематики доцільно здійснювати з точки зору його трьох іпостасей: земського статистика, письменника і політичного / громадського діяча періоду Української революції 1917–1921 рр.

1 Див., напр.: Ганницький С. Тихон Осадчий – економіст, земський статистик і громадсько-політичний діяч. *Вісімнадцята наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах*. Черкаси, 2008. С. 37–40; Лисий І. Про Тихона Осадчого. *Сумська старовина*. 1998. № III–IV. С. 80–82; Осадчий Тихон Іванович (30.06.1866 – 24.12.1945), економіст. URL: <https://surl.lw/qamuhj>; Поліщук В. Осадчий Тихін Іванович. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2022. URL: <https://esu.com.ua/article-76818>

2 Власенко В. З епістолярної спадщини Т. Осадчого. *Сумська старовина*. 1999. № V–VI. С. 144–151; Власенко В. Конопотський союз кредитних та ощадно-позичкових товариств: перші кроки. *Сіверянський літопис*. 1998. № 1. С. 127–131.

Виклад основного матеріалу

Тихін Осадчий народився 30 червня 1866 р. у родині колишнього кріпака панів Енгельгардтів у с. Будище Звенигородського повіту Київської губернії (нині Черкаської області). Є згадки, що юнак був свідком Вільшанського бунту 1883 р., коли працював секретарем Вільшанської земської управи. Рятуючись від переслідувань через заступництво за селян, втік на Херсонщину³. У 1890–1897 рр. він обіймав посади статиста в Херсонському і Симбірському (Росія) земствах. У 1897–1904 рр. Т. Осадчий був секретарем Київського товариства сільського господарства, діяльність якого поширювалася на губернії Правобережної України. З 1904 р. Т. Осадчий став вчителювати на Київщині та Чернігівщині. У 1906 р. він переїхав у с. Гиравка Конотопського повіту Чернігівської губернії (нині с. Шевченкове Конотопського району Сумської області) – на батьківщину своєї дружини Ганни (донька відомого історика О. Лазаревського). Там розпочав роботу серед селян щодо створення кооперативних організацій. Зокрема, Т. Осадчий очолив правління місцевого кредитного товариства, далі став організатором і головою Конотопського союзу кредитних та ощадно-позичкових товариств (останній запрацював з 1916 р.)⁴. Т. Осадчий був членом київського осередку товариства «Просвіта», активно листувався з Б. Грінченком, Є. Чикаленком та іншими діячами українського національного руху⁵. Досвід роботи у земстві та кооперативних організаціях, активна громадська діяльність сприяли написанню ґрунтовних наукових праць⁶ і численних художніх творів, у центрі яких був український селянин і його життя.

У праці «Земля и земледельцы в Юго-Западном крае (на Украине, Подолии и Волыни): Опыт статистико-экономического исследования»⁷ (1899 р.) Т. Осадчий осмислив сприйняття земельного питання як економічної категорії, а також проаналізував вплив капіталістичних відносин на розвиток сільського господарства в останній чверті XIX ст. Статистик так окреслив свій підхід до розуміння сутності земельного питання: «Земля перш за все важлива як сільськогосподарська територія, як найголовніший об'єкт, який дає нам за допомоги людської праці засоби для існування, як найголовніший об'єкт застосування робочої сили найширшою частиною населення»⁸. Досвід практичної діяльності Т. Осадчого дозволяв йому стверджувати (на відміну від російських соціалістів), що причина селянської бідності полягала не в малоземеллі: у розпорядженні селян Південно-Західного краю (й інших регіонів Росії) була майже половина сільськогосподарської території, але самостійно господарювати на своїх земельних наділах вони не могли. Причини цього він убачав у таких чинниках, як: дроблення земельних наділів селян, відсутність у них можливостей і вмінь підвищувати продуктивність своєї землі, нестача капіталів для розвитку господарства⁹.

У селянському середовищі Т. Осадчий виокремлював три категорії: 1) вічно безземельні селяни (ними були професійні сільськогосподарські службовці або робітники); 2) самостійні господарі – проміжна, наймасовіша категорія селян (можливості їх існування поступово обмежувалися); 3) заможні селяни (не більше ніж 10 % дворів). Остання категорія селян на Правобережжі, на відміну від інших регіонів Російської імперії, не була значною – її функції тут виконували євреї-лихварі¹⁰.

3 Осадчий Тихон Іванович (30.06.1866 – 24.12.1945), економіст. URL: <https://surl.luhqamuhj>

4 Поліщук В. Осадчий Тихін Іванович. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2022. URL: <https://esu.com.ua/article-76818>; Власенко В. Конотопський союз кредитних та ощадно-позичкових товариств: перші кроки. *Сіверянський літопис*. 1998. № 1. С. 127–131.

5 Власенко В. З епістолярної спадщини Т. Осадчого. *Сумська старовина*. 1999. № V–VI. С. 144–151.

6 Результати дослідження Т. Осадчим бюджетів селянських господарств, опубліковані у праці «Щербановская волость Елисаветградского уезда Херсонской губернии» (1891 р.), було використано, наприклад, В. Леніним у книзі «Розвиток капіталізму в Росії» (1899 р.): Lenin V. *Collected Works*. Moscow : Progress Publishers, 1977. Vol. 3. P. 149.

7 Осадчий Т. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае (на Украине, Подолии и Волыни): Опыт статистико-экономического исследования. Киев : Тип. Петра Барского, 1899. 126 с.

8 Там само. С. 1.

9 Там само. С. 11–12.

10 Там само. С. 12–14.

Т. Осадчий, як і російські теоретики-аграрники, визнавав тяжке становище селянства. На тлі дроблення селянських наділів, приросту населення відбувалося зменшення земельних площ, придатних для додаткового наділення селян землею. Швидкими темпами на село проникали капіталістичні відносини і цим процесам протегувала держава. Однак Т. Осадчий не вважав доцільним для селян позбавлятися своїх земельних наділів. На його думку, шматок селянської землі, хоча й недостатній для гідного існування селянської родини, був «важливим регулятором попиту і пропозиції робочих рук, важливою умовою, доки перейде народне господарство до більш високих соціальних форм». На відміну від теоретиків-соціалістів, Т. Осадчий трактував цей перехід як певну тяглість – без повного розриву із минулим соціальним укладом. Шлях поліпшення селянського життя Т. Осадчий вбачав у підвищенні культури землеробства, розумовому розвитку селян. Працю на землі економіст трактував як засіб боротьби проти економічних і соціальних негараздів: переповнення ринку робочих рук, пауперизму і злочинності. Т. Осадчий був переконаний, що у випадку відсутності правильно організованого державного і громадського впливу на розвиток продуктивності селянської праці (освіта, кредит), капіталізм іншим шляхом все рівно організує це населення своїми «залізними законами». Шлях, заснований на боротьбі, він вважав неприйнятним¹¹.

Т. Осадчий зауважував і загрози та негативні наслідки капіталізму. Суспільство, на його думку, має підняти трудящі класи економічно, інтелектуально і морально, залучити їх до користування культурними досягненнями. Тільки така робота забезпечувала спокійний розвиток держави, як зокрема в країнах Європи. У Російській імперії капіталізм суттєво погіршував становище трудящих – половина заробленого витрачалася на податки й люди не мали можливостей для прогресивного розвитку. У державі не було інститутів, які на тлі розвитку капіталізму забезпечували б і розвиток трудящих мас. Цю обтяжуючу обставину економіст уважав першопричиною «наших голодів, нашого невігластва і всіх наших бід»¹².

Отже, Т. Осадчий виступав проти обезземелення селянства в умовах стихійного розвитку капіталізму, не підтримував проекти вирішення земельного питання революційним шляхом, а вважав доцільним розвивати культуру землеробства, поширювати освіту серед народу й за допомогою кредитів підтримувати дрібне селянське господарство.

Багатий досвід своєї практичної діяльності економіст і громадський діяч використовував під час написання художніх творів, зокрема у жанрі соціально-побутового роману. В 1908 р. Т. Осадчий опублікував книгу «Борцы за землю и правду»¹³, присвячену нелегальній соціалістичній агітації в українському селі в 1881–1905 рр. За видання цієї книги її автор був покараний ув'язненням, яке дуже важко переніс – після двох місяців в'язниці Т. Осадчий захворів на неврастенію. Цю хворобу лікував щонайменше чотири місяці у Конотопській земській лікарні, а після одужання йому залишалося відбути покарання ще протягом п'яти місяців. Перебуваючи в лікарні, Т. Осадчий писав новий художній твір¹⁴.

Роман «Борцы за землю и правду» розкриває передумови, рушійні сили і перебіг початкового етапу селянської революції в Наддніпрянській Україні, свідком якої був Т. Осадчий (він і сам доклав значних зусиль для пробудження селянства). Твір присвячено діяльності

11 Там само. С. 19–20.

12 Там само. С. 124, 126.

13 Осадчий Т. Борцы за землю и правду: роман-былое из социальной жизни на Украине. Эпоха 1881 – 1905 гг. Киев : Тип. Петра Барского, 1908. 235 с.

14 Власенко В. З епістолярної спадщини Т. Осадчого. *Сумська старовина*. 1999. № V–VI. С. 144–151; Власенко В. Конотопський союз кредитних та ощадно-позичкових товариств: перші кроки. *Сіверянський літопис*. 1998. № 1. С. 127–131.

народовольців та їх послідовників, яка не зустрічала підтримки серед селян та інших верств суспільства. Тому для характеристики головних героїв роману автор використав образ «матросів загиблого/розбитого корабля»¹⁵. Головною рушійною силою в організації селянства у боротьбі за свої права у романі Т. Осадчого виступає інтелігенція: паничі – вихідці з дворянства (Сергій Гордієнко, Мар'яна Войнилович, Віра Кузнєцова) та різночинська молодь, яка здобула освіту («юнак із Вільшани», Лев Запорожець, Павло «Галичанин» та інші). Ідейним натхненником головних героїв роману протягом двох десятиріч виступав інтелігент Криницький (народник, соціаліст, член Громади). Він постійно мешкав у Києві, але літо проводив на хуторі поблизу Тарасівки на Полтавщині, де спілкувався з селянською молоддю і агітував проти панів. Криницький мав і закордонні зв'язки та уявлення про тамтешнє життя – він рік подорожував Європою, де спілкувався з М. Драгомановим, І. Франком, М. Павличком. Пропагуючи спершу ненасильницькі методи боротьби, поступово Криницький визнав і необхідність застосування насилля. Тим паче, що його дружина загинула на каторзі, а багато друзів і учнів були заарештовані та заслані, або ж страчені. Серед учнів Криницького бачимо як представників українського національного руху, так і загальноросійських рухів (народники, марксисты). Духовний лідер соціалістів долучився і до практичної діяльності на благо селян: у маєтку Віри Кузнєцової у Мардарівці на Поділлі він організував громадське господарство. Це було втіленням мрії його молодості – створити в економії свого друга, власника тисячі десятин землі, громадське господарство (тоді господаря маєтку за спробу передати землю селянам заарештували і заслали до Сибіру)¹⁶. Селянство у візії автора роману виступає як темна, неосвічена маса, об'єкт впливу з боку поміщиків, влади, священників. Однак наприкінці твору все більш відчутними стають риси суб'єктності у діях народу чи окремих його представників.

У творі можна виділити дві головні сюжетні лінії, пов'язані з діяльністю двох головних героїв – Сергія Гордієнка (село Тарасівка на Полтавщині) і Віри Кузнєцової (село Мардарівка на Поділлі).

Сергій Гордієнко походив з родини, в якій переплелися усі можливі конфлікти, пов'язані з землею. Його мати належала до стану дрібномаєтних дворян, а батько був звичайним селянином, вірніше – наймитом і приймаком, який попри це вміло господарював на землі своєї дружини. Мати сподівалася, що завдяки освіті (навчання у реальному училищі) її син Сергій вийде «в люди» – перейде з селянського стану до дворянського. Однак ворожнеча між батьками на ґрунті класового походження спричинила душевну травму у Сергія і ненависть до всіх багатих. Після закінчення училища він постав перед вибором: господарювати на землі, як це робив батько, чи стати революціонером і боротися за права народу? Знаючи з особистого досвіду реальне становище селян у Тарасівці, юнак обрав другий шлях – шлях боротьби і страждань¹⁷. Він був прихильником ненасильницьких методів боротьби.

Віра Кузнєцова походила з родини російського генерала, який придушував польське повстання 1863 р. Військовий за отримане поранення в бою і втрату обох ніг був винагороджений імператором – відставному генералові надали замок у с. Мардарівка на Поділлі, конфіскований у польського магната, та довічне утримання. Віра стала революціонеркою через відчуття обов'язку перед народом – вона виросла у селі і змалку користувалася плодами праці селян. 1 березня 1881 р., на момент вбивства імператора Олександра II, Віра працювала набірницею у друкарні «Народної волі». За приналежність до організації влада тривалий час її переслідувала. Дівчина змушена була перебувати на нелегальному становищі, або жити за

15 Осадчий Т. Борцы за землю и правду: роман-былое из социальной жизни на Украине. Эпоха 1881 – 1905 гг. Киев : Тип. Петра Барского, 1908. С. 64, 169, 179, 232–233.

16 Там само. С. 28, 177, 55, 61–63, 148, 131–133, 54.

17 Там само. С. 15–17.

кордоном (у Швейцарії). Родинний замок у Мардарівці через відсутність коштів і сил на його ремонт поступово розвалювався, а фінансові виплати його власникові влада відібрали у покарання за революційну діяльність доньки. Попри це батьки всіляко підтримували будь-яке рішення Віри: заснували школу для селян, віддали селянам сто десятин свої землі в оренду за доступними цінами, а також склали дарчу селянам на цю землю для заведення громадського господарства¹⁸. Безпосередньо допомогти селянам Мардарівки створити це господарство і вчитися працювати колективно Віра змогла через деякий час, коли за допомогою матері та її впливових родичів у Петербурзі отримала помилування і дозвіл повернутися до Російської імперії. За кордоном вона вивчилася на лікаря і вдома стала лікувати селян. З поверненням на батьківщину Віра практикувала лише легальні засоби боротьби й тому сад, вирощений громадською працею на десяти десятинах, уважала важливим досягненням своєї багаторічної боротьби за права народу¹⁹. Водночас її постійно турбувало питання: як полегшити страждання селян, які повсюдно зазнавали злиднів і голоду?

Опонентом Віри у ставленні до селян був її сусід Єрофеев. Цей колишній прокурор майже задарма отримав всю землю польського магната (у романі неодноразово відчувуються відголоски польського повстання 1863 р.) і володів майже десятками шинками (пристосувався до впливу капіталізму на сільське господарство). Єрофеев, як й інші сусіди, був невдоволений даруванням родиною генерала землі селянам, бо селяни очікували таких вчинків від нього та інших великих землевласників²⁰. У с. Тарасівка на Полтавщині зразком поміщика-кріпосника виступає батько вчительки і революціонерки Мар'яни (коханої Сергія Гордієнка) – спадковий дворянин Войнилович. Цей власник двохсот десятин землі схарактеризований автором роману як монархіст, деспот, скупердяй. Від його свавілля страждали як члени родини, так і підневільні селяни²¹. Цукрозаводчики у творі Т. Осадчого представлені як типові експлуататори: родина графа Браницького, власника маєтку у с. Вільшани на Білоцерківщині, мешкала у Парижі, а господарством керувала контора (управителі, фахівці); графи Бобринські господарювали особисто²². Водночас автор зауважував, що цукрові магнати певною мірою реагували на нужди селян. Зокрема, граф Браницький пожертвував селянам десять плугів, інший фабрикант – чотири, інший – один плуг, а склад машин віддав сільському товариству молотарку для спільного користування²³.

Яке пояснення причин селянської боротьби наводив автор роману «Борці за землю и правду»? На початку 1880-х рр. – це був сильний гніт панщини, від якої навіть через двадцять років після скасування кріпосного права страждало $\frac{3}{4}$ сільського населення. Перша причина селянського невдоволення – безземелля і малоземелля. Половина селян унаслідок реформи 1861 р. не отримала землі (дворові селяни, підсусідки, незаможні), а інша половина мала наділи, недостатні для утримання родини. Другу причину автор убачав у відсутності «волі» – надмірному впливові дворян, поміщиків і багатирів-куркулів на сферу управління сільським життям (адміністрація, суд, земство). «У населення не було ніякої волі і майже ніякої землі», – так Т. Осадчий схарактеризував становище українських селян на початку 1880-х рр. Поміщицький стан у цей час, за оцінкою економіста, для піднесення власного господарства скористався можливостями стихійного розвитку земельного ринку та виробництва зернових культур, тобто поміщики збагачувалися завдяки гарним цінам на хліб і низьким цінам на робочі руки²⁴.

Серед причин Вільшанського бунту проти графів Браницьких на Білоцерківщині Т. Осадчий виокремив два чинники: 1) зменшення земельних наділів селян унаслідок реформи

18 Там само. С. 70, 130, 175, 69, 71–72, 128, 130, 138–139.

19 Там само. С. 168, 203, 220.

20 Там само. С. 124, 144.

21 Там само. С. 18–19, 22–23, 42–45.

22 Там само. С. 82–83, 94–95.

23 Там само. С. 105.

24 Там само. С. 27, 47.

1861 р., порівняно з нормами, встановленими інвентарною реформою 1847 р. (боротьба за повернення відрізків землі); 2) невиконання царського закону про вибори десяцьких (нижчий поліцейський служитель на селі), відмова від їх утримання²⁵.

Причинами селянських бунтів 1902 р. на Полтавщині Т. Осадчий назвав збереження феодално-кріпосницьких пережитків: у цьому регіоні був найвідчутнішим гніт поміщиків та бюрократії. Поміщикам належала земля і влада над людьми (вони були земськими начальниками і великими чиновниками), а селяни страждали від злиднів і несправедливості. Полтавщина поставляла дешеві товари на ринки Новоросії, Київщини та спонукала сотні тисяч селян до переселення: тут жилося найтяжче, бо на Поділлі пани-поляки давали селянам якомсь підзаробити. Нужда, продовольчі труднощі, зокрема відсутність корму для худоби (більш болюча проблема для селян, за спостереженням Т. Осадчого, ніж голодування власних дітей), спонукали до боротьби селян Харківської губернії. Селяни не знали законів, але були переконані у правоті своїх вимог щодо панів. Вони вірили у доброго царя, який давно хотів віддати селянам землю, але цьому, на їхню думку, перешкоджали пани²⁶. Селянська боротьба спрямовувалася проти поміщиків, їх управителів, держави і навіть церкви.

Т. Осадчий описав форми селянської боротьби. Мирний характер мали такі заходи, як: бесіди / ради з агітаторами, читання заборонених листівок і брошур, подання органам влади колективних клопотань, громадське господарювання. Супроводжувалися використанням насилля акції, спрямовані на пошкодження та оволодіння поміщицьким майном: підпали і погроми економій, поділ панської землі. У 1905 р. виокремилася така форма боротьби, як страйки селян і сільськогосподарських робітників, спрямовані на підвищення поденної оплати праці й зняття з робіт вихідців з інших регіонів. Агітаційно-пропагандистську роботу у селянському середовищі на початку XX ст., за визнанням письменника, активізували члени РУП, а страйкову форму боротьби ініціювали представники Української соціал-демократичної Спілки²⁷.

Для означення радикальних форм масових селянських виступів Т. Осадчий вживає терміни «бунт» та «аграрні заворушення»²⁸.

Участь у селянських виступах у 1902 р. брала вся сільська громада: погроми контор і маєтків чинили тисячні натовпи, які збиралися з навколишніх сіл. Автор описав стихійні дії натовпу, в якому люди ставали некерованими, розбираючи або знищуючи панське майно. Вождів не було видно. Однак про організаторів бунтів мимобіжно згадує Віра (це були її товариші Запорожець, Левадний і Полтавець). Під час поділу панської землі селяни діяли зважено, зокрема, запрошували священника на молебень чи самі відправлялися помолитися в церкву, радилися щодо критеріїв поділу землі, щоб не скривдити нікого з громади²⁹.

Роль селянського самоврядування у бунтах на початку XX ст. була неоднозначною. Волосний старшина, який приїхав у с. Роги примирити селян із місцевим священником, прагнув тихо пересидіти трирічний термін на своїй посаді. Однак це було не так просто, бо за всі проступки селян у волості вище керівництво карало старшину: не так давно він відсидів сім днів за несплату подушного і знову був ув'язнений за конфлікт селян із священником (разом з іншими представниками сільської адміністрації). 317 селян було віддано під суд³⁰. Селянські депутації до поміщиків під час бунтів очолювали сільські старости. Однак селяни не уважали їх надійними захисниками своїх інтересів і до складу депутацій делегували також виборних представників від кожної сільської громади³¹. Така практика відповідала тогочасному

25 Там само. С. 83–91.

26 Там само. С. 178, 195–196.

27 Там само. С. 178–180, 225–226.

28 Там само. С. 145, 192, 177, 189.

29 Там само. С. 191–192, 210, 196.

30 Там само. С. 112–115.

31 Там само. С. 214 – 215.

законодавству про сільське самоврядування («Положение о сельском состоянии», стаття 51, пункт 9)³².

Червоною ниткою крізь твір проходить теза, що селяни не готові до боротьби. На початку 1880-х рр. аргументом на користь цієї думки був опис атмосфери страху, яка охопила Тарасівку після першої акції – зустрічі Сергія Гордієнка з селянами 30 червня. І через двадцять років думка Сергія не змінилася: описуючи стан свого господарства, яке полишив на наймита Омелька, він дійшов висновку, що той мав можливість господарювати на дванадцяти десятинах, але жив так само бідно, як і ті селяни, що мали десятину землі. Колись заможне господарство Гордієнків занепало і причину цього Сергій вбачав у відсутності навиків у наймитів самостійно господарювати. Через це ідея простого наділення селян землею, на думку автора роману, не поліпшить їхнє життя – потрібна ґрунтова робота щодо організації праці селян, підвищення їхнього рівня культури³³. З такими ж труднощами в організації громадського господарства за участі селян зіткнулася і Віра Кузнецова у Мардарівці на Поділлі.

Про набрання селянством ознак суб'єктності свідчать створені автором роману цікаві образи селянських вождів. На початку твору читачі знайомляться з ходоком Гераськом, який у пошуках кращого життя обійшов степи Херсонщини та Кубані й агітував за переселення як засіб вирішення проблеми малоземелля. Сам він був неграмотний, однак зміг переконати селян купити землю, а від адміністрації отримати дозвіл на переселення до Херсонської губернії задовго до початку Столипінської аграрної реформи³⁴. Натомість Ярема Журба, який вмів читати, став ватажком бунтівників. Двадцять років він працював у маєтку на пана, підробляв на залізниці і після покарання за прилюдне прочитання випадково отриманої агітаційної листівки став боротися за права народу. За період частих і тривалих ув'язнень він втратив родину і господарство³⁵.

Описуючи особисті втрати головних героїв роману, Т. Осадчий стверджував, що їхня праця не була даремною. Поміщики стали ліберальніше ставитися до селян. Серед селянської молоді Тарасівки зародився інтерес до освіти, вчилися грамоті й дорослі. У селі діяли бібліотека, кредитне товариство³⁶. Селянські бунти мали й матеріальні наслідки: великі землевласники й цукрозаводчики погодилися на передачу селянам в оренду за доступною ціною більшої частини землі, підвищили поденну оплату сільськогосподарським робітникам³⁷.

Отже, у романі «Борцы за землю и правду» Т. Осадчий висвітлив різні аспекти селянської боротьби, які призвели до зародження селянської революції (боротьби селян / сільської громади проти поміщиків, держави). Автор показав передумови селянської революції, перебіг її першого етапу, рушійні сили і наслідки. Т. Осадчий засвідчив, що гасла селянської боротьби мали не лише економічний, а й політичний характер. Сам автор відкидав насилля, залишався прихильником легальної боротьби, що була неможливою на той час у Російській імперії.

В інших працях Т. Осадчого знаходимо міркування про шляхи вирішення земельного питання в Україні. У брошурі «Українське селянство та його історична доля» (1912 р.) автор здійснив екскурс в минуле земельних відносин, порівнюючи їх з досвідом сусідніх країн. Об'єктом дослідження виступало селянство, а статистичні дані ілюстрували стан землезабезпечення різних категорій селян в українських губерніях. Автор всебічно проаналізував наслідки селянської реформи 1861 р. для Наддніпрянської України, виокремив її позитивні риси та недоліки. Зокрема, Т. Осадчий звернув увагу читачів на соціальні наслідки тривалої кріпаччини для сільського населення: брак освіти, занепад громадського життя були бідой

32 Див., напр.: Положение о сельском состоянии: Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости (Особое приложение к тому 9 законов о состояниях) / составленное по офиц. изд. 1876 г. Максимовичем (Неофиц. изд.). Санкт-Петербург : Тип. П. Воишинской, 1894. С. 54.

33 Осадчий Т. Борцы за землю и правду: роман-былое из социальной жизни на Украине. Эпоха 1881 – 1905 гг. Киев : Тип. Петра Барского, 1908. С. 47, 50–51, 211–213.

34 Там само. С. 48–49, 107–108, 119–120.

35 Там само. С. 73–77, 224.

36 Там само. С. 106, 158.

37 Там само. С. 215, 226–227.

для «вищої» верстви селянства, а злидні й алкоголізм – для «нижчої». Кріпацтво стримувало громадську самоорганізацію селян. Ці чинники, на його думку, перешкоджали вихованню в українському суспільстві власної інтелігенції, яка б дбала про інтереси народу. Автор запропонував теорію селянської емансипації – поліпшення життя селян шляхом «розумної, спокійної» праці³⁸. Рушійною силою цієї теорії уважав інтелігенцію.

Реалізувати свої погляди щодо шляхів поліпшення селянського життя Т. Осадчий зміг після падіння самодержавства в 1917 р. Він був обраний заступником голови Української селянської спілки, а від неї делегований до складу Центральної Ради³⁹ й активно долучився до проведення земельної реформи.

Свої погляди на вирішення земельної справи Т. Осадчий оприлюднив на Всеукраїнському селянському з'їзді (28 травня – 2 червня 1917 р.), організованому Українською селянською спілкою. На форум прибуло близько 2500 делегатів від всіх українських губерній та місцевостей, населених українцями. Тихін Осадчий як посланець від Чернігівської губернії виступив першим у дискусії з земельного питання 31 травня. Він розвинув свою теорію селянської емансипації, започатковану в 1912 р., і доповнену реаліями революційного часу: земельна справа повинна вирішуватися на основі принципів соціалізму, але без великої ломки життєвого укладу. Нові форми користування землею, контрольовані земельними комітетами, не повинні шкодити доброму її використанню. Зауважував потребу сприяння хліборобським спілкам, розвиток національного страхування, підтримку переселенської справи, обережне ставлення до іпотечних боргів, збереження за кожним землевласником права на оселю і трудову норму, якщо він самостійно працюватиме на землі. Право розпоряджатися земельним фондом в Україні вважав компетенцією Сейму і Краєвого земельного комітету⁴⁰. Вирішення земельного питання Осадчий пов'язував із національним самовизначенням, якомога швидким проголошенням автономії України: «Основа нашого життя – земля. Землю ж як і волю здобудемо ми через здобуття автономії»⁴¹.

Докладніше свої погляди Т. Осадчий виклав у статті «Про земельну реформу на Україні», опублікованій незабаром на сторінках «Народної Волі». Зокрема, він закликав обережно втілювати ідеї соціалізму в земельних відносинах, щоб не нашкодити продовольчій справі. Заслуговує на увагу його гуманізм і компромісний підхід: «...основи земельної реформи мають бути вельми людськими, треба рахуватися з різноманітними інтересами людей, маючих так чи інакше справу з землею». На його думку, в Україні варто «вести велику та широку пропаганду соціалізму та кооперації в сільському господарстві», використовуючи досвід господарювання у великих маєтках в Італії⁴². У листопаді 1917 р. Осадчий був залучений до розробки земельного закону Центральної Ради⁴³. Однак той варіант був відкинутий Радою, яка на початку 1918 р. ухвалила закон про соціалізацію землі.

У 1918 р. Т. Осадчий став співорганізатором Центрального українського сільськогосподарського кооперативного союзу в Києві. З 1919 р. мешкав у Конотопському повіті, де займався викладацькою діяльністю.

Позиція Т. Осадчого суттєво відрізнялася від поглядів і діяльності інших діячів того часу, зокрема, членів УПСР. Економіст і громадський діяч негативно ставився до марксизму через ігнорування психології людей, їхньої моралі⁴⁴. Напрацювання Т. Осадчого у земельному питанні, його багатий досвід організації селянського життя провідні українські політичні сили в 1917–1918 рр., на жаль, не використали.

38 Осадчий Т. Українське селянство та його історична доля: історично-статистична розвідка. Київ : Друк. 2-ї Артлії, 1912. С. 31–32.

39 Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: біографічний довідник. Київ, 1998. С. 207, 210, 233.

40 Всеукраїнський селянський з'їзд. *Нова Рада*. 1917. № 52. 1 червня.

41 Перший Всеукраїнський селянський з'їзд. *Народна Воля*. 1917. 31 травня.

42 Осадчий Т. Про земельну реформу на Україні. *Народна Воля*. 1917. 11 червня.

43 Корновенко С., Земзюліна Н., Ковальова Н., Малиновський Б., Масненко В., Морозов А., Михайлюк О., Пасічна Ю. Селянство, земля і влада в період Української революції (1917–1921 рр.). Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2020. С. 124.

44 Осадчий Тихон Іванович. Провідники духовності в Україні: довідник / за ред. І.Ф. Кураса. Київ : Вища школа, 2003. С. 511–512.

Висновки

Тихін Осадчий виокремив із загальноросійського аграристського контексту «український напрям» статистико-економічних досліджень і сформував науково обґрунтовану картину земельних відносин у Наддніпрянській Україні. Економіст виступав проти обезземелення селянства (наймасовішу його середняцьку верству уважав нестабільною і тимчасовою), не пропагував радикальних методів у вирішенні земельного питання. Він був прихильником теорії селянської емансипації – поліпшення життя селян за допомогою освіти, кредитів, страхування тощо. Визначальний вплив на такі поступові зміни селянського життя, на думку Т. Осадчого, мала справляти інтелігенція. У художніх творах, зокрема у романі «Борці за землю и правду», письменник висвітлив специфіку селянського господарювання у пореформений період, у художній формі показав зародження і розвиток селянської революції в 1902 р. та 1905 р., еволюцію форм селянської боротьби. Ця боротьба, у трактуванні Т. Осадчого, не обмежувалася економічними гаслами, селяни керувалися й політичними мотивами (такі міркування Т. Осадчого свідчать на користь характеристики подій початку ХХ ст. як селянської революції). Письменник з'ясував специфіку участі селянського самоврядування в селянських бунтах на початку ХХ ст., висвітлив роль українських політичних партій в організації селянства (РУП, Українська соціал-демократична Спілка). На тлі загалом песимістичного ставлення до селянської активності Т. Осадчий зауважив ознаки суб'єктності у селянських діях на межі століть. Під час Української революції, зокрема на її першому етапі (1917–1918 рр.), Т. Осадчий займався популяризацією своєї концепції вирішення земельного питання, розробкою земельного законодавства, організацією селянства. Однак в українському політикумі перемогла ідея соціалізації землі, пропагована українськими соціалістами-революціонерами. Теоретичні і практичні напрацювання Т. Осадчого, як й інших економістів того часу, не було реалізовано.

References:

1. Hannitskyi, S. (2008). Tykhon Osadchyi – ekonomist, zemskyi statystyk i hromadsko-politychnyi diiach [Tykhon Osadchyi – Economist, zemstvo statistician, and socio-political figure]. *Visimnadsitiata naukova sesiia Oseredku Naukovoho tovarystva im. Shevchenka u Cherkasakh [The 18th Scholarly Session of the Shevchenko Scientific Society in Cherkasy]* (pp. 37–40). Cherkasy. [in Ukrainian]
2. Kornovenko, S. & Zemzyulina, N. & Kovalova, N. & Malinovsky, B. & Masnenko, V. & Morozov, A. & Mikhailyuk, O. & Pasichna, Yu. (2020). Selianstvo, zemlia i vlada v period Ukrainskoi revoliutsii (1917 – 1921 rr.) [Peasants, land, and power during the Ukrainian Revolution (1917 – 1921)]. Cherkasy : ChNU im. B. Khmelnytskoho. [in Ukrainian].
3. Lenin, V. (1977). Collected Works. Moscow : Progress Publishers, 3, 21–607.
4. Lysyi, I.F. (1998). Pro Tykhona Osadchoho [About Tykhon Osadchyi]. *Sumska starovyna [Ancient Sumy Land]*, III–IV, 80–82. [in Ukrainian].
5. Osadchii, T. (1908). Bortsy za zemliu i pravdu roman-byloe iz sotsialnoi zhizni na Ukraine. Epokha 1881 – 1905 gg. [Fighters for land and truth: A historical novel from social life in Ukraine. The era of 1881 – 1905]. Kiev : Tip. Petra Barskogo. [in Russian].
6. Osadchii, T.I. (1899). Zemlia i zemledeltsy v IUgo-Zapadnom krae na Ukraine Podolii i Volyni Opyt statistiko-ekonomicheskogo issledovaniia [Land and farmers in the Southwestern region (in Ukraine, Podillia, and Volyn): An attempt at statistical-economic research]. Kiev : Tip. Petra Barskogo. [in Russian].
7. Osadchyi, T. (1917, chervnia 11). Pro zemelnu reformu na Ukraini [On agrarian reform in Ukraine]. *Narodna Volia [Narodna Volia]*. [in Ukrainian].
8. Osadchyi, T.I. (1912). Ukrainske selianstvo ta yoho istorychna dolia: istorychno-statystychna rozvidka [The Ukrainian peasantry and its historical fate: A historical-statistical study]. Kyiv : Druk. 2-i Artili. [in Ukrainian].
9. Osadchyi Tykhon Ivanovych (2003). *Providnyky dukhovnosti v Ukraini: dovidnyk [Guides of spirituality in Ukraine: Reference book]* (edited by I.F. Kuras, pp. 511–512). Kyiv : Vyshcha shkola. [in Ukrainian].
10. Osadchyi Tykhon Ivanovych (30.06.1866 – 24.12.1945), ekonomist [Osadchyi Tykhon Ivanovych (1866 – 1945), economist]. Retrieved from <https://surl.luhqamuhj> [in Ukrainian].
11. Pershyi Vseukrainskyi selianskyi zizd [First All-Ukrainian Peasant Congress] (1917, travnia 31). *Narodna Volia [Narodna Volia]*. [in Ukrainian].

-
-
12. Polishchuk, V.T. (2022). Osadchy Tykhin Ivanovych [Osadchy Tykhin Ivanovych]. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy [Encyclopedia of Modern Ukraine]*. Kyiv : Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. Retrieved from <https://esu.com.ua/article-76818> [in Ukrainian].
 13. Polozhenie o selskom sostoianii: Obshchee polozhenie o krestianakh, vyshedshikh iz krepostnoi zavisimosti (Osoboe prilozhenie k tomu 9 zakonov o sostoianiiakh) / sostavlennoe po ofits. izd. 1876 g. Maksimovichem (Neofits. izd.) [Regulation on the peasant estate: General regulation on peasants released from serfdom (Special appendix to volume 9 of the laws on estates) / compiled from the official edition of 1876 by Maksimovich (Unofficial edition)]. (1894). Sankt-Peterburg : Tip. P. Voshchinskoi. [in Russian].
 14. Verstiuk, V., & Ostashko, T. (1998). Diiachi Ukrainskoi Tsentralnoi Rady: biohrafichniy dovidnyk [Figures of the Ukrainian Central Rada: Biographical reference book]. Kyiv. [in Ukrainian].
 15. Vlasenko, V. (1998). Konotopskyi soiuz kredytnykh ta oshchadno-pozychkovykh tovarystv: pershi kroky [The Konotop Union of Credit and Loan-Savings Societies: The first steps]. *Siverianskyi litopys [Siverian Chronicle]*, 1, 127–131. [in Ukrainian].
 16. Vlasenko, V. (1999). Z epistoliarnoi spadshchyny T. Osadchoho [From the epistolary legacy of T. Osadchy]. *Sumska starovyna [Ancient Sumy Land]*, V–VI, 144–151. [in Ukrainian].
 17. Vseukrainskyi selianskyi z'ezd [All-Ukrainian Peasant Congress]. (1917, chervnia 1). *Nova Rada [Nova Rada]*, 52. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 26.08.2025

Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2025

УДК 929:631.5-051Брунст]:332.2.021.8(477)»1918»
DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Pyrih>

Ruslan Pyrih

Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Research Fellow, Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6232-210X>

e-mail: ruslan_pyrih@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Pyrih, R. (2025). Participation of agrarian scholar Viktor Brunst in the preparation of land reform in Ukraine (may–december 1918). *Ukrainskyi Se-lianyn. [Ukrainian peasant]*, 35, 115–122. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Pyrih>

PARTICIPATION OF AGRARIAN SCHOLAR VIKTOR BRUNST IN THE PREPARATION OF LAND REFORM IN UKRAINE (MAY–DECEMBER 1918)

Abstract. The purpose of the article is to examine the activities of Viktor Brunst, Deputy Minister of Land Affairs of the Ukrainian Hetmanate, a renowned agrarian scholar, in the development of legislative foundations for land reform.

The methodological framework is based on the principles of historicism, academic rigor, problem-chronological approach, biographical method, and personification of historical events. Special attention is paid to the critical analysis of the legislative basis of the reform.

The scholarly novelty lies in the first attempt in Ukrainian historiography to present a systematic analysis of one of the key figures driving the agrarian policy of Hetman Pavlo Skoropadskyi.

Conclusions. The author convincingly argues that land reform was one of the main directions of state-building under the Hetmanate. The Ministry of Land Affairs, particularly Deputy Minister Brunst, played a leading role in its preparation. His activities as secretary of government land commissions and de facto coordinator of a complex set of measures to draft legislative acts for land transformation are explored. Sharing the ideology of Hetman's agrarian reform, he consistently defended its principles at the final sessions of the government, opposing the large-landowning lobby.

Keywords: Viktor Brunst, land reform, land commissions, Council of Ministers, Pavlo Skoropadskyi, Vasyl Kolokoltsev, Volodymyr Leontovych.

Руслан Пиріг

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інститут історії України НАНУ, Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6232-210X>

e-mail: ruslan_pyrih@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Пиріг Р. Участь ученого – аграрника Віктора Брунста у підготовці земельної реформи в Україні (травень – грудень 1918 року). *Український селянин*. 2025. Вип. 35. С. 115–122. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Pyrih>

УЧАСТЬ УЧЕНОГО – АГРАРНИКА ВІКТОРА БРУНСТА У ПІДГОТОВЦІ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ (ТРАВЕНЬ – ГРУДЕНЬ 1918 РОКУ)

Анотація. Метою статті є висвітлення діяльності заступника міністра земельних справ Української гетьманської держави, відомого ученого аграрника В. Брунста з підготовки законодавчих підстав реформування земельних правовідносин.

Методологічною основою є принципи історизму, науковості, проблемно-хронологічний, біографістики, персоніфікації подій. Особлива увага приділена критичному аналізу законодавчої бази реформи.

Наукову новизну складає перша в українській історіографії спроба подати системний аналіз діяльності однієї з провідних постатей рушіїв аграрної політики гетьмана П. Скоропадського.

Висновки. Автор аргументовано доводить, що земельна реформа була одним з головних напрямків державного будівництва Гетьманату. В її підготовці провідну роль відіграло міністерство земельних справ, зокрема заступник міністра В. Брунст. Досліджена його діяльність як секретаря урядових земельних комісій, фактичного координатора складного комплексу заходів з підготовки законодавчих актів земельних трансформацій. Поділяючи ідеологію аграр-

них реформ гетьмана, він послідовно відстоював її принципи до останніх засідань уряду на противагу поміщицькому великоземельному лобі.

Ключові слова. В. Брунст, земельна реформа, земельні комісії, Рада Міністрів, П. Скоропадський, В. Колокольцов, В. Леонтович.

Постановка проблеми

Дослідження діяльності В. Брунста, – одного з найпослідовніших adeptів проведення в Україні прогресивної земельної реформи має стати органічною складовою більш широкої наукової проблеми здобутків і невдач державного будівництва новітнього українського Гетьманату.

Аналіз сучасних досліджень і публікацій

В українській історичній літературі підготовка земельної реформи пов'язується насамперед з іменами її ідеолога Павла Скоропадського та міністрів земельних справ Василя Колокольцова (10 травня – 19 жовтня) і Володимира Леонтовича (25 жовтня – 14 листопада). Однак опубліковані журнали засідань уряду (Ради Міністрів і Малої Ради Міністрів) Української Держави, не актуалізовані архівні документи Міністерства земельних справ, мемуарні свідчення сучасників дозволяють висвітлити участь й інших активних розробників правової і структурної бази впровадження земельної реформи, зокрема заступника міністра В. Брунста. На даний час спеціальна наукова розвідка його діяльності в гетьманському уряді відсутня. Окремі факти його діяльності висвітлені в монографії з історії земельної реформи в Україні 1918 р.¹ Слід відзначити, що Вікіпедія та інші довідкові ресурси цей період життя В. Брунста подають одним реченням «був товаришем міністра землеробства в уряді Скоропадського»². Водночас наукова, педагогічна, громадська праця в дореволюційній Росії та міжвоєнній Чехословаччині представлені повніше³.

Джерельне підґрунтя висвітлення цього періоду діяльності В. Брунста становлять опубліковані журнали засідань Ради Міністрів та Малої Ради Міністрів Української Держави, на яких заступник міністра доповідав проекти законів і розпоряджень, документи Міністерства земельних справ, зокрема земельної комісії, її секцій та нарад за його головуванням, а також мемуари колег сучасників. В. Брунст не залишив власних спогадів про роботу в гетьманському уряді, але саме він зберіг і передав спогади міністра В. Колокольцова і один з проектів земельної реформи до Російського зарубіжного історичного архіву в Празі, документи якого нині зосереджені в ДАРФ. Там же зберігається й рукопис В. Брунста про роботу В. Колокольцова на чолі Вовчанського повітового земства⁴.

Виклад основного матеріалу

Віктор Емільович Брунст (4.01.1864 – 2.12.1932) народився в Харківській губернії. Батько Еміль Густавович – полковник інженерних служби, німець. Віктор отримав військову освіту, але невдовзі подав у відставку і вступив до Петровської сільськогосподарської академії, отримавши у 1899 р. фах вченого агронома. Управляв помістями в Катеринославській і Харківській губерніях, впроваджуючи новаторські практики господарювання. Засновник Сумської, Харківської, Івановської дослідних сільгоспстанцій.

Тривалий час жив у Петербурзі, завідував кафедрою агрономії у Стебутівському інституті сільського господарства. З 1909 р. працював у департаменті землеробства Головного управління землеустрою і землеробства під керівництвом В. Пуришкевича – палкого адепта столипінських аграрних реформ. Одночасно головував у Петербурзькому сільськогосподарському та Вільному економічному товариствах. Належав до партії кадетів. Після Лютневої

1 Піріг Р., Тимченко Р. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: історичні нариси, документи і матеріали. Київ, 2025.

2 https://ru.wikipedia.org/wiki/Брунст,_Виктор_Эмильевич. URL: <https://esu.com.ua/article-36343>; <https://www.geni.com/people/Виктор-Брунст/6000000053044367117>.

3 Серапионова Е. П. Российская эмиграция в Чехословацкой республике (20–30-е годы). Москва, 1995. С.131, 139, 151; Труды русской, украинской и белорусской эмиграции, изданные в Чехословакии в 1918–45 гг. Т. 1, Ч. 1. Прага, 1996.

4 Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Упоряд. Р. Піріг (кер.) та ін. Київ. Темпора, 2015; ЦДАВО України. Ф.1061. Оп.1-5, 1213 справ, більшість яких особові документи співробітників міністерства; ДАРФ. Ф.5881. Оп.2. Спр.232. Арк.102-106; Спр.112. Арк. 1-37.

революції очолював департамент сільгоспмашин Мінпроду Тимчасового уряду. Після жовтневого більшовицького перевороту в Петрограді повернувся до України.

З проголошенням 29 квітня 1918 р. Української Держави у Києві формувався перший гетьманський уряд, який очолив відомий земський діяч Федір Лизогуб. 7 травня він приступив до головування в Раді Міністрів, а вже за кілька днів на посаду міністра земельних справ запропонував кандидатуру Василя Колокольцова – голову Вовчанського повітового земства Харківської губернії, вченого агронома, успішного землевласника і мецената. За словами гетьмана П. Скоропадського, «це вже був особистий вибір Лизогуба»⁵.

В. Колокольцов, подолавши опір апарату міністерства, в якому домінували представники партії українських есерів, оновив склад співробітників. На посаду заступника міністра він запропонував В. Брунста. За його поданням уряд 25 травня ухвалив постанову: «Кандидатуру В. Е. Брунста схвалити і доручити державному секретарю представити п. Гетьману відповідний наказ»⁶. Слід відзначити, що В. Колокольцов добре знав Брунста як Харківського губернського агронома, директора земельного училища і засновника місцевої дослідної сільгоспстанції. Ще одним заступником міністра став відомий інженер – лісівник Григорій Бурлаков. Колишній Харківський міський голова барон Роман Будберг у спогадах про заступників міністра земельних справ писав: «Обидва особисті друзі Колокольцова і обидва видатні працівники, знавці справи»⁷.

Попри складнощі першого періоду діяльності, міністерство земельних справ стало базою функціонування урядової комісії по виробленню проектів земельної реформи, яку очолював особисто В. Колокольцов, а секретарем став В. Брунст. До неї ввійшли співробітники міністерства – директор департаменту землеробства О. Афанасенко, начальники відділів М. Черненков та І. Подольський, провідні вчені – аграрники О. Зноско-Боровський, С. Франкфурт, В. Косинський, барон Р. Будберг, граф О. Бобринський, лідер УДХП В. Шемет та інші. До роботи комісії були залучені також німецькі фахівці О. Аухаген та К. Брюнінг. Координація цієї складної роботи покладалася на секретаря комісії В. Брунста.

У міністерстві одночасно велася розробка низки законопроектів, які у своїй сукупності мали скласти правові підстави кардинальних перетворень у сфері земельних відносин. Діяльність комісії В. Колокольцова відразу привернула увагу провідних корпоративно-власницьких сил. Коли стали відомі перші позиції проекту про продажу-купівлю землі, яким передбачалося обмежити землеволодіння 25 десятинами, то Всеросійський союз земельних власників (далі – ВСЗВ) 26 травня терміново скликав з'їзд. Його делегати вимагали від уряду, щоб жоден законопроект щодо землеволодіння й землекористування не розглядався без участі їх представників, погрожуючи в разі невиконання, найбільш небажаними наслідками⁸. Демарш ВСЗВ викликав певну затримку оприлюднення закону, який був затверджений 14 червня, але принципова норма землеволодіння у 25 десятин була збережена. Водночас як поступка, до складу т. зв. Великої земельної комісії ввели керуючого справами ВСЗВ О. Зноско-Боровського.

У процесі підготовки законів В. Брунсту і правникам міністерства доводилося опрацьовувати і подавати на розгляд комісії різні варіанти законів, доповнення, зауваження, особні гадки, протести. Потім схвалені більшістю членів комісії проекти узгоджувалися у Мінфіні та Держконтролі, а прикінцевий варіант після прийняття урядом готувався за участю В. Колокольцова чи В. Брунста в Державній канцелярії, яка й подавала документ на затвердження гетьмана. Передчасний витік інформації про найважливіші положення майбутніх земельних правовідносин викликав протестну реакцію у власницьких колах. Направлялися делегації

⁵ Скоропадський П. Спогади. Київ – Філадельфія, 1995. С.162.

⁶ Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. Т.1. С.33-34.

⁷ Гетман П.П.Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Москва. Росспен, 2014. С.408.

⁸ Киевская мысль. 1918. 30 мая.

до Ф. Лизогуба і П. Скоропадського. Зауважимо, що стартову норму землеволодіння 25 десятин гетьман твердо і послідовно відстоював, усвідомлюючи обмеженість земельних ресурсів України. Хоч тиск на нього чинився з багатьох сторін. Київ був насичений відомими представниками російського політичного істеблішменту, які домагалися аудієнції у П. Скоропадського. Зокрема, він змушений був приймати колишнього царського міністра, одіозного політика В. Пурішкевича⁹.

Ухвалені Радою Міністрів і затверджені гетьманом законодавчі напрацювання земельної комісії В. Колокольцова до осені 1918 р. склали основні правореґулюючі акти проведення планованої земельної реформи: про право на врожай 1918 року (травень), про право продажу й купівлі земель (червень), про діяльність земельних комісій (липень), про Державний земельний банк (серпень). Однак їх реалізація була заблокована законом про створення земельно-ліквідаційних комісій (липень), який визначив піврічний термін відновлення земельно-майнових прав поміщиків. Спочатку треба було повернути їм земельну власність, порушену селянською стихією та законодавством Центральної Ради, а потім умовити поміщиків продати землю державі.

Крім цього, були й інші прийняті поспіхом і не зовсім продумані закони. Зокрема, у серпні ухвалений закон про скорочення дії орендних договорів, спрямований на формування державного земельного фонду за рахунок поміщицьких земель, які перебували в довгостроковій оренді. Оскільки головними орендарями були цукрові заводи, а впровадження закону могло серйозно порушити процес цукровиробництва, то 6 вересня голова Союзу цукрозаводчиків граф О. Бобринський направив міністру В. Колокольцову листа, в якому аргументовано доводив, що закон «втягне цукрову промисловість у великі потрясіння, а країну в цукровий голод»¹⁰.

В. Колокольцов доручив своєму заступникові В. Брунсту скликати з цього питання нараду зацікавлених сторін. У вересні під його головування відбулося кілька засідань за участю представників міністерства, Союзу земельних власників, Союзу цукрозаводчиків, Спільки орендарів. Розробники закону посилалися на квітневу грамоту гетьмана про зрівняння надільних і приватновласницьких земель, наголошували на важливості закону, відміна якого приведе до зриву земельної реформи. Доповідачі від цукрозаводчиків пропонували внести до закону правку про непоширення його на цукрові заводи.

Дебати сторін були тривалими, безрезультатними, переносилися, але врешті урядовці пішли на поступки і нарада ухвалила резолюцію: «По всіх взагалі орендних договорах, які підлягають знищенню в силу закону 23 серпня 1918 року, орендареві повинно бути надано право користуватися врожаєм і землею до кінця операційного терміну, але не більше одного року з дня затвердження купчої крепості (нотаріально завіреної угоди – авт.), а також отримувати відшкодування, понесених згідно договору, витрат»¹¹.

На наш погляд, зміна позиції урядової сторони (В. Брунст, О. Афанасенко, А. Ярошевич) була викликана усвідомленням державного значення виробництва цукру як одного з головних складників експорту, отримання інвалюти, врешті виконання обов'язкових поставок до Німеччини й Австро-Угорщини. Адже 10 вересня уряд підписав новий тристоронній економічний договір, за яким мав поставити союзникам 2,5 млн пудів цукру¹².

Урядова частина членів земельної комісії переконалася, що без імперативного закону про примусове відчуження поміщицьких земель реформа не відбудеться. Був розроблений

9 Донцов Д. Рік 1918. Київ. Київ. Темпора, 2002. С.88.

10 ЦДАВО України. Ф.1061. Оп.1. Спр.10. Арк.26.

11 Згідно з тогочасним законодавством, уряд мав ухвалити відповідний закон про внесення цієї правки. Однак у журналах засідань за вересень – жовтень таке питання не розглядалося, не виявлено й публікації в «Державному вістнику».

12 ЦДАВО України. Ф.1061. Оп.1. Спр.16. Арк. 54.

відповідний законопроект, який викликав гострі дебати серед членів комісії. Одним із його авторів був В. Брунст, який текст зберіг в еміграції і передав до архіву. Сформульована мета розробки цього правового акту цілком відповідала завданням земельної реформи: «збільшення площ селянського землеволодіння і створення якнайбільшого числа самостійних дрібних господарств». Однак перелік земель, які підлягали відчуженню (прогони, водопої, вигони і т.п.; землі, які постійно здаються в оренду за плату; господарства, які обробляються власним інвентарем, але за продуктивністю не відрізняються від селянських тощо), свідчать, що великоземельне лобі в міністерській земельній комісії настільки вихолостило законопроект, що в ньому й згадки не було про продаж поміщицьких латифундій. Австро-угорський посол Й. Форгач, добре поінформований про роботу земельної комісії, на початку вересня доповідав у Міністерство закордонних справ Австро-Угорщини, що більшість її членів висловилися за можливість примусового відчуження поміщицької землі, однак опоненти шляхом поправок домоглися того, що в підсумковій резолюції від принципів відчуження майже нічого не залишилося¹³.

Очевидно, що на цей час припадає зневіра міністра В. Колокольцова в можливість викупу державою поміщицьких земель з метою створення земельного фонду для продажу малоземельним селянам і він публічно відмовився від адміністративного тиску на землевласників. Зокрема, про це заявив на початку вересня: «Ні про яке примусове вивласнення приватновласницьких земель говорити не доводиться, бо на ринкові спостерігається пропозиція земель по порівнюючи недорогих цінах¹⁴. Насправді ж ця заява була далекою від реальної ситуації на тогочасному ринку землі. Саме цими днями гетьман П. Скоропадський під час державного візиту до Німеччини запевняв імператора Вільгельма II, що «у нас на Україні йде повним ходом розробка аграрної реформи, не дивлячись та те, що це складає великі труднощі»¹⁵.

Упродовж вересня – жовтня 1918 р. земельна комісія не підготувала жодного законопроекту, а відкриттям Державного земельного банку опікувався міністр фінансів А. Ржепецький, який, за словами П. Скоропадського, в аграрному питанні був невимовимий – «ніяких реформ не потрібно, земля природно перейде дрібним хліборобам»¹⁶. Банк створювався за взірцями колишніх імперських Селянського поземельного і Дворянського земельного банків. Його очолив відомий харківський діяч барон Р. Будберг. В. Брунст входив до наглядової ради банку. Однак проведення операцій з землею фактично не вдалося розпочати¹⁷.

На час жовтневої урядової кризи гетьман переконався у необхідності заміни В. Колокольцова. Вибір наступного міністра земельних справ був зумовлений вимогами нового ліберального кабінету Л. Баварського до гетьмана провести українізацію уряду і продовжити земельну реформу. У Берліні сподівалися й після завершення Світової війни зберегти джерела продовольчих ресурсів і ринки збуту своїх товарів¹⁸.

Після відмови кількох осіб (Є. Чикаленко, К. Мацієвич, О. Афанасенко) очолити Мінземсправ погодився відомий український діяч, письменник, видавець, меценат, поміщик і цукрозаводчик В. Леонтович з огляду на те, що ще чотири портфелі дістануться українським соціалістам. В. Брунст і Г. Бурлаков залишилися на своїх посадах. Щирий прихильник і товариш В. Леонтовича Є. Чикаленко в щоденнику занотував, що новий міністр ще не знає урядових порядків, а два його заступники як росіяни будуть всілякими способами ставати на перешкоді¹⁹. В. Леонтович був затверджений міністром у ніч на 25 жовтня і пробув на посаді міністра формально три, а фактично два тижні – до 14 листопада²⁰.

13 Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Документы и материалы. Киев. Партиздат, 1938. С.303.

14 *Робітничка газета*. 1918. 6 вересня.

15 Скоропадський П. Спогади. С.276.

16 Там само. С.166.

17 За свідченнями керуючого Державним земельним банком Р. Будберга вдалося укласти лише дві купівельні угоди.

18 Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). Москва: Госиздат, 1936. С.136.

19 Чикаленко Є. Щоденник. Т.2 (1918–1919). Київ: Темпора, 2004. С. 152.

20 ЦДАГО України. Ф.1064. Оп.1. Спр. 7. Арк.23–44. Засідання нового уряду відбувалися 1–14 листопада.

Очевидно, що В. Леонтовича апарат міністерства зустрів не дуже приязно, оскільки пізніше він писав: «В паперах міністерства я не знайшов нічого, що вказувало б на підготовку земельної реформи, або хоч би на те, що збиралися матеріали, відбувалися засідання тощо»²¹. Можна припустити, що В. Брунст не поспішав передавати новому міністру матеріали напрацювань команди попередників. Поточний архів міністерства був у його розпорядженні, цими документами він оперував на засіданнях уряду вже після відставки В. Леонтовича і частину з них вивіз у розташування Добровольчої армії.

У кінці жовтня 1918 р. відбулася перша робоча зустріч В. Леонтовича з гетьманом. За спогадами міністра, П. Скоропадський вимагав «виготовити програму і навіть законопроект реформи так скоро, що Міністерство не в силі було того зробити». А потім нагадував про необхідність прискорення підготовки документів. Але, коли через два тижні В. Леонтович приніс законопроект, то він залишив його у себе, так і не розглянувши. «Дякуючи сьому, – стверджував пізніше колишній міністр, – програма аграрної реформи і не була на розгляді міністерства (уряду – авт.) за той час, коли я там був»²².

14 листопада П. Скоропадський призначив третій уряд Гетьманату на чолі з відомим російським діячем, прихильником Антанти С. Гербелем, який залишив за собою й посаду міністра земельних справ. В умовах зайнятості і хвороби прем'єра В. Брунст став фактичним керівником Мінземсправ. Він представляв міністерство на засіданнях Ради Міністрів, виступав основним доповідачем з питань земельної реформи. Зокрема, П. Скоропадський в Грамоті до українського народу 29 жовтня з нагоди півріччя гетьманської держави оголосив про створення очолюваної ним особисто Великої земельної наради для завершення земельної реформи.

18 листопада на засіданні уряду В. Брунст запропонував розглянути результати діяльності попередньої земельної комісії ще до скликання Великої наради. Міністри відхилили цю пропозицію і визнали скликання «великої комісії з аграрної реформи невідкладно необхідним» і доручили В. Брунсту до наступного засідання визначити всі кандидатури її членів і подати на затвердження²³.

20 листопада В. Брунст доповів список членів комісії, мета якої в журналі засідань отримала нове формулювання «для вироблення основ (підкреслено нами – авт.) земельної реформи і пов'язаних з нею законів». Тобто, напрацювання комісії Колокольцова - Брунста повністю відкидалися. Структура нової комісії була надзвичайно громіздкою, а склад доволі розмаїтим. До неї входили особи, визначені гетьманом і урядом, представники всіх міністерств, Державної канцелярії, Державного контролю, всеукраїнських товариств землевласників, хліборобів-власників, цукрозаводчиків, орендарів, ПРОТОФІСУ та інших. За поданням В. Брунста до складу комісії були включені двадцять відомих учених-аграрників, економістів, фахівців сільгоспкооперації та статистики. Загальна кількість членів комісії склала понад 50 осіб. Рада Міністрів схвалила склад комісії й доручила В. Брунсту скликати її засідання 23 листопада²⁴.

Засідання комісії відбулося у призначений день. Організацією її засідання опікувався В. Брунст, оскільки голова уряду С. Гербель, на якого були покладені обов'язки керівника земельного відомства, тривалий час хворів. Основну доповідь на засіданні зробив відомий вчений, міністр праці В. Косинський. Інший член комісії, міністр юстиції В. Рейнбот, у спогадах відзначав, що професор, який донедавна був впевненим апологетом наділення землею працюючих на ній, подав науково обґрунтовану доповідь, довівши, що «при розверстці всіх земель поміщицьких, колишніх удільних, державних, монастирських і міських селянин може розраховувати на прирізку йому ½ десятини до наділу». В. Рейнбот, полтавський поміщик і

21 Леонтович В. Зібрання творів у 4-х томах. Т.3. К., 2004. С.213.

22 Гетман П.П.Скоропадський. Украина на переломе. 1918 год. С. 835. Друга і остання зустріч з гетьманом відбулася 11 листопада, коли той вже складав текст федераційної грамоти та формував новий уряд.

23 Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. Т. 1. С. 379.

24 Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. Т. 1. С. 382; Вісник Міністерства земельних справ. 1918. 30 листопада.

відвертий противник земельної реформи, не без злорадства констатував, що після такої доповіді засмутилися як найбільш переконані оптимісти «благодетельного черного передела», так й прихильники пошуку щастя України у її повному відділенні від Росії²⁵.

На наступних засіданнях розглядалися організаційні питання: формування секцій, правничих та редакційної комісії, визначення доповідачів тощо. Однак надзвичайно складна внутрішньополітична ситуація, бої з військами Директорії УНР велися вже на підступах до столиці, невизначеність міжнародного становища України не сприяли налагодженню роботи нової комісії. Формування її складу не було завершено. Навіть митрополит Антоній пізніше прислав свого делегата. Посланці українських організацій виходили з її складу. Представники великоземельного поміщицтва фактично саботували роботу, побоюючись прийняття закону про примусове відчуження землі та сподіваючись на швидкий прихід військ Антанти, які поховують саму ідею реформи. Засідання перетворювалися на некерований дискусійний клуб. Останнє відбулося 10 грудня²⁶.

5 грудня на засіданні Ради Міністрів В. Брунст доповідав «про причини, які викликали незатвердження до цього часу паном Гетьманом розглянутих і схвалених Радою Міністрів штатів міністерства землеробства». Відсутність унормованих штатів Мінземсправ мала за давню історію, пов'язану з толеруванням гетьманом проголошеному, але відразу й відставленому, Отаману Ради Міністрів М. Сахну-Устимовичу, полтавському поміщику і відомому конезаводчику.

Ще влітку П. Скоропадський підтримав його бажання очолити департамент конярства Мінземсправ. З огляду на необхідність значних асигнувань і не зовсім приязне ставлення до М. Сахна-Устимовича В. Колокольцова, питання передали на розгляд Малої Ради Міністрів, де після довгих дискусій погодили створення департаменту конярства, яке урядом так й не було реалізоване. Водночас гетьман без цього департаменту не затверджував штати міністерства. Рада Міністрів доручила В. Брунсту переробити штати міністерства, звести відділи тваринництва і конярства в один департамент і подати на схвалення уряду²⁷. Очевидно, за цим мало відбутися призначення нового директора департаменту.

Відзначимо, що М. Сахно-Устимович в найскрутніші часи залишався відданим П. Скоропадському. На початку грудня 1918 р. за його дорученням опікувався створенням такого кабінету міністрів, який би міг постати в час приходу військ Антанти і примирити Директорію УНР з гетьманом. Втілити задум не вдалося, бої вже йшли у передмістях столиці, гетьманське правління було приречене²⁸.

В. Брунст був присутній на останньому застенографованому засіданні Ради Міністрів 11 грудня 1918 р. Після приходу до влади Директорії Верховна слідча комісія УНР пред'явила міністрам і заступникам міністрів останнього гетьманського уряду, включаючи й В. Брунста, обвинувачення у намаганнях «скасувати українську державність і прилучити Україну до Московської (Російської) Держави озброєною силою»²⁹. Однак він уник арешту, дістався території Збройних сил Півдня Росії, де разом з В. Колокольцовим розробляв проект земельної реформи, яку генерал А. Денікін відхилив, визнавши її пропоміщицькою.

У 1920 р. В. Брунст виїхав до Європи. Жив у Празі, належав до російського еміграційного табору. Займався науковою, викладацькою та громадською роботою, за мандатом Ліги націй проводив обстеження сільського господарства країн Південної Америки, залишив вагому творчу спадщину. Помер у Празі, похований на Ольшанському кладовищі.

25 Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. С. 100.

26 ЦДАВО України. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 6.

27 Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. Т. 1. С. 413.

28 Саме в цей час М. Сахно-Устимович отримав велику суму грошей ніби з метою закупівлі коней для армії, але був захоплений повстанцями, пограбований і живим утоплений в Дніпрі. Пиріг Р. Одна доба прем'єрства Миколи Устимовича. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. 2014. Вип. 10.

29 Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. С. 757.

Висновки

Прихід до гетьманського уряду В. Брунста – відомого російського вченого-аграрника, успішного практика-експериментатора й досвідченого адміністратора був зумовлений насамперед потребами реалізації власного фахового потенціалу і водночас отримання засобів до існування. Передбачалася праця в команді колег однодумців, які перейнялися ідеєю зміни земельних правовідносин в Україні за взірцями столипінських реформ.

Як член партії кадетів, В. Брунст поділяв принципові положення партійної програми про можливість відчуження великоземельної власності і був переконаний у можливості втілення цих положень кабінетом міністрів переважно однопартійців. Тим більше, що гетьман відкрито демонстрував рішучість проведення реформи на користь малоземельних селян.

Саме В. Брунст – секретар комісії з вироблення законодавчих основ реформування земельних відносин – взяв на себе складну функцію координатора діяльності секцій і груп, які паралельно вели розробку кількох законів. На засіданнях точилися досить жорсткі дебати, вносилися правки, заявлялися протести, робилися посилання на російське імперське законодавство. Опрацьовані комісією проекти доводилося узгоджувати в Мінфіні, Держконтролі, Державній канцелярії.

В. Брунст усвідомлював, що не всі ухвалені закони були функціонально дієздатними в умовах державної абсолютизації приватної власності, за яких поміщицтво отримало потужні преференції, а уряд і гетьман не проявили політичної волі до задіяння імперативних інструментів створення державного земельного фонду.

На відміну від міністра В. Колокольцова, який зневірився в перспективах реформи, В. Брунст й у наступних каденціях уряду продовжував обстоювати прийняте законодавство і в середині листопада на засіданні Ради Міністрів навіть зробив спробу його підтвердження, яка була відкинута проросійським кабінетом міністрів. Наявні тематичні джерела дозволяють стверджувати, урядова діяльність В. Брунста була поєднанням намірів високофахового спеціаліста реалізувати загалом прогресивну земельну реформу з чесним виконанням службових обов'язків.

References:

1. Chykalenko, Ye. (2004). *Shchodennyk. T. 2 (1918–1919)* [Diary. Vol. 2 (1918–1919)]. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Dontsov, D. (2002). *Rik 1918* [The Year 1918]. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Getman, P. P. Skoropadskii. (2014). *Ukraine na perelome. 1918 god* [Ukraine at the turning point. 1918]. Moscow. [in Russian].
4. Kokh, H. (1936). *Krakh germanskoï okkupatsii na Ukraine (po dokumentam okkupantov)* [Collapse of the German occupation in Ukraine (based on occupiers' documents)]. Moscow. [in Russian].
5. Leontovych, V. (2004). *Zibrannia tvoriv u 4-kh tomakh. T. 3* [Collected works in 4 volumes. Vol. 3]. Kyiv. [in Ukrainian].
6. *Oswoboditel'naya voïna ukrainskogo naroda protiv nemetskikh okkupantov. Dokumenty i materialy. (1938)*. [Liberation war of the Ukrainian people against the German occupiers. Documents and materials]. Kyiv. [in Russian].
7. Pyrih, R. (2014). *Odna doba premiiertva Mykoly Ustymovycha* [One day of Mykola Ustymovych's premiership]. In *Problemy vyvchennia istorii Ukrainy 'koi revoliutsii 1917–1921 rokiv: Zbirnyk naukovykh statei* (Vol. 10). Kyiv. [in Ukrainian].
8. Pyrih, R., & Tymchenko, R. (2025). *Zemelna reforma hetmana Pavla Skoropadskoho: istorychni narysy, dokumenty i materialy* [Land reform of Hetman Pavlo Skoropadskyi: historical essays, documents and materials]. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Serapionova, E. P. (1995). *Rossiiskaia emigratsiia v Chekhoslovatskoi respublike (20–30-e gody)* [Russian emigration in the Czechoslovak Republic (1920s–30s)]. Moscow. [in Russian].
10. Skoropads'kyi, P. (1995). *Spohady* [Memoirs]. Kyiv–Philadelphia. [in Ukrainian].
11. *Trudy russkoi, ukrainskoi i belorusskoi emigratsii, izdannye v Chekhoslovakii v 1918–45 hh.* (1996). T. 1, Ch. 1 [Works of Russian, Ukrainian, and Belarusian emigration published in Czechoslovakia in 1918–1945. Vol. 1, Part 1]. Prague. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 21.06.2025

Схвалено до друку / Accepted: 19.08.2025

Голод, Голодомор 1932-1933 рр.

The famine, the Holodomor of 1932–1933

УДК: (477.74)«1924/1925»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Baikienich>

Dmytro Baikienich

Candidate of Historical Sciences, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7117-5762>

e-mail: b1946@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Baikienich, D. (2025). The famine of 1924 – 1925 in the USSR. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 35, 123–139. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Baikienich>

THE FAMINE OF 1924 – 1925 IN THE USSR

Abstract. *The goal is to investigate the nature of the famine of 1924–1925 in the Ukrainian SSR, its scale, course, and overcoming its consequences.*

Scientific novelty. *The article examines for the first time the issue of the famine of 1924–1925 in the Ukrainian SSR, highlights the role of the communist regime in the disaster's occurrence, and describes the measures taken to overcome its consequences.*

Conclusions. *Certain regions of Ukraine were hit by a drought in 1924, which led to crop failures. The lack of a grain insurance fund and the export of grain, and continued export to the RSFSR, also caused a regional famine and exacerbated the food crisis. Moscow was unwilling to acknowledge the famine in the USSR and did not redistribute food resources within Ukraine. Among its priorities is the stabilization of the grain market in Russian regions. This has contributed to the inflation of a disaster.*

Starving regions received support from Kharkiv, but it was regulated and financed from Moscow. Centralized assistance was mainly provided in cash loans to save the sown areas. However, the union center regularly created organizational and financial obstacles to this. As a result, the food crop wedge decreased, and corn crops increased.

Food aid to the population was secondary, minimized, and selective. The focus was on feeding hungry children, whose support was not sustainable due to unstable funding. Starving adults were provided with few alternative ways of earning a living. The survival of most depended on themselves. The local famine of the summer of 1924 in the Slobozhanshchyna and the Azov region spread in the spring of 1925 to most Ukrainian provinces, especially affecting Podillia. About 2 million people were starving.

Key words: *Ukrainian SSR, crop failure, famine, agriculture, sown areas, food aid, children.*

Дмитро Байкеніч

кандидат історичних наук, м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7117-5762>

e-mail: b1946@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Байкеніч Д. Голод 1924–1925 років в УСРР. *Український селянин*. 2025. Вип. 35. С. 123–139. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Baikienich>

ГОЛОД 1924 – 1925 РОКІВ В УСРР

Анотація. Мета – дослідити природу виникнення голоду 1924–1925 рр. в УСРР, його масштаб, перебіг і подолання наслідків.

Наукова новизна. У статті вперше досліджено питання голоду 1924–1925 рр. в УСРР, висвітлено роль комуністичного режиму у виникненні лиха та вжитих заходів спрямованих на подолання його наслідків.

Висновки. Окремі регіони України у 1924 р. вразила посуха, що призвело до неврожаю. Також викликало регіональний голод і загострило продовольчу кризу відсутність хлібного страхового фонду і продовження вивозу зерна до РСФРР і на експорт. Москва не бажала визнавати голод в СРСР та не перерозподіляла продовольчі ресурси всередині України. Серед її пріоритетів – стабілізація хлібного ринку в російських регіонах. Це вплинуло на роздмухування лиха.

Регіони, що голодували, отримували підтримку від Харкова, однак вона регламентувалася та фінансувалася з Москви. Централізована допомога переважно надавалася у формі грошових позик для збереження посівних площ. Однак союзний центр регулярно створював для цього організаційні та фінансові перепони. Як наслідок – зменшилися клин продовольчих культур і збільшилися посіви кукурудзи.

Продовольча допомога населенню була другорядною, мінімізованою та вибірковою. Домінувало харчування голодних дітей, підтримка яких не була сталою через нестабільне фінансування. Дорослих голодуючих незначним чином забезпечили альтернативними видами заробітків. Виживання більшості залежало від них самих. Локальний голод літа 1924 р. на Слобожанщині та Приазов'ї поширився навесні 1925 р. на більшість губерній України, особливо вразивши Поділля. Голодувало близько 2 млн людей.

Ключові слова: УСРР, неврожай, голод, сільське господарство, посівні площі, продовольча допомога, діти.

Постановка проблеми

Встановлення повного контролю над окупованими більшовиками українськими територіями супроводжувалося не тільки масовими вбивствами та репресіями, а й хижацькою економічною політикою, яка призвела до масового штучного голоду 1921–1923 рр. Виникнення СРСР у 1923 р. за задумом очільників комуністичного режиму мало стати вітриною досягнень пролетарського керівництва. Цьому заважав шлейф невирішених проблем, які умисно приховували, або применшували їх наслідки. Однією з таких був голод 1924–1925 рр., який на тлі більш масштабного попереднього голоду не набув відповідного наукового інтересу. Це лихо було першою ланкою в ланцюгу союзної голодотворної політики і заборони на вживання дефініції «голод», що тривало до кінця 1980-х років.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Тематика голоду 1924–1925 рр. в Україні в сучасній історіографії є досить обмеженою. Вона представлена збірниками документів та хронології подій. Насамперед мова йде про доробок вінницьких істориків про голодотворну політику радянського режиму на Поділлі, зокрема протягом 1924–1925 рр.¹ Певна кількість важливих документів, оприлюднена в статті Л. Батрак. Втім, дослідниця помилково пов'язала їх із передуючим масовим штучним голодом 1921–1923 рр.² Важливими для структурування та врахування окремих складових аспектів стали хронологічні видання, впорядковані О. Мовчан³.

1 Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів. Авт.-упорядн.: Р. Ю. Подкур та ін. Вінниця: ДП «ДКФ», 2007. 704 с.

2 Батрак Л. Документи про голод в Україні 1921–1923 років (із колекції «Український музей в Празі» ЦДАГО України). *Архіви України*. 2018. № 5-6. С. 135-154.

3 Україна: хроніка XX століття. Роки 1923–1924: довідкове видання. Голова ред. ради В.М.Литвин. Упоряд.: О. Мовчан. К.: Інститут історії України, 2009. 184 с.; Україна: Хроніка XX століття. Рік 1925: Довід. вид. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Упоряд.: О. Мовчан. К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. 312 с.

Основу дослідження становлять передусім документи із Центрального державного архіву вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України) і Центрального державного архіву громадських об'єднань та українці (далі – ЦДАГОУ). Також використано інформацію тематичних видань 1920-х років.

Виклад основного матеріалу

Урожай 1923 р. дещо вирівняв ситуацію з продовольчим балансом в УСРР після дворічного голоду. Центральне статистичне управління (ЦСУ) навіть визначало 215 млн пудів зернових лишків. Наркомпрод і північні заготівельні організації протягом 1923/24 р. заготовили 157 млн пудів. Окрім того, 41 млн пудів збіжжя було заготовлено за рахунок виконання селянами натурального податку. До РСФРР Наркомпрод вивіз 6,7 млн пудів, ще понад 3 млн вивезли різні північні організації. Таким чином, в українському селі станом на 1 червня 1924 р. загалом заготовили близько 210 млн пудів⁴.

Доречним у ситуації перманентних неврожаїв було б створення державного стратегічного зернового резерву. Однак, у Москві на фоні врожаю 1923 р. занадто захопилися відновленням хлібних експортних позицій на світовому ринку. У травні 1924 р. було оголошено, що річний вивіз хліба з СРСР досяг позначки у 225 млн пудів⁵. З цією метою переважна кількість зсипних пунктів, складів та елеваторів в українських хлібних губерніях протягом року були зайняті експортним зерном. Тому по факту не було навіть вільних площ для тривалого зберігання страхових зернових фондів. На початок літа 1924 р. в Україні залишався лише двомісячний запас хлібу – орієнтовно 6 млн пудів зерна для централізованого постачання⁶. Відтак подальші зернові операції цілковито залежали від нового врожаю.

Ситуацію з посівами відповідні структури відслідковували з квітня 1924 р. завдяки налагодженій системі зведень⁷. Окрім того, було проведене весняне вибіркове обстеження, яке охопило всі губернії України. Статисти опитали півмільйона господарств УСРР або 10,3% від загалу – найбільшу кількість по СРСР⁸. Згідно з отриманими даними очікувався добрий врожай.

Позитивні тенденції врожаю зернових на стадії дозрівання зруйнувала погода. За метеорологічними даними, в червні 1924 р. в Україні склалися дуже посушливі погодні умови. Денна температура повітря в більшості губерній сягала 32-33 градусів, а на півдні 35, що перевищило норму на 5 градусів⁹. Унаслідок посухи в різних місцевостях констатували неврожай.

Під час жнив визначилися регіони, які найбільше постраждали від неврожаю. Згідно з офіційними підрахунками ЦСУ УСРР, валовий урожай у 1924 р. обрахували у 554,4-565,4 млн пудів¹⁰. Порівняно з попереднім роком, урожай зменшився на 292,4 млн пудів, з яких по пшениці та житу – на 186,3 млн пудів. Серйозні втрати відчувалися в Харківській (-52,4%), Одеській (-42,2%), Донецькій (-40,1%) та Катеринославській (-37,9%) губерніях. По інших українських регіонах недорід був меншим¹¹.

Валовий збір 8 головних хлібів (зернові, бобові та картопля переведені в зернові) по УСРР у 1924 р. обрахували у 659,1 млн пудів. Сумарні потреби у забезпеченні сільського населення, насіннєві витрати і відгодівля худоби становили 571,3 млн пудів. Ще 60,9 млн пудів потребувало міське населення. Від'ємний баланс у 20,3 млн пудів був по Харківській

4 ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 1553. Арк. 13–16; Ф. 2. Оп. 3. Спр. 1092. Арк. 2-3.

5 XIII Съезд РКП(б). Стенографический отчет. Москва: Госполитиздат, 1963. С. 792.

6 Видимые хлебные запасы СССР на 1 июля 1924 года. Москва, 1924. С. 14-16, 47-48; Виноградский Н. Н. Хлебная проблема. (Замысел и выполнение. 1923–1926 гг.). Плановое хозяйство. 1925. № 10. С. 43-56.

7 ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2355. Арк. 3-4.

8 Население, посевы, скот, птица и сел.-хозяйственный инвентарь в 1923 и 1924 гг. Москва, ЦСУ. 1926. С. 5.

9 Народное хозяйство Украины в 1924–25 году. Харьков: УкрГосплан, 1925. С. 27; ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2355. Арк. 45-51.

10 Прим. За рік ці підрахунки офіційно були визнані помилковими – ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 59. Арк. 1.

11 Народное хозяйство Украины в 1924–25 году ... С. 27; Отчет о деятельности особой комиссии по борьбе с последствиями неурода 1924 года. (ОСОБКОМ) при СНК УССР. За период с 10 июня 1924 г. по 10 июня 1925 г. Харьков, Управделами СНК УССР, 1925. С. 26; План весенней с.-х. кампании Наркомзема УССР на 1925 год. Изд-во Наркомзема УССР «Радянський селянин». Харьков, 1924. С. 5–7; Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. Т. 2. 1923–1929. Под ред. А. Береловича, В. Данилова. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. С. 234.

та Донецькій – 10,3 млн і майже 7 млн по Чернігівській губерніям. Більшість губерній мали надлишок зернових, а остаточний республіканський баланс був профіцитним і становив 27 млн пудів¹². За умови відповідного перерозподілу врожаю та зменшення податку УСРР могла уникнути голоду.

Неврожай 1924 р. охопив значні площі союзу. Найбільше постраждало селян у РСФРР – 7,8 млн. Для запобігання масової смертності внаслідок голоду, у липні була створена Особлива комісія по боротьбі з наслідками недороду 1924 р. при РНК СРСР (далі – союзна Особком) під керівництвом О. Рикова (голова РНК СРСР і РНК РСФРР). Представниками України на засіданнях комісії були Е. Генкин (Наркомат внутрішньої торгівлі УСРР) і М. Вольф (Наркомат землеробства УСРР)¹³. Підкреслимо, що режим уникав офіційного застосування слова «голод», щоб не асоціювати СРСР із продовольчими кризами, які передували його створенню. Замінником виступали слова «неврожай» або «недорід» із відповідною апеляцією до природного чинника виникнення проблеми.

За союзним аналогом у Харкові 7 липня 1924 р. утворили Особливу комісію по боротьбі з наслідками недороду при РНК УСРР (далі – Особком України). До її складу ввійшли представники уряду та відповідних відомств та організацій. Головою Особкому України був призначений М. Владімірський, але по факту засідання відбувалися під головуванням В. Чубаря. Всі розпорядження цього органу були обов'язковими до виконання без їх попереднього затвердження РНК¹⁴.

Відносини між союзною та українською Особкомами були складними. Одразу була оголошена першочерговість забезпечення потреб постраждалих регіонів РСФРР¹⁵. Через поспіх і небезпеку логістичних затримок вже на початку серпня 1924 р. союзна Особком долучила до заготівлі насіння для російських губерній українських хлібозаготівельників¹⁶.

Як і в 1921 р., Москва максимально відтягувала визнання голоду/неврожаю в Україні. Це переконливо підтверджує рішення союзної Особком від 15 липня 1924 р., після доповіді М. Владімірського про ситуацію в УСРР. Зокрема, комісія постановила «визнати, що відповідно до підрахунків, прийнятих для визначення врожайності, на території України не було районів, які могли бути віднесені до неврожайних», а у випадку, «якщо б Український уряд, на підставі додаткової інформації, визначить райони з чистою продукцією в 6 пудів і нижче на душу населення, поставити питання про надання допомоги на обговорення комісії та встановити розміри та методи надання допомоги». Водночас ухвалили зобов'язати банківські організації надати необхідну кредитну підтримку для забезпечення посівним матеріалом семи округ з «пониженим врожаєм» і збереження худоби в них¹⁷.

Наслідки посухи 1924 р. для УСРР не були всеохоплюючими. Неврожай спостерігався в окремих районах, населених пунктах і навіть сусідніх господарствах. Разом із природним чинником, пов'язано це було з порушенням обробітку землі та сівозміни, використанням неякісного насіння. Зважаючи на це, визначення неврожайними цілих районів закладає маніпулятивний складник у розуміння масштабів голоду. Окрім того, саме розуміння голоду розмили штучно заниженою продовольчою нормою. Неврожайними були визнані території

12 ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 1047. Арк. 186; Ф. 27. Оп. 5. Спр. 661. Арк. 115 зв.-116.

13 Зима В. Продовольственная проблема в СССР на первом этапе новой экономической политики в 1921–1925 гг. Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. 2019. № 3 (51). С. 51–66. DOI 10.21685/2072-3024-2019-3-6.

14 Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 4–5; 31.

15 Україна: хроніка XX століття. Роки 1923–1924 ... С. 196.

16 Михельсон Е. Семенные кампании осени 1924 г. и весны 1925 г. В борьбе с засухой и голодом. Неурожаи в засушливых районах СССР и борьба с ними. Под общ. ред. и с предисл. А. И. Рыкова. М., Л.: Госиздат, 1925. С. 235–250.

17 Зима В. Продовольственная проблема в СССР ... С. 51–66.

зі збором менше 6 пудів на душу сільського населення в середньому по окрузі, а до того було не більше 12,3 пуди. Поза обрахунками залишили міське населення, яке частково залежало від хлібо-фуражного балансу свого району або округи. Зауважимо, що до врожаю зернових додали і збір картоплі, чого не було раніше¹⁸.

Відповідно до зібраної з регіонів інформації, українські округи об'єднали в дві групи: з чистим збором на людину до 12 пудів і до 20 пудів. Загалом в Україні нарахували до 137 районів у 32 округах першої групи. У них збір на душу населення не перевищував 12 пудів, а в 57 районах він був менший за 6 пудів. У найбільш вражених посухою районах Куп'янської, Шахтинської, Красноградської, Харківської, Старобільської, Луганської та Ізюмської округ кількість постраждалих господарств перевищила один млн (4,6 млн осіб). Разом із тим, для надання допомоги бралися лише постраждалі маломіцні господарства, яких було близько 609 тис. (до 3 млн осіб). Першочерговості надання допомоги підлягали господарства червоноармійців, інвалідів і КНС з чистим збором до 6 пудів на людину. Останніх нарахували 206,3 тис. (864 тис. осіб). Зрештою, союзна Особком визнала неврожайними лише Харківську, Куп'янську та Мелітопольську округи¹⁹. Згодом останню виключили з переліку, бо «більш точний підрахунок» встановив там збір більший за 6 пудів на людину²⁰, незважаючи на те, що в окрузі лише протягом 5–15 серпня зареєстрували 69 випадків смерті дітей від голоду²¹.

Продовольчої допомоги потребували й інші регіони України. Зокрема, до смуги постраждалих територій належали Старобільська округа (8,8 пудів на особу) Донецької губернії; Чернігівська (8,1), Сновська (8,3) та Новгород-Сіверська (8,3) – Чернігівської; Ізюмська (9,7) – Харківської; Красноградська (11,6) – Полтавської; а також Херсонська (11,4) – Одеської²². В окремих місцевостях спалахнули голодні бунти. Голодуючі вимагали негайної допомоги насінням та відкриття харчових пунктів²³.

Для надання насіннєвої та продовольчої допомоги у серпні 1924 р. на місцях провели моніторинг постраждалих господарств²⁴. Інформація про ситуацію надходила з райвиконкомів, які отримували заяви від постраждалих. Згідно з цими заявами, 37,3% господарств залишалося без хліба вже восени, 3,8% могли протриматися до 1 лютого, 12,9% – до березня, 16,7% – до квітня, 10,6% – до травня, 8,2% – до червня і лише 10,5% – мали хліб до нового врожаю. Підтвердженням голоду було поширення масового вживання населенням сурогатів. Зокрема, голодуючі Куп'янської, Харківської та Ізюмської округ вживали в їжу кукурудзяні качани, макуху, пшоно, соняшник, зрідка насіння конопель, жолуді, просяне лущиння, гарбузи, буряки, висівки, полови. Це поширилося також і в інших регіонах²⁵.

Головним завданням Особкому України було визначено збереження посівної площі. У Наркомземі було створено план осінньої посівкампанії, до якого входило надання постраждалим районам натуральної насіннєвої допомоги та позик на купівлю насіння та фуражу для худоби. На місця була направлена комісія, за висновками якої Харків просив у Москви 7 млн пудів насіннєвої позики. Союзна Особком затвердила лише 2,5 млн рублів²⁶ трьом визначеним постраждалим округам. Принагідно зазначимо, що цю позику Москва зобов'язала український Наркомзем повернути майже відразу з отриманого зерна попередніх

18 Попов П. Неурожай 1924 года, его размеры и последствия. В борьбе с засухой и голодом. Неурожай в засушливых районах СССР и борьба с ними. Под общ. ред. и с предисл. А. И. Рыкова. М., Л.: Госиздат, 1925. С. 11–32; ЦДАВО України. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 175.

19 План весенней с.-х. кампании Наркомзема УССР на 1925 год ... С. 7; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 128. Арк. 371.

20 Чубарь В. Борьба с недородом 1924 года на Украине. В борьбе с засухой и голодом. Неурожай в засушливых районах СССР и борьба с ними. Под общ. ред. и с предисл. А. И. Рыкова. М., Л.: Госиздат, 1925. С. 178–198.

21 Батрак Л. Документи про голод в Україні 1921–1923 років ... С. 135–154.

22 Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 3–4, 28.

23 Батрак Л. Документи про голод в Україні 1921–1923 років ... С. 135–154.

24 ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 661. Арк. 1.

25 Батрак Л. Документи про голод в Україні 1921–1923 років ... С. 135–154; Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 9; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 494. Арк. 70.

26 Прим. Заходи Москви і Харкова по насіннєвій допомозі відрізнялися. Наркомзем РСФРР ухвалив рішення про виключно натуральну форму позик. В УСРР цього зробити не могли адже методи роботи диктувалися з союзного центру і допомога була комбінованою з домінуванням фінансових виплат. Останнє створювало проблему купівлі насіння – Михельсон Е. Семенные кампании осени 1924 г. и весны 1925 г. ... С. 235–250.

посівних позик²⁷. Постраждали округи від повернення позик у 1924 р. РНК УСРР звільнила. Зрештою українські комуністи перерозподілили отримані для посівної кошти між більшою кількістю потребуючих регіонів. На них було заплановано закупити 955 тис. пудів жита та 850 тис. пудів озимої пшениці²⁸.

Одночасно із заходами щодо забезпечення озимим насінням українських губерній, зерно вивозили для посівних потреб інших суб'єктів СРСР. Перевезення насіння в межах союзу стартувало 10 липня і тривало до кінця вересня. З України планувалося вивезти 3140 вагонів зерна для посівної в автономній області німців Поволжя (800), Царицинській (1140) і Саратовській (900) губерніях, а також у Донській області (300). Насіння відвантажували не тільки Наркомзем, а й інші українські та союзні хлібозаготівельні організації²⁹. Офіційно тільки до неврожайних районів Поволжя з УСРР вивезли 2,5 млн пудів насінневого матеріалу³⁰. Зауважимо, що постраждалим регіонам у РСФРР було надано 10,7 млн пудів озимого насіння, які не змогли використати повністю, виник надлишок у 3,6 млн пудів³¹.

Внутрішні перевезення озимого посівного матеріалу в УСРР тривали протягом серпня-жовтня. Українськими заготівельниками (Хлібопродукт, Держторг, Держбанк, Всеукраїнська кооперативна спілка (далі – ВУКС) та Сільський Господар) для внутрішніх потреб було відвантажено понад 977 тис. пудів насінневого жита та понад 711 тис. пудів пшениці на суму понад 2,3 млн рублів. Основними губерніями для поза губернського ввозу були Донецька, Одеська та Харківська. Окремі партії насіння отримали й інші регіони. Частину операційних та організаційних витрат додали до закупівельної ціни зерна, що зрештою лягло на плечі позичальників³².

Головними отримувачами державної натуральної насінневої позики були: Валківська (жита – 113 тис. пудів, пшениці – 18 тис. пудів), Куп'янська (201 тис. і 48 тис.), Вовчанська (71 тис. і 12 тис.), Харківська (299 тис. і 33 тис.), Криворізька (150 тис. і 59 тис.), Мелітопольська (63 тис. і 314 тис.) та Херсонська (79 тис. і 227 тис.) райсільгоспспілки. У першу чергу зерно для засіву надавали колективним господарствам, комнезамам і родинам червоноармійців³³. Однією з умов допомоги була їхня участь у кредитних товариствах. Те саме стосувалося й грошових позик на заготівлю рядового (видано 1,275 млн рублів) та покращеного (500 тис. рублів) посівматеріалу. Інші групи селян отримували посівний матеріал за залишковим принципом, але не більше 3-х пудів на людину³⁴.

Зі всього отриманого зерна на місцях було розподілено 90,6%. Одним із пояснень цього потрібно вважати засміченість зернових і відмову селян їх отримати. Основна маса насіння була розподілена між індивідуальними господарствами. Лише 25 тис. пудів видали колгоспам. Значну позитивну роль під час посівної відіграло надання населенню с/г реманенту на 7 млн рублів позику³⁵.

Отримана насіннева допомога вкладалася в землю в несприятливих умовах. У серпні 1924 р. у східній половині Харківської губернії, в південній частині Одеської та в більшій частині Катеринославської та Донецької випало менше 40 мм опадів. У приморській смузі ситуація склалася ще гірше. У вересні-жовтні кількість опадів також було меншою за норму. Проте

27 Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 8; ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2358. Арк. 20 зв., Ф. 27. Оп. 5. Спр. 494. Арк. 157–17 зв., 194–194 зв., Спр. 535. Арк. 349. Прим.: Загальна цифра заборгованості по насінневим позикам 1922 р. та 1923 р. складала понад 4,7 млн пудів. Їх повернення передбачалося в грошовому еквіваленті з подальшим перерахуванням у центр. Восени частина постраждалих регіонів отримала відстрочку на виплату таких позик, а навесні їх повернення було призупинено по всій УСРР до збору врожаю 1925 р. – Голод та Голодомор на Поділлі ... С. 83.

28 ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 494. Арк. 17–18, 146.

29 Там само. Спр. 128. Арк. 166.

30 Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 5; Україна: хроніка XX століття. Роки 1923–1924 ... С. 199–201.

31 Михельсон Е. Семенные кампании осени 1924 г. и весны 1925 г. ... С. 235–250.

32 ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 128. Арк. 160; Спр. 489. Арк. 15–15 зв., 103–106; Спр. 494. Арк. 187.

33 Прим. Надання пільг сім'ям червоноармійців вплинуло на зростання зацікавленості молоді у службі в армії – Голод та Голодомор на Поділлі ... С. 74.

34 Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 6; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 128. Арк. 169–169 зв., 170–170 зв.; Спр. 489. Арк. 20; Спр. 494. Арк. 30.

35 Там само. Арк. 18–26, 165.

ранні зернові були засіяні своєчасно, а посів пізніх відбувався з великими перервами. Цьому також «посприяло» затягування строків підвезення посівного матеріалу. Несвоєчасність була викликана одночасним і першочерговим завантаженням насіння для постраждалих регіонів РСФРР, оскільки туди замість 600 вагонів вивезли 710³⁶.

Насіннєвою державною позикою було засіяно 230 тис. десятин або 60% площі постраждалих районів, яким пощастило опинитися в плані отримання натуральної допомоги через земоргани. Селянам, які не отримали натуральної позики, держава традиційно пропонувала грошову позику для купівлі насіння по лінії с/г кредиту. З цією метою Сільськогосподарським Банком України було передбачено понад 1,7 млн рублів. За рахунок таких кредитів було засіяно 160 тис. десятин. З огляду на те, що деякі кошти на місцях видавалися також губернськими банками і губвиконкомами, фактична площа осіннього засіву за допомоги державних коштів була більшою³⁷.

Документи свідчать, що за рахунок натуральних і грошових позик в Україні були засіяні мізерні 6,1% озимого клину, а загальна площа озимини коливалася в межах 6,3-6,9 млн десятин. Це було меншим на 2-7,4% від попереднього року³⁸. Зменшення відбулося переважно в степових округах, зокрема по Мелітопольській – менше на 240 тис. десятин, Бердянській – на 88,5 тис., Запорізькій – на 88 тис., Херсонській – на 85 тис., Криворізькій – на 77,5 тис., Павлоградській – на 75,5 тис., Красноградській – на 10 тис., Харківській – на 6 тис. і Маріупольській – на 4,6 тис.³⁹ Зазначимо, що голодуючі з’їли частину насіннєвої позики⁴⁰, а 30% озимого клину було засіяно зараженим шкідниками зерном⁴¹.

У контексті збереження посівних площ відбувалися заходи зі збереження робочої худоби. Влітку 1924 р. 45% господарств незаможних селян не мали її зовсім. Для збереження худоби постраждалим господарствам незаможників Особком України 18 серпня 1924 р. затвердила близько 1,2 млн рублів⁴². Загалом державою з липня по жовтень було виділено близько 2,7 млн рублів, що дало можливість зберегти 135-140 тис. голів. Це становило половину від потреби⁴³.

Найбільше позикових коштів під заставу худоби отримали Донецька та Харківська губернії – по 600 тис. рублів. Катеринославський Сільбанк отримав на цю мету півмільйона, Одеська філія – 450 тис., Полтавська – 250 тис., Київська – 100 тис. рублів. Такі позики видавалися переважно маломісним господарствам, зокрема в Харківській губернії бідняки та середняки отримали 97% коштів, в Донецькій – 96%, а в Одеській заможним не дали і копійки. Очевидно, що це робилося більше з політичною, ніж економічною доцільністю⁴⁴.

«Стан м’ясного ринку України характеризується як дуже тяжкий... На харківському ринку пропозиція худоби у жовтні цього року була на 200% більша, як у минулім році. Селянство продає молодняк і дрібну худобу, а останніми часами й робочу худобу», – повідомляла офіційна преса. Знищення худоби відбувалося й через конфіскацію внаслідок несплати єдиного с/г податку⁴⁵. Орієнтуючись на практику попередніх років, державою була організована централізована заготівля худоби, м’яса та шкіри. За півроку, починаючи з 1 жовтня, було заготовлено близько 2,6 млн пудів м’ясопродуктів. Деякою мірою це запобігло стрімкому зниженню цін на худобу, хоча кардинально на ситуацію не вплинуло⁴⁶.

36 ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 492. Арк. 4-7; Спр. 494. Арк. 20, 112-113.

37 Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 6.

38 Прим. Натомість у РСФРР озимий клин зріс на 16% – Михельсон Е. Семенные кампании осени 1924 г. и весны 1925 г. ... С. 235-250.

39 ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2358. Арк. 38; Ф. 27. Оп. 5. Спр. 535. Арк. 315.

40 Батрак Л. Документи про голод в Україні 1921-1923 років ... С. 135-154.

41 Народное хозяйство Украины в 1924-25 году ... С. 26; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 492. Арк. 14-16; Спр. 494. Арк. 23.

42 Там само. Спр. 535. Арк. 6, 7-8, 12.

43 Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 6.

44 Соловьев А. Неурожайные районы Одесской губернии (по данным осеннего опроса 1924 г.). Одесса, [1925]. С. 12-14; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 535. Арк. 108-109 зв.

45 Батрак Л. Документи про голод в Україні 1921-1923 років ... С. 135-154.

46 Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 7.

Другим напрямом допомоги Особкомом України була продовольча підтримка населення. Вже наприкінці липня 1924 р. почали розроблятися заходи щодо допомоги дітям, вагітним жінкам і породіллям постраждалих районів. Провідними установами у цьому питанні були Центральна комісія Допомоги дітям при ВУЦВК (далі – ЦКДопдіт) та Український червоний хрест (далі – УЧХ). Основною формою допомоги визначалася видача гарячої їжі (щоденно) або сухпайків (кілька разів на місяць), перевага віддавалася останньому через його меншу вартість. Цим опікувалися існуючі в населених пунктах дитячі заклади, школи, медичні заклади, консультації тощо. Разом із тим, додаткову допомогу надавали сиротинцям. Велика увага приділялася розширенню мережі організації «Друзі дітей» на місцях⁴⁷.

Союзна Особком для харчування українських дітей до 13 років на 7 місяців розподілила один млн рублів. На місцях кошти планували виділити за принципом надання допомоги 50% голодуючих дітей Мелітопольської і 75% Харківської та Куп'янської округ. Місцевими силами було організовано харчування 97 тис. дітей. На початок листопада в постраждалих районах нараховувалося близько 2,5 млн дітей, значна частина яких голодувала⁴⁸.

У найбільшій скруті перебували діти-безхатченки, яких на 15 вересня нарахували близько 276 тис. Сиротинці могли розмістити лише 52 тис. Разом із тим, УЧХ організував 10 дитячих с/г колоній для 600 безпритульних та 15 інших закладів опіки. Наприкінці року ЦК Допдіт повідомляв про 200 тис. безпритульних, більшість із яких на Донбасі та в Одесі. Харчову допомогу отримували 30% дітлахів⁴⁹.

Початок кампанії допомоги дітям з боку ЦКДопдіт та УЧХ припав на кінець жовтня – початок листопада. Кампанія була розрахована до 1 червня 1925 р. з охопленням близько 15,5 тис. дітей. Орієнтовна вартість пайка в середньому становила 2 рублі. Видавали його через кооперацію⁵⁰. Протягом листопада – січня на дитяче харчування ЦК Допдіт було витрачено 164,8 тис. рублів (68,8 тис. з місцевих бюджетів, решта – з центру). За ці кошти у Харківській, Катеринославській, Одеській, Донецькій та Полтавській губерніях було роздано 82,4 тис. дитячих пайків. У першій найбільше – 35,9 тис. одиниць. За інформацією Охматдиту, в той самий час у Харківській, Куп'янській та Мелітопольській округах громадські організації та Особком України годували 80 тис. дітей⁵¹.

На засіданні Наркомздраву в серпні було розглянуто питання підготовки медичних закладів до можливої епідемії як наслідку голоду⁵². Проблемним було питання фінансування таких заходів. Наркомом охорони здоров'я УСРР М. Гуревичем було визначено головні напрями роботи: профілактика здоров'я дітей, боротьба з дитячою смертністю, санітарні та протиепідемічні заходи, забезпечення населення достатнім медичним обслуговуванням тощо. Очільник відомства підкреслив необхідність надання продовольчої допомоги не тільки голодуючим дітям, а й дорослим⁵³.

Лише частина голодуючого дорослого населення отримала продовольчу підтримку від селянських комітетів взаємодопомоги. Ними було видано 1,2 млн пудів хліба з розрахунку від 1 до 2 пудів на подвір'я одноразово. Режим не став просто роздавати допомогу нужденним, а використав можливість залучити значні трудові ресурси до громадських меліоративних робіт – найбільш трудомістких, що могли виконувати некваліфіковані робітники за найменших

47 ЦДАВО України. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 3-3 зв.; 5-8.

48 Там само. Арк. 9, 54-54 зв.; Україна: хроніка XX століття. Роки 1923-1924 ... С. 235-236.

49 Батрак Л. Документи про голод в Україні 1921-1923 років ... С. 135-154; Україна: хроніка XX століття. Роки 1923-1924 ... С. 235-236.

50 ЦДАВО України. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 9.

51 Там само. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 494. Арк. 69, 71.

52 Там само. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 39-40; Прим. Через голод швидко поширилися різноманітні захворювання: цинга, куряча сліпота, анемія, черевний та висипний тиф, скарлатина, кір тощо – Там само. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 494. Арк. 70.

53 Там само. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2378. Арк. 20-22.

витрат на матеріали. Такими видами меліоративних робіт були: ремонт і будівництво ставків, осушення боліт і водно-болотних угідь, заліснення ярів і пісків тощо. Початок залучення постраждалих до таких робіт затягнувся до грудня через затримку переводу цільових коштів з Москви⁵⁴. Роботи тривали з грудня до червня в Харківській, Куп'янській, Ізюмській, Мелітопольській, Старобільській та Могилівській округах, а також у 16 районах Одеської губернії. До 1 червня участь у громадсько-меліоративних роботах взяло понад 30 тис. господарств або 16% від загалу постраждалих⁵⁵.

Одним із напрямів допомоги була підтримка кустарів постраждалих районів шляхом їх завантаження роботою через куспромкооперацію. По Харківській та Куп'янській округам передбачалися роботи таких видів: лозоплетіння (замовлення на 150 тис. рублів), смушково-кожушна справа (125 тис.), взуттєва (252 тис.) та деревообробна (140 тис.). У Мелітопольській окрузі кустарів планували залучити до будівництва с/г машин (на 10 тис. рублів), виробу екіпажової продукції (80 тис.), металевих виробів (8,5 тис.), деревообробки (20 тис.) та лозоплетіння (37 тис.)⁵⁶.

Важливою складовою боротьби із наслідками посухи була стабілізація цін на хліб. Інформація про неврожай викликала їх різкий зріст наприкінці травня 1924 р. Населення піддалося паніці, готувалося до повторення сценарію кількарічної давнини. Стабілізації сприяло завершення збору, селян буквально заспокоїла фактично визначена кількість урожаю, але зниження цін розпочалося лише наприкінці серпня. Заготівля хлібу за таких умов була вкрай низькою, зокрема, за серпень вдалося зібрати 10 млн пудів⁵⁷ при загальному плані в 160 млн⁵⁸. Для виправлення ситуації було введено жорсткі строки виконання єдиного сільгосподатку з організацією трійок, виїзних сесій судів і прокурорським контролем⁵⁹. Цей репресивний «батіг» було підкріплено й «пряником» – завозом у заготівельні райони достатньої кількості промтоварів для товарообміну⁶⁰. Комплекс зазначених заходів дав результат – на 1 листопада зібрали майже 47 млн рублів єдиного сільгосподатку (перевиконання місячного плану на 104%), а на початок грудня – 49,7 млн рублів. Водночас заготівля зерна сильно відставала – було зібрано лише третину річного плану⁶¹.

Володіючи інформацією про неврожай, більшовики все одно планували продовжувати експорт зернових з УСРР. У протоколі засідання Української економічної ради (далі – УЕР) і Держплану з реалізації врожаю від 21 червня 1924 р. констатовалося, що «передбачувані товарні надлишки достатні для задоволення потреб внутрішнього ринку та участі в певній мірі в експорті»⁶². Зокрема, з неврожайної Харківської губернії планували вивезти 0,65 млн пудів, Донецької – 1,53 млн і Чернігівської – 0,26 млн⁶³. Невдовзі експорт таких культур, як пшениця, жито та овес було призупинено. Однак, вивіз ячменя, кукурудзи та бобових продовжувався⁶⁴.

У вересні на засіданні УЕР із хлібозаготівлі, попри жваву дискусію щодо хлібно-фуражного балансу в УСРР, визначили планові цифри вивозу на північ – 52–57 млн пудів та експорту – 20 млн пудів⁶⁵. Останню цифру можна пов'язати з надлишком у 27 млн пудів, обрахованих після збору врожаю. Водночас у Наркомземі зазначали, що «селянські надлишки, після голодних років, спрямовуються в значній частині до резервних страхових

54 Там само. Спр. 1557. Арк. 99 зв.; Ф. 27. Оп. 5. Спр. 535. Арк. 172–172 зв.

55 Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 9–10.

56 Платонів І. Боротьба з наслідками неурожаю й куспромкооперація. *Сільський Господарь*. Ч. 16. 31 грудня. 1924. С. 18–19.

57 Хозяйственная конъюнктура Украины в июне – августе. *Плановое хозяйство*. 1924, № 9–10. С. 317–321.

58 ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2355. Арк. 54.

59 Батрак Л. Документи про голод в Україні 1921–1923 років ... С. 135–154; ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 58. Арк. 6 зв.; Ф. 269. Оп. 1. Спр. 539. Арк. 35. Прим. Лише Харківська округа влітку 1924 р. отримала знижку на виконання єдиного с/г податку. Частині інших регіонів УСРР цей податок було знижено в січні 1925 р., а загальна сума знижки сягала 1,8 млн рублів – Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 7.

60 Виноградский Н. Н. Хлебная проблема ... С. 43–56.

61 Україна: хроніка XX століття. Роки 1923–1924 ... С. 239, 244; ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 539. Арк. 37 зв.

62 ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2355. Арк. 54.

63 Там само. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 661. Арк. 115 зв.–116.

64 Батрак Л. Документи про голод в Україні 1921–1923 років ... С. 135–154; ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 539. Арк. 29 зв.

65 Виноградский Н. Н. Хлебная проблема ... С. 43–56; ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 1047. Арк. 123–124; 184–197.

запасів всередині самих господарств і незначні надлишки 24 року легко можуть розсмоктатися цим процесом»⁶⁶.

Вивіз зернових із УСРР за кордон у другій половині 1924 р. склав понад 4,8 млн пудів, у той час як до росії – понад 23 млн⁶⁷. Експорт збіжжя на тлі голоду викликав негативну реакцію населення, особливо мешканців міст. Зокрема, вантажники, портові робітники та робітники державних підприємств Миколаївського та Одеського портів оголосили страйк і припинили відвантаження зерна. Для охорони портів і уникнення ймовірних заворушень на місця були направлені військові. Застосування військової сили через спротив вивозу збіжжя, а також погроми голодуючими зернових складів відбулися на Полтавщині, Херсонщині та навіть у Харкові⁶⁸.

Наступним етапом подолання наслідків неврожаю стала весняна посівна кампанія. Вона стартувала ще до завершення осінньої. Зокрема, 12 вересня на засіданні Особкому України розглядався орієнтовний план ярого посіву⁶⁹. З цією метою губернські земвідділи прохали надіслати місцеві плани весняної посівної кампанії, але це було проігноровано. Тому загальний план у Наркомземі розробляли згідно з інформацією, наданою ЦСУ за пропорційними потребами (незаможні-середняцькі-куркульські). На кінець вересня ЦСУ мав оновлені дані щодо постраждалих округів, але порайонні показники були неповними. Згідно з нею, дефіцит хліба мав місце у Харківській (9,5 млн пудів), Мелітопольській (6 млн), Куп'янській (5 млн), Старобільській (4,3 млн), Херсонській (2,9 млн), Красноградській (2,7 млн), Малинській (2,6 млн) та Сновській (2 млн) округах. До постраждалих також належали регіони, де нестача складала менше 2 млн пудів. Лише Харківська, Куп'янська та Мелітопольська округи визнавалися «неврожайними», оскільки чистий збір у них складав менше 6 пудів. Інші 8 округ зі збором менше 12 пудів (мали у своєму складі голодуючі райони) зараховувалися до категорії «дефіцитних». На підставі такого списку був створений план-заявка на насіннєву позику для ярової кампанії⁷⁰. Документ був розісланий для ознайомлення та узгодження.

З Харкова, Києва, Одеси та Артемівська⁷¹ прийшли плани-заключення з аргументами про помилковість розрахунків. Зокрема, в Одесі підраховали, що 680 тис. рублів для купівлі насіння не покривали зернового дефіциту. Нестачу оцінили в 2 млн пудів. Клопотання Одеського губвиконкому про збільшення позики Наркомземом було відхилене, адже регіон мав позитивний зерновий баланс⁷². У відомстві наголосили, що корегування по одному регіону потягнуть за собою неприпустимі зміни всього плану. Тому було запропоновано збільшити фінансування посівної кампанії за рахунок місцевих ресурсів губсільбанку та кооперації. Зрештою, відбувся остаточний перерахунок і позику Одеській та Катеринославській губерніям було зменшено, а Донецькій – збільшено⁷³.

План весняної посівної був затверджений Наркомземом 11 жовтня. Ним передбачалося ввезення насіннєвої державної допомоги голодуючим округам. Регіони з окремими голодуючими районами мали отримати грошові позики. Ціни на насіння були закладені відповідно до встановлених розцінок із надбавкою в 30 коп. для оплати логістики та розподілу. Половина коштів мала надійти у жовтні, 30% – у листопаді й 20% – у грудні. Передбачалися виплати на оранку для безкінних господарств⁷⁴.

66 План весенней с.-х. кампании Наркомзема УССР на 1925 год ... С. 7.

67 Народное хозяйство Украины в 1924–25 году ... С. 30.

68 Батрак Л. Документи про голод в Україні 1921–1923 років ... С. 135–154; ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 539. Арк. 21 зв.

69 ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 494. Арк. 172.

70 Там само. Спр. 661. Арк. 153, 155, 193, 223.

71 Прим. До 13 вересня 1924 р. – м. Бахмут.

72 Прим. При загальному позитивному балансі по всій Одеській губернії в 11,07 млн пудів, неврожайним районам бракувало майже 5 млн пудів хлібу, а в благополучних надлишки обраховувалися в понад 16 млн пудів – Соловьев А. Неурожайные районы Одесской губернии ... С. 4.

73 ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 535. Арк. 392, 395, 399–399 зв., 446.

74 Там само. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2358. Арк. 21; Ф. 27. Оп. 5. Спр. 661. Арк. 223 зв. – 224 зв.

Союзна Особком 24 жовтня 1924 р. на заготівлю ярового насіння для УСРР виділила 2,47 млн рублів, які мали надійти трьома траншами, починаючи з листопада. Ще один млн рублів виділив Укрсільбанк. Ці кошти розподілялися для самостійної купівлі населенням зернових. Сума, яку виділяли Губернські спілки с/г кредиту, безпосередньо залежала від наповнення фонду повернення населенням попередніх позик. Заготівля зерна на місцях була покладена на українські хлібозаготівельні організації, адже центральні організації займалися заготівлею насіння для постраждалих регіонів РСФРР. Союзна Особком також продовжила діяльність Центральної насінневої трійки, внаслідок чого згодом відновили роботу укрнасінтрійки. Останню, окрім безпосереднього керування процесом заготівлі посівного зерна для потреб постраждалих українських регіонів, зобов'язали керувати процесом заготівлі філіалами Центральної організації для потреб РСФРР⁷⁵.

5 листопада 1924 р. відбулася перша нарада хлібозаготівельників при Наркомвнуторзі, на якій розглянули питання заготівлі насіння для весняної посівної в Україні. 12 листопада Особком України видала постанову про відновлення посівної трійки з керівництва заготівлі та відвантаження насіння. До регіональних контор Хлібопродукту було надіслано повідомлення про негайну заготівлю ярового зерна з акцентом на його якість. На підставі переважаності виконанням насінневого плану РСФРР, Насінтрійка СРСР відмовила у залученні центральних організацій (зокрема Хлібопродукту) до реалізації насінневого плану УСРР⁷⁶.

Вдруге нарада відбулася 14 листопада за участі представників УЕР. Хлібозаготівельні організації повідомили про можливість заготівлі 970 тис. пудів ячменя, 80 тис. пудів ярової пшениці та 300 тис. пудів вівса за умови його завезення з-за меж України. Зауважувалося, що зазначені обсяги були реальними за умови відсутності нарядів вивозу до РСФРР і припинення експорту ранніх ярових культур. З огляду на зазначене, на нараді УЕР 17 листопада вирішили насінневу позику проводити у грошовій формі, а також заборонили звозити ячмінь до портів з метою експорту⁷⁷.

Підготовка до посівної розпочалася на початку грудня, коли на місця надійшло рішення про початок розподілу та заготівлі посівного зерна протягом наступних двох місяців. І хоча строки на місяць скоротилися, в губерніях таку директиву схвалили, обережно підкреслюючи вчасність отримання відповідного фінансування. В самих губерніях відбувся внутрішній перерозподіл очікуваних коштів. Зокрема, в Донецькій губернії з Артемівської та Старобільської округ 36,5 тис. рублів перенаправляли Сталінській, а з Луганської округи 21 тис. рублів «пересунули» до Маріупольської⁷⁸.

Виділення коштів на весняну посівну сильно затягнулося, що загрожувало зривом кампанії. 22 грудня 1924 р. секретар Особкому України В. Чубар надіслав до союзного Особкому телеграму про «необхідність негайного переведу асигнувань». У Харкові вірили, що цей крок зрушить питання з місця. На представника УСРР при уряді СРСР було покладено зобов'язання вжити заходів із прискорення переведу, а на Наркомфін УСРР – відслідковувати його. Затримка фінансування заготівлі насіння виникла, зокрема, через непорозуміння з Наркомфіном СРСР. Пов'язано це було з нецільовим використанням кредитів для УСРР на громадські роботи для закупівлі насіння. У Москві, не розбираючись у ситуації, розцінили це як наявність у Харкова внутрішніх резервів для посівної та зменшили суму

75 Там само. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 535. Арк. 433–433 зв.; Спр. 661. Арк. 196–200.

76 Там само. Спр. 535. Арк. 276 зв., 404, 406, 450.

77 Там само. Арк. 316, 339.

78 Там само. Спр. 661. Арк. 103, 104–105.

цільового кредиту. Такий сумбур негативно вплинув на строки фінансування як громадських робіт, так і на підготовку до посівної⁷⁹.

Перші союзні кредити надійшли наприкінці грудня. До січня ціни на зерно підвищилися на 50% і час вигідних закупок насіння було втрачено. Отримані кошти були розподілені серед окрвиконкомів. Наркомзем відразу розпочав активну роботу з організації насіннєвої заготівлі. Насамперед 29 грудня 1924 р. відбулася нарада з українськими заготівельниками, на якій розглянули ресурсні можливості кожної з організацій. Зокрема, представник Наркомвнуторгу заявив, що Хлібопродукт до 15 лютого міг надати не більше 100-150 тис. пудів ярової пшениці та ячменю. Можливості Сільського Господаря обмежувалися у 80 тис. пудів вівса, 100 тис. пудів ячменю та 20 тис. пудів пшениці. Поставки Укрмугу не розглядалися, адже організація забезпечувала продовольством міста. Водночас обговорювалося використання 200 тис. пудів ячменю, що були заготовлені ВУКС для Наркомзему РСФРР. Припускалася навіть думка щодо розірвання угоди з останнім⁸⁰.

Українські хлібозаготівельники були неспроможні забезпечити необхідну кількість насіння хлібом. Так, Хлібопродукт повідомив Особком України, що не може виконати покладені на нього завдання, зважаючи на спад пропозиції зернових на українському хлібному ринку та зобов'язання перед союзним Особкомом. Наркомвнуторг так само відмовився регулювати постачання посівного зерна, адже «насіннєві потреби не включені до плану узгодженого РПО». Щодо останнього, то Всеукраїнська контора Хлібопродукту мала до 10 січня вивезти до РСФРР⁸¹ 350 тис. пудів ячменю та 150 тис. пудів ярої пшениці. Для внутрішніх потреб бракувало 863 тис. пудів насіннєвого матеріалу, водночас на північ мало бути вивезено 1,1 млн пудів⁸². У такій ситуації 8 січня 1925 р. Наркомвнуторг і Наркомзем звернулися до УЕР із проханням заборонити вивозити насіннєве зерно до РСФРР до моменту забезпечення потреб України, що і було запроваджено⁸³.

12 січня 1925 р. на засіданні УЕР повторно розглядалося питання фінансування посівної кампанії. На той момент для Харківської, Куп'янської та Старобільської округ було отримано лише 1 млн рублів з 2,47 млн необхідних. Не виправдалися і прогнози цін на зерно: вони зросли не на 30 коп., як планувалося, а на 50-60. Окрім того, союзна Особком постановила включити до переліку голодуючих округ райони Придніпров'я. З огляду на це, Харків просив збільшити фінансування до 3,23 млн. Союзна Особком відмовила в перегляді суми, але підтримала пропозицію взяти у центральних хлібозаготівельників 200 тис. пудів пшениці та 350 тис. пудів ячменю, заготовлених для вивозу до російських регіонів. Своєю чергою, комісія Насінтрійки СРСР не погоджувалася передавати заготовлений ячмінь. За таких умов знову обговорювалася можливість «внаслідок нестачі ячменя та пшениці перенести центр уваги на розширення кукурудзяного клину». Згодом УСРР виділили необхідні кошти. З них 315 тис. рублів надали Харківській, Куп'янській, Ізюмській та Київській округам. Решту розподілили між іншими регіонами: найбільше перевели Старобільській (129,8 тис. рублів) та Херсонській (102 тис.) округам⁸⁴.

На тому ж засіданні УЕР 12 січня 1925 р. було ухвалено рішення використати 2/3 заготовленого українськими хлібозаготівельниками для продпостачання та потреб посівної,

79 Там само. Спр. 535. Арк. 172-172 зв., 327. Прим. Чергову суму на організацію громадських робіт у другому півріччі 1924-1925 рр. було надано наприкінці березня – Україна: Хроніка XX століття. Рік 1925 ... С. 70.

80 ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 535. Арк. 317-318.

81 Прим. Згідно інформації ПОШС, лише протягом грудня 1924 р. та першої декади січня 1925 р. для РСФРР відвантажили понад 4 млн пудів зернових – ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 1047. Арк. 2.

82 Прим. Для ярової кампанії та пересіву загублених посівів озимини регіонам РСФРР було виділено 24,6 млн пудів насіння натурою – Михельсон Е. Семенные кампании осени 1924 г. и весны 1925 г. ... С. 235-250.

83 ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 535. Арк. 276-277, 302, 303, 339. Прим. Заборона на вивіз насіння зернових культур з України по нарядах з центру була знята 28 січня 1925 р. – Там само. Арк. 134.

84 Там само. Арк. 89, 90-90 зв., 106, 135, 149, 237, 240, 259. Прим. Практика збільшення посівів кукурудзи у постраждалих районах не виправдала очікуваного результату. Споживання цієї культури було вкрай низьким як і годівля нею худоби. Використання її для експорту при світовій кон'юктурі цін було нерентабельним, що підтверджує вивіз закордон у 1923/24 р. лише 10% врожаю цієї культури – Огановский Н. П. Сельское хозяйство СССР и его экспортные ресурсы. *Плановое хозяйство*. 1925, № 2. С. 66-82.

решту залишити для експорту. Одразу були підписані договори між Сільським Господарем і Харківським окрвиконкомом, Держторгом і Старобільським окрвиконкомом, ВУКС і Куп'янським, Охтирським та Ізюмським окрвиконкомами тощо. Загалом мова йшла про 370 тис. пудів різних культур. Водночас, запланований УЕР продаж мав відбутися за собівартістю зернових із врахуванням логістичних витрат, що було проігноровано та позначилося на остаточній ціні⁸⁵.

Вартість насіннєвої допомоги весняної кампанії була визначена в 9 млн рублів. З огляду на недофінансування (5,5 млн рублів), виконавчий план був складений з розрахунку допомоги засіву 750 тис. десятин або третини ярowego клину постраждалих районів із чистим збором на людину до 12 пудів. Позика була надана для засіву 769 тис. десятин⁸⁶. Загалом за виділені Москвою кошти було придбано 1,65 млн пудів рядового зерна (не чистосортного жита (960 тис. пудів) та пшениці (686 тис.)). Укрсільбанк надав понад 1,7 млн рублів, з яких лише півмільйона витратили на купівлю покращеного та сортового зерна (орієнтовно 240 тис. пудів). Постраждалі господарства отримали покращене зерно шляхом обміну на рядове і частково за готівку від Радгосптресту, Цукротресту та ін. (орієнтовно 560 тис. пудів)⁸⁷.

Частину насіння регіони заготовили власними силами. Та навіть якщо такі ресурси залишалися на місцях, використати їх було вкрай складно, беручи до уваги конкуренцію заготівельників. Зрештою Особком України дозволив населенню та окрвиконкомам купувати посівний матеріал у сусідніх регіонах, зокрема в РСФРР. Одним із таких стала Кубань, де вдалося закупити 400 тис. пудів пшениці та ячменю. Місцеві органи торгівлі довгий час блокували вивіз зерна, доки у справу не втрутилася РПО⁸⁸.

Весняна посівна кампанія 1925 р., окрім посіву яровини, включала і пересів озимини. Осіння посуха та безсніжна зима негативно вплинули на озимий клин: було втрачено понад 456 тис. десятин. Разом із подальшими втратами та прорахунком втрат через шкідників, площу планового пересіву оцінили у 606 тис. десятин, з яких 489 тис. були визнані такими, що потребують державної допомоги. Найбільший відсоток втрат припадав на Подільську та Донецьку губернії – 292 тис. десятин. На них припадала й третина від призначеної допомоги для пересіву 259 тис. десятин⁸⁹.

Всього для пересіву озимини передбачили закупити за кордоном 1,46 млн пудів ячменю. Ще 364 тис. пудів пізніх зернових планували закупити в Україні. Для пришвидшення пересіву союзна Особком постановила вилучити до 300 тис. пудів кукурудзи з експортних активів Експортхлібу. Окрім того, останній в січні погодився продати для потреб посівної залишки експортного ячменя (150 тис. пудів), який зберігався в портах Миколаєва та Херсона. Однак це зерно вивезли для потреб посівної в РСФРР⁹⁰. Всього на пересів Москва виділила Україні близько 2 млн рублів і 300 тис. пудів зерна. Зокрема, з-за кордону Наркомзем отримав 116 тис. пудів ячменя та вівса⁹¹.

Найбільший недосів був по господарствам бідняків. Особливо гостро це відчувалося в голодуючих районах⁹². Комуністичний режим застосував перевірену практику збереження посівних площ зернових із урахуванням дефіциту насіння продовольчих культур. Було значно розширено засів просапних культур, особливо кукурудзи. Щоб спонукати до цього селян, було проведено її контрактацію – близько 135 тис. десятин, а загальна площа засіву кукурудзи зросла до понад 1,3 млн десятин (у 1924 р. – 782 тис.). Селяни використали засів

85 ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 535. Арк. 238, 240, 264.

86 Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 11, 41.

87 ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 6. Спр. 1949. Арк. 22–23.

88 Там само. Оп. 5. Спр. 535. Арк. 165, 189, 273-273 зв., 307, 309; ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 58. Арк. 29 зв. – 30 зв.

89 Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 11; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 661. Арк. 158.

90 Там само. Спр. 535. Арк. 55, 63, 205, 210, 211.

91 Україна: Хроніка XX століття. Рік 1925 ... С. 90; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 6. Спр. 1949. Арк. 22 зв. – 23.

92 Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД ... С. 326–327.

ланів дешевшою кукурудзою для збереження посівних площ та економії більш дорогого зерна при засіві в «розкид». Збереженню посівних площ також сприяли позики держави безкінним господарствам на найм або покупку тягової сили, продаж тракторів, збільшення продажу с/г реманенту тощо⁹³.

Офіційна статистика звітувала про загальну посівну площу 7 хлібів у 1925 р. майже у 15,4 млн десятин, що було більшим за попередній рік на 750 тис. Засіви пізніх просапних культур (особливо кукурудзи) збільшилися на 900 тис. до 2,9 млн десятин⁹⁴. Посіви продовольчих культур навпаки зменшилися. Протилежне спостерігалось в голодуючих регіонах СРСР⁹⁵.

Другорядність централізованої продовольчої допомоги голодуючим збільшило їх кількість. На початку лютого 1925 р. Президія ВУЦВК створила комісію для обстеження становища в 24 постраждалих районах України. Лише в Харківській губернії зареєстрували близько одного млн голодуючих. Особком України зробив спробу залучити до допомоги громадськість. Ця ініціатива союзною владою була відкинута і рішення скасували⁹⁶.

До весни союзна Особком повністю або частково визнала неврожайними території 21 губернії СРСР із населенням 12,25 млн людей. Щоправда, серед них були Катеринославська (524 тис. голодуючих) і Харківська (900 тис.) губернії⁹⁷. Ці цифри не відповідали дійсності, адже вже на початку осені 1924 р. ЦСУ нарахувало 2,9 млн голодуючих, про що повідомило союзу Особком. Згідно з підрахунками, наприкінці 1924 р. свого хлібу не мали на Катеринославщині – 80% селян, на Донеччині – 60%, на Волині – 50%, на Харківщині – 45%, на Київщині – 40%, на Полтавщині та Поділлі – по 25%, на Одещині – 20%. Закономірно, що навесні 1925 р. там спостерігалось масове вживання в їжу різних сурогатів або голодування через їх повну відсутність⁹⁸.

До Харкова з регіонів надходила загрозлива кореспонденція. «Прийшла біда на нас, бідняків, голодна смерть, та й тільки. У нас сидять на печі та гризуть кулаки, тому що нема що їсти. У нас в селі і по всій окрузі – повний голод», – повідомляли з Бердичівської округи Київщини. «У місті з'явилося багато жебраків та почастишали мілкі крадіжки», – говорилося в листі з м. Берислава на Одещині; «останнім часом поширилося страшне злодійство... немає такої ночі, щоб де-небудь що-небудь не вкрали», – писали з Волинської губернії⁹⁹. На початку травня ВУЦВК затвердив список вже 46 «недорідних» районів 19 округ для надання допомоги постраждалим селянським господарствам. Проте голод був куди масштабнішим. Зокрема, в Мелітопольській окрузі в 16 районах голодувало 13% населення, а в Могилівській – 65% у 8 районах і до 12% у 7. Саме на Поділлі голод поширювався найбільше¹⁰⁰.

Головні зусилля по допомозі голодуючим весь час зосереджувалися на дітях. Їх кількість в різних регіонах суттєво збільшилася. Попри надання певного фінансування по лінії Особкому, значні ресурси були витрачені губернськими комісіями Допдіту. Усього на дитяче харчування, утримання яслів і харчувальних пунктів ними було відпущено 2,9 млн рублів. Лише у квітні для Охтирської, Ізюмської, Куп'янської та Харківської округ було

93 Голод та Голодомор на Поділлі ... С. 86; Население, посе́вы, скот, птица и сел.-хозяйственный инвентарь в 1923 и 1924 гг. ... С. 6; Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 11–12, 14; Україна: Хроніка XX століття. Рік 1925 ... С. 71; ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2358. Арк. 33.

94 Народное хозяйство Украины в 1924/25 году ... С. 26.

95 Попов П. Неурожай 1924 года ... С. 11–32.

96 Україна: Хроніка XX століття. Рік 1925 ... С. 35, 50, 66, 111; ЦДАВО України. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 117–118, 119–121; ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 58. Арк. 41 зв.

97 Кочетков И. В. Неурожай 1924 г.: масштабы, причины, последствия. Россия в XX веке: сб. статей к 70-летию с дня рождения В. А. Шишкина. СПб.: Нестор-История – Ин-т истории РАН, 2005. С. 99–131.

98 Батрак Л. Документи про голод в Україні 1921–1923 років ... С. 135–154; Голод та Голодомор на Поділлі ... С. 77, 78, 87–88; Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД ... С. 288–289, 290–291, 293, 321–322.

99 Там само. С. 319–321, 331–333.

100 Голод та Голодомор на Поділлі ... С. 84, 107–116; Україна: Хроніка XX століття. Рік 1925 ... С. 115, 132, 134; ЦДАВО України. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 225.

закуплено майже 302 тис. дитячих пайків. Загалом видача таких пайків зросла з 40-55 тис. взимку до 100-104 тис. на початок літа, не зважаючи на підвищення вартості самого пайка. Допомога дорослим акцентувалася на їх залученні до громадських робіт¹⁰¹.

Голодуючі намагалися самотужки протистояти жахливим реаліям. Так, потерпаючи від голоду жителі Харківської та Полтавської губерній взимку уходили на шахти Донеччини у пошуках роботи¹⁰². Цей крок не дав бажаного результату, адже роботи там не було і місцеві голодні селяни також виїжджали, переважно в напрямку Кубані¹⁰³. Останнє зумовлювалося бажанням потрапити до більш продовольчо стабільного відношенні регіону, звідки надходила допомога Донецькій губернії¹⁰⁴. Однак, потенціал прийому мігрантів на Кубані був вичерпаний ще влітку-восени 1924 р. Відтак, на початку 1925 р. спостерігався значний зворотній рух голодуючих¹⁰⁵.

За час голоду було зафіксовано зростання кабальних умов у сільській місцевості. Голодуюча біднота, яка не мала змоги засіяти власні лани, здавала їх за безцінь. Дуже часто неможливі продавали свої озимі посіви, беручі за десятину натурою 3 пуди пшениці. Розповсюдженням став найм бідняків до заможних селян за незначну оплату праці¹⁰⁶.

З огляду на голод і несприятливі погодні умови, селянські господарства неохоче продавали хлібні запаси. Те, що потрапляло на ринок, скуповували приватні покупці. Державні хлібозакупівельники не могли з ними конкурувати. На весну 1925 р. вдалося заготувати лише 28 млн пудів пшениці та жита (в попередній рік – 83 млн). Високі ціни на хліб спричинили розбалансування хлібного ринку в промислових регіонах, а відтак – нову емісію та інфляцію. У деяких містах відбулися голодні бунти робітників. Таке становище вплинуло на зміну експортних планів: вивіз зернових із України зупинили. Довелося повернутися до імпорту хлібу з-за кордону. У квітні 1925 р. РСРП імпортував 29 млн пудів хлібу. Частина з нього передбачалася споживчим районом УСРР, переважно Донбасу та робітничим центром¹⁰⁷. Із РСФРР до України протягом с/г року завезли 14,4 млн пудів зернових, із них навесні – 7,5 млн (частково для потреб Червоної армії)¹⁰⁸.

Наприкінці квітня було позитивно оцінено майбутній врожай, що вплинуло на стабілізацію хлібного ринку¹⁰⁹. Ця інформація спонукала селянські господарства розпочати продаж притриманих запасів зернових. Вплинуло на ціну хліба і завезення імпортного борошна¹¹⁰. Водночас у 1924–1925 рр. експортували майже 9,3 млн пудів, що становило 42% річного союзного експорту (22 млн пудів). До РСФРР вивезли 31,4 млн¹¹¹.

Валовий збір зернових 1925 р. в УСРР був значно вищим за врожай 1923 р. й подолав позначку в млрд пудів. Це дало змогу здебільшого збалансувати поточний хлібно-фуражний баланс, а Політбюро ЦК КП(б)У говорити про першочерговість хлібного експорту. Роботу Особкому України було визнано задовільною. Водночас, на Катеринославщині, Київщині, Одещині, Поділлі та Полтавщині продовольчої допомоги потребували майже 75 тис. дітей, а в південно-західних округах голод взагалі перейшов у 1925–1926 рр.¹¹²

101 Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 10; Україна: Хроніка XX століття. Рік 1925 ... С. 84–85, 109, 111, 122, 129–130, 147, 157; ЦДАВО України. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 114–115 зв., 184, 197–200, 268.

102 Прим. В інших голодуючих регіонах люди шукали альтернативні варіанти. Зокрема на Поділлі селяни масово намагалися скористатися державною кампанією переселення на південь із отриманням відповідних пільг – Голод та Голодомор на Поділлі ... С. 78, 80.

103 Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД ... С. 234, 284, 324; ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 539. Арк. 44 зв.

104 ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 1047. Арк. 3, 132.

105 Кочетков И. В. Неурожай 1924 г. ... С. 99–131.

106 Голод та Голодомор на Поділлі ... С. 79, 86–87, 89–90; Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 12; Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД ... С. 295, 324–325; ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2117. Арк. 58.

107 Громан В. Г. Годовой обзор народного хозяйства за 1924–25 г. Плановое хозяйство. М., 1925. №12. С. 108–140; Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 8; Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД ... С. 302; Україна: Хроніка XX століття. Рік 1925 ... С. 77, 108; ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 58. Арк. 12 зв. – 13 зв., 60 зв. – 61; Ф. 269. Оп. 1. Спр. 539. Арк. 44 зв.

108 Народное хозяйство Украины в 1924–25 году ... С. 30; ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 58. Арк. 12 зв. – 13 зв., 44 зв.

109 Виноградский Н. Н. Хлебная проблема ... С. 43–56.

110 Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 9; Україна: Хроніка XX століття. Рік 1925 ... С. 93.

111 Громан В. Г. Годовой обзор народного хозяйства за 1924–25 г. ... С. 108–140; Народное хозяйство Украины в 1924–25 году ... С. 30.

112 Голод та Голодомор на Поділлі ... С. 118–144; Україна: Хроніка XX століття. Рік 1925 ... С. 166, 169, 180–181; ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 1707. Арк. 223; Спр. 2388. Арк. 15–23, Ф. 283. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 251; ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 59. Арк. 1.

Висновки

Отже, неврожай в Україні в 1924 р. був викликаний не тільки посухою, а й споживацькою аграрною політикою комуністичного режиму. Продовжувалися свідомі викривлення показників врожайності з метою приховування продовольчих проблем. Претензія СРСР на міцні експортні позиції в світі унеможливила визнання голоду в УСРР, а саме слово було затабуйоване на десятиліття.

Централізована допомога голодуючим України повністю залежала від волі Москви, її позиції щодо першочерговості стабілізації ситуації в постраждалих російських регіонах. Союзний центр визнав постраждалими окремі території, голод в яких безпосередньо загрожував столиці УСРР, а згодом і промисловим регіонам. Харків намагався перерозподіляти отримані ресурси, часто вступаючи в суперечку з російськими інтересами.

Україні був нав'язаний пріоритет застосування мало результативних методів допомоги голодуючим, більшість із яких відкинули в РСФРР (грошові позики замість насіння, пайки замість харчування тощо). Через різні перепоми голод у 1925 р. поширився на більшість регіонів України та охопив кілька мільйонів людей, змінилось співвідношення посівів зернових культур тощо. Повторилася ситуація 1921 р. в менших масштабах, а попередньо набутий досвід протистояння голоду дозволив уникнути масової смертності населення.

References:

1. Batrak, L. (2018). Dokumenty pro holod v Ukraini 1921–1923 rokiv (iz kolektsii «Ukrainskyi muzei v Prazi» TsDAHO Ukrainy). [Documents about the famine in Ukraine in 1921–1923 (from the collection of the Ukrainian Museum in Prague of the CSAPA of Ukraine)]. *Arkhivy Ukrainy*. 5-6, 135-154 [in Ukrainian].
2. Berelovich, A., Danilov, V. (Ed.). (2000). Sovetskaya derevnya glazami VCHK–OGPU–NKVD. 1918–1939. Dokumenty i materialy. [Soviet village through the eyes of the Cheka-OGPU-NKVD. 1918–1939. Documents and materials]. T. 2: 1918–1922 gg. Moskva [in Russian].
3. Chubar', V. (1925). Bor'ba s nedorodom 1924 goda na Ukraine. [The fight against crop failure in 1924 in Ukraine]. *V bor'be s zasukhoy i golodom. Neurozhai v zasushlivykh rayonakh SSSR i bor'ba s nimi*. 178-198 [in Russian].
4. Groman, V. (1925). Godovoy obzor narodnogo khozyaystva za 1924-25 g. [Annual review of the national economy for 1924-25]. *Planovoye khozyaystvo*. 12, 108-140 [in Russian].
5. Khozyaystvennaya kon'yuktura Ukrainy v iyune – avguste. [Economic situation in Ukraine in June – August]. *Planovoye khozyaystvo*. (1924). 9-10, 317-321 [in Russian].
6. Kochetkov, I. (2005). Neurozhay 1924 g.: masshtaby, prichiny, posledstviya. [Crop failure of 1924: scale, causes, consequences]. *Rossiya v XX veke: sb. statey k 70-letiyu s dnya rozhdeniya V. A. Shishkina*. 99–131 [in Russian].
7. Mikhel'son, Ye. (1925). Semennyye kampanii oseni 1924 g. i vesny 1925 g. [Seed campaigns of autumn 1924 and spring 1925]. *V bor'be s zasukhoy i golodom. Neurozhai v zasushlivykh rayonakh SSSR i bor'ba s nimi*. 235-250 [in Russian].
8. Movchan, O. (Ed.). (2009). Ukrayina: khronika KHKH stolittya. Roky 1923–1924: dovidkove vydannya. [Ukraine: Chronicle of the 20th Century. Years 1923–1924: Reference Edition]. Kyiv [in Ukrainian].
9. Movchan, O. (Ed.). (2006). Ukrayina: Khronika XX stolittya. Rik 1925: Dovid. vyd. [Ukraine: Chronicle of the 20th Century. Year 1925: Reference edition.]. Kyiv [in Ukrainian].
10. Narodnoye khozyaystvo Ukrainy v 1924-25 godu. [National economy of Ukraine in 1924-25]. (1925). Khar'kov [in Russian].
11. Naseleniye, posevy, skot, ptitsa i sel.-khozyaystvennyy inventar' v 1923 i 1924 gg. [Population, crops, livestock, poultry and agricultural equipment in 1923 and 1924]. (1926). Moskva [in Russian].
12. Oganovskiy, N. (1925). Sel'skoye khozyaystvo SSSR i yego eksportnyye resursy. [Agriculture of the USSR and its export resources]. *Planovoye khozyaystvo*. 2, 66-82 [in Russian].
13. Otchet o deyatelnosti osoboy komissii po bor'be s posledstviyami nedoroda 1924 goda. (OSOBKOM) pri SNK USSR. Za period s 10 iyunya 1924 g. po 10 iyunya 1925 g. [Report on the activities of the special commission to combat the consequences of the 1924 crop failure. (OSOBKOM) under the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR. For the period from June 10, 1924 to June 10, 1925]. (1925). Khar'kov [in Russian].
14. Plan vesenney s.-kh. kampanii Narkomzema USSR na 1925 god. [Plan of the spring agricultural campaign of the People's Commissariat of Agriculture of the Ukrainian SSR for 1925]. (1924). Khar'kov [in Russian].

-
-
15. Platoniv, I. (1924). Borot'ba z naslidkamy nedorodu y kustpromkooperatsiia. [Combating the consequences of crop failure and bush industrial cooperation]. *Sil'skyi Hospodar*. 16, 18-19 [in Ukrainian].
 16. Podkur, R. et al. (Comps.). (2007). Holod ta holodomor na Podilli 1920–1940 rr. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv. [Famine and famine in Podillia 1920–1940. Collection of documents and materials]. Vinnytsya [in Ukrainian].
 17. Popov, P. (1925). Neurozhay 1924 goda, yego razmery i posledstviya. [The crop failure of 1924, its extent and consequences]. *V bor'be s zasukhoi i golodom. Neurozhai v zasushlivykh rayonakh SSSR i bor'ba s nimi*. 11-32 [in Russian].
 18. Solov'yev, A. (1925). Neurozhaynyye rayony Odesskoy gubernii (po dannym osennego oprosa 1924 g.). [Crop-poor areas of Odessa province (according to the autumn survey of 1924)]. Odessa [in Russian].
 19. Vidimyye khlebnyye zapasy SSSR na 1 iyulya 1924 goda. [Visible grain reserves of the USSR on July 1, 1924]. (1924). Moskva [in Russian].
 20. Vinogradskiy, N. (1925). Khlebnaya problema. (Zamysel i vypolneniye. 1923–1926 gg.). [The bread problem (Concept and implementation. 1923–1926)]. *Planovoye khozyaystvo*. 10, 43-56 [in Russian].
 21. Zima, V. (2019). Prodovol'stvennaya problema v SSSR na pervom etape novoy ekonomicheskoy politiki v 1921–1925 gg. [The food problem in the USSR at the first stage of the new economic policy in 1921–1925]. *Izvestiya vysshikh uchebnykh zavedeniy. Povolzhskiy region. Gumanitarnyye nauki*. 3, 51-66 [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 01.05.2025

Схвалено до друку / Accepted: 28.06.2025

УДК 94:[314.14:612.391](477)''1932/1933'':070.484(410)2
DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Dyazhur>

Denys Dyazhur

PhD student, The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-2931-2604>

e-mail: dyazhur@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Dyazhur, D. (2025). Comparative Analysis of Materials on the 1932–1933 Holodomor in Ukraine Published in the Newspaper «Manchester Guardian». *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 35, 140–146. (In English). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Dyazhur>

COMPARATIVE ANALYSIS OF MATERIALS ON THE 1932–1933 HOLODOMOR IN UKRAINE PUBLISHED IN THE NEWSPAPER «MANCHESTER GUARDIAN»

Abstract. Objective of the Study. The aim of the article is a comparative analysis of the publications of the Manchester Guardian from September 1933 that covered the events of the Holodomor in Ukraine. Particular attention is given to texts that confirmed the fact of the Holodomor and those that denied it.

Scientific Novelty. Despite the growing research interest in the representation of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine within the English-language information space, a number of aspects of this topic remain underexplored. One of them is the coexistence of opposing interpretations of the tragedy within a single publication. The Manchester Guardian materials from September 1933 make it possible to trace how two different approaches to covering the tragic events in Ukraine functioned simultaneously. Some publications were based on concrete facts, eyewitness testimonies, statistical data, and references to specific localities. Others presented general assessments without clarifying sources and often reproduced key theses of Soviet propaganda. Some of these texts also included uncritical praise of the Soviet political and economic model.

Conclusions. In September 1933, the Manchester Guardian became one of the key English-language sources that documented the reaction of the European information space to the Holodomor in Ukraine. The publications that confirmed the existence of the famine were characterized by a high degree of factual accuracy. They contained concrete testimonies, statistical data, references to specific localities, and contextual details that made it possible to reconstruct the situation on the ground. These materials provided a foundation for understanding the tragedy as a systemic phenomenon rather than an accidental food crisis. At the same time, the publications that questioned or directly denied the famine were based on generalizations formed during brief visits to the Soviet Union. Some of these texts reproduced the official rhetoric of Soviet propaganda, including claims of high harvest yields, peasant satisfaction, and positive developments in the country. Certain authors not only denied the existence of the crisis but also openly praised the achievements of the USSR, disregarding the humanitarian consequences of the policies being implemented.

Keywords: Holodomor; Manchester Guardian; English-language press; Soviet Union; propaganda; 1933; Ukraine; media discourse.

Денис Дяжур

аспірант, кафедра археології та спеціальних історичних дисциплін, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-2931-2604>

e-mail: dyazhur@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Дяжур, Д. Порівняльний аналіз матеріалів із висвітлення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні в газеті «Manchester Guardian». *Український селянин*. 2025. Вип. 35. С. 140–146. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Dyazhur>

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ МАТЕРІАЛІВ ІЗ ВИСВІТЛЕННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР. В УКРАЇНІ В ГАЗЕТІ «MANCHESTER GUARDIAN»

Анотація. Мета статті. Метою статті є порівняльний аналіз публікацій газети «Manchester Guardian» за вересень 1933 р., в яких висвітлено події Голодомору в Україні. Особливу увагу приділено текстам, що підтверджували факт Голодомору, і тим, що його заперечували.

Наукова новизна. Попри зростання дослідницького інтересу до відображення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні в англомовному інформаційному просторі, низка аспектів цієї теми залишається малодослідженою. Одним із них є співіснування протилежних трактувань трагедії в межах одного видання. Матеріали «Manchester Guardian» за вересень 1933 року дозволяють прослідкувати, як дві різні підходи до висвітлення трагічних подій в Україні функціонували одночасно. Деякі публікації ґрунтувалися на конкретних фактах, свідченнях очевидців, статистичних даних та посиланнях на певні місцевості. Інші ж надавали загальні оцінки без уточнення джерел і часто повторювали ключові тези радянської пропаганди. Деякі з цих текстів також включали некритичне схвалення радянської політичної та економічної моделі.

сень 1933 р. дають змогу простежити, як одночасно функціонували два різні підходи до висвітлення трагічних подій в Україні. Одні публікації ґрунтувалися на конкретних фактах, свідченнях очевидців, статистичних даних та згадках про окремі населені пункти. Інші подавали загальні оцінки без уточнення джерел і часто відтворювали ключові тези радянської пропаганди. Частина таких текстів також містила некритичне вихваляння політичної та економічної моделі СРСР.

Висновки. Газета «Manchester Guardian» у вересні 1933 р. стала одним із ключових англомовних джерел, які зафіксували реакцію європейського інформаційного простору на Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Публікації, що підтверджували факт Голодомору, позначені високим рівнем фактажів. Вони містять конкретні свідчення, статистичні дані, згадки про населені пункти та обставини, що дозволяють реконструювати ситуацію на місцях. Ці матеріали створювали підґрунтя для осмислення трагедії як системного явища, а не випадкової продовольчої кризи. Водночас публікації, що ставили під сумнів факт Голодомору або прямо його заперечували, ґрунтувалися на узагальненнях, отриманих під час коротких візитів до СРСР. Частина таких текстів відтворювала офіційну риторику радянської пропаганди, зокрема твердження про високу врожайність, задоволення селян і позитивні зміни в державі. Деякі автори не лише заперечували факт Голодомору, а й відверто захоплювалися досягненнями СРСР, не беручи до уваги негативні гуманітарні наслідки від реалізації радянської політики.

Ключові слова: Голодомор, Manchester Guardian, англомовна преса, СРСР, радянська пропаганда, 1933 рік, Україна, історична публіцистика.

Problem statement

In 1933, in the context of intensified Soviet informational isolation of Ukrainian society, the topic of the Holodomor in Ukraine became the subject of public discussion in the English-language press. One of the central platforms of this discussion was the British newspaper «Manchester Guardian». In September of the same year, a series of articles and letters to the editor were published on its pages, representing two opposing positions: the confirmation of the fact of mass and artificial famine in Ukraine and its complete or partial denial. Such polarization of views on the pages of a single publication indicates the complexity of forming an international understanding of the nature and scale of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine.

On the one hand, the authors who wrote about mass mortality, depopulation of villages, the negative consequences of grain procurement policy and forced grain seizure, presented specific facts about the Holodomor, including geographical names of regions affected by the famine, personalized testimonies of eyewitnesses, and statistical data on the victims. On the other hand, the texts that denied the Holodomor were based mainly on subjective impressions from travels across the territory of the USSR, often without specifying particular localities or sources of information, and often repeated theses characteristic of Soviet propaganda. In view of the above, the topic we have raised is relevant for further study and analysis.

Analysis of recent research and publications

The topic of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine is the subject of multifaceted scholarly reflection, in which both Ukrainian and foreign researchers have taken part. Particular attention within this issue has been devoted to the question of how the events were represented in the Western press. A significant contribution to the study of related aspects has been made by a number of authors. In particular, Andrii Kozyskyi analyzed the methods used by the Soviet authorities to deny the Holodomor, as well as the propagandistic narratives aimed at a Western audience in order to distort perceptions of the situation in the USSR¹. Victor Hudz examined the representation of the Holodomor in publications of English-language periodicals, in particular in the materials of the newspaper «Manchester Guardian»². Andrii Mikheiev studied the reaction of the English-speaking world to the events in Soviet Ukraine in 1932–1933.³ Among the sources that deserve particular attention are the reports by Andrew Cairns, published under the title «The Soviet Famine 1932–33: An Eye-Witness Account of Conditions in the Spring and Summer of 1932»⁴. In 1932, he undertook a months-long trip to the USSR, including to Ukraine, with the aim of assessing the state

1 Козицький А. Велика брехня. Методи, наративи та динаміка заперечення Голодомору. Харків. 2023. 368 с.

2 Гудзь В. Початковий етап дослідження історії Голодомору в Україні. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». 2014. Вип. 22 С. 234 - 246.

3 Mikheiev A. Reaction of the English-speaking world on the Holodomor 1932-1933 in Soviet Ukraine. *European philosophical and historical discourse*. 2022. 8, P. 26-32.

4 Cairns, A. (1989). *The Soviet Famine 1932–33: An Eye-Witness Account of Conditions in the Spring and Summer of 1932*. Edited by Tony Kuz. Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta.

of agriculture. His reports contain information about the socio-economic situation in rural areas, recorded cases of malnutrition, forced resettlements, and the impoverishment of peasants as a result of collectivization. Despite the existence of these and other substantial studies, a significant body of publications in the English-language press that covered the Holodomor in Ukraine — particularly in the newspaper «Manchester Guardian» — still remains beyond the scope of thorough scholarly analysis.

Aim of the article

The purpose of the article is a comparative analysis of the publications of the newspaper «Manchester Guardian» from September 1933 that covered the Holodomor in Ukraine.

Presentation of the main material

The publications of the «Manchester Guardian» from September 1933 concerning the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine represent a thematically and generically diverse body of sources, including both editorial materials and numerous letters to the editor. It is important to note that most of the publications confirming the fact of the Holodomor were reprints from other sources or contained direct testimonies of eyewitnesses — in particular, letters from refugees or travelers who had relatives in Ukraine. Such testimonies include specific geographical locations, population loss figures, and descriptions of everyday realities that were difficult to fabricate.

In contrast, the texts denying the Holodomor were also mostly presented in the form of letters to the editor, but were generally based on the experience of short-term trips to the Soviet Union or on propagandistic reports. A characteristic example is the letter by J. Beauchamp, who stated: «I travelled during July of this year over many hundreds of miles over Soviet Ukraine, without a guide or interpreter... I bought food from peasants at the numerous stations at which we stopped»⁵. Similarly, W. Wellock denied the famine in Kyiv, referring to his own observations: «I happened to be in Kiev during the week following the appearance of this article... I certainly saw no signs of famine in Kiev»⁶.

Наголосимо, що обидві групи авторів: як ті, що підтверджували факт голоду, так і ті, що його заперечували, апелювали до особистого досвіду. Проте між цими свідченнями є принципова різниця в доступі до джерел інформації. Ті, хто підтверджував Голодомор, часто посилялися на безпосередні контакти з селянами або листи від рідних, які залишилися в Україні. Їхні опоненти будували свою аргументацію на враженнях від поїздок, часто обмежених великими містами. Наприклад, Дж. Джаггер писав: «I did not see any corpses either in the market-place or in any other part of the city, although I travelled about at pretty extensively»⁷.

The materials that question or directly deny the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine are based primarily on personal travel experiences, trust in official information from Soviet sources, and skepticism toward the testimonies of refugees or Western journalists. These publications lack concrete data on demographic losses. Instead of attempting systematic analysis, the authors are generally limited to generalized personal observations, which are not accompanied by verifiable evidence. One of the main voices of this group is J. Beauchamp, who published two letters. In her letter of 7 September 1933, she criticized L. Gibson for publishing a refugee's testimony: «Does anybody who is capable of using his brain at all really believe this statement?... If this statement were true it would mean that roughly a million peasants would have died of starvation...»⁸. In her letter of 18 September 1933, she referred to a statement by French politician Édouard Herriot, who allegedly saw no signs of famine during his trip to Ukraine: «In Ukraine, which had been reported suffering from grain scarcity he had seen nothing but prosperity»⁹.

5 Beauchamp, J. (1933). The harvest in Russia. «Managed» tours. Manchester Guardian, Thu, Sep 07, P. 18.

6 Wellock, W. (1933). An impression of Kiev. Manchester Guardian, Mon, Sep 18, P. 16.

7 Jagger, J. (1933). A visit to the Ukraine. Manchester Guardian, Mon, Sep 18, P. 16.

8 Beauchamp, J. (1933). The harvest in Russia. «Managed» tours. Manchester Guardian, Thu, Sep 07, P. 18.

9 Beauchamp, J. (1933). M. Herriot's statement. Manchester Guardian, Mon, Sep 18, P. 16.

A similar rhetoric was used by the American researcher S. Eddy. In his letter of 8 September 1933, he wrote: «I found this year probably the greatest harvest in history of Russia. As one journeyed by trail or motor, hour after hour one saw the harvested grain standing in shocks in the broad, unfenced fields clear to the horizon»¹⁰. Although S. Eddy acknowledged the suffering of the population during the past winter, he predicted improvements from the new sowing campaign and an increase in the harvest. At the same time, he either dismissed or attempted to rationalize the testimonies about mortality. Thus, when checking the rumors about the village of Havrylivka, he wrote: «We found that among 1,100 families three individuals died of typhus»¹¹.

Another defender of the Soviet point of view was G. H. Barber, who emphasized his independent status and extensive experience of traveling across the USSR: «I have recently returned from an extensive independent tour of Russia, travelling many thousands of miles by air, road, and sea to the most important cities and far-away outlying districts, including Leningrad, Moscow, Kharkov, Sebastopol, Yalta, Odessa, Kiev, etc...»¹². He stated that he had not seen a single case that would confirm the existence of famine: «The harvest this year is over 20 per cent better than last year»¹³. W. Wellock expressed a similar rhetoric. He rejected the information about mass mortality in Kyiv that had been published in the Western press: «In view of my experiences there this quotation appears fantastic and incredible»¹⁴. He also mentioned that 40,000 Kyiv workers voluntarily helped with the harvest and presented this as evidence of the availability of food: «This illustration was given as a proof that there was plenty of work and food for all who was willing to work, and that, no one starved»¹⁵. J. Jagger spoke in the same tone. He claimed that during his trip to Kyiv he did not see «any corpses — neither in the market nor in any other part of the city», and also visited various enterprises and even a rally, where he «did not hear a single word about famine»¹⁶. Thus, his argumentation is based exclusively on personal visual observations, without taking into account other sources of information or critically analyzing reports on the situation in the region. A common feature of most of these letters is the emphasis on individual observations and general impressions gained during a short stay in the USSR. The authors generally did not take into account the socio-economic context or testimonies from other sources, focusing instead on subjective experience and displaying a skeptical attitude toward alternative interpretations. At the same time, none of them provided objective or verified statistical data. Such experience — limited in space and time — cannot be considered sufficient to refute the numerous testimonies about the large-scale humanitarian catastrophe in Ukraine coming from other sources, particularly from direct eyewitnesses.

The publications that supported the existence of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine are characterized by specificity and extensive use of personal testimonies. They appeal to the experiences of refugees as well as to numerous reports in the foreign and Soviet press, which directly or indirectly confirmed the facts of mass mortality, food shortages, cannibalism, and social disintegration. One of the most striking texts was a letter from a refugee from Ukraine, provided by L. Gibson and published in the «Manchester Guardian» on 2 September 1933. The witness, who had fled from Ukraine to Romania, described the systematic grain confiscation: «When the Russians started the grain collection last autumn and winter they not only took the surplus grain, but took absolutely everything to the last grain»¹⁷. The document also spoke about mass mortality and decline in Soviet Ukraine: «Hunger had already started last autumn, and after Christmas deaths occurred from starvation. At first there were single instances, and then they became more frequent, and now they are dying in countless numbers»¹⁸.

10 Eddy, S. (1933). The harvest in Russia. This year and last. Manchester Guardian, Fri, Sep 08, P. 18.

11 Там само, С. 18.

12 Barber, G. H. (1933). Improved conditions. Manchester Guardian, Mon, Sep 18, P. 16.

13 Там само, С. 16.

14 Wellock, W. (1933). An impression of Kiev. Manchester Guardian, Mon, Sep 18, P. 16.

15 Там само, С. 16.

16 Jagger, J. (1933). A visit to the Ukraine. Manchester Guardian, Mon, Sep 18, P. 16.

17 Gibson, L. (1933). Famine in Soviet Ukraine. A Refugee's Letter. Manchester Guardian, Sat, Sep 02, P. 15.

18 Там само, С. 15.

Extremely important as well is the testimony of M. Stebalo — a Ukrainian woman who emigrated to the United States in 1913 but returned to the USSR as a tourist in the summer of 1933 to visit her family. Her account is the testimony of an eyewitness who visited Ukrainian villages suffering from the Holodomor. She learned about the death of her mother and brothers in the village of Pysarivka, where «out of 800 village residents, 150 had died in recent months»¹⁹. The comparison of this experience with the official Soviet rhetoric about a good harvest creates a stark contrast and evokes distrust toward the reports of prosperity. The letter also provides statistical data on the demographic depopulation of entire villages: «In the village of Zalyvanchyna, out of 3,500 residents in 1932, 2,000 had died; in the village of Nemyrinci, only a few families remained»²⁰. Such figures contradict claims about the localized or temporary nature of the Holodomor and testify to its scale and the artificial character of its creation by the Soviet authorities. Particular attention should be given to the testimonies of Czechoslovak workers who were in Kyiv and reported daily deaths on the streets: «At the market-place at Kiev every night there are eight or ten bodies quickly stripped of their clothes. In the morning carts arrive and them away to be buried»²¹. Such testimonies clearly demonstrate the humanitarian catastrophe in the capital of the Ukrainian SSR.

In an analytical article, A. Baikarov exposed the Soviet propagandistic claim about a record harvest in 1933. The author explained that the harvest was uneven, and in many regions the sowing campaign had failed: «In many important districts, the area of sown land by April 30 was significantly smaller than in 1932. In many cases, taxes and ‘funds’ will take from the peasants up to 80% or even 90% of the entire harvest»²². The researcher asserted that because of this «the quantity of grain left in the villages for feeding of the peasant population will be entirely inadequate to meet the requirements», thereby confirming not only the existence of the Holodomor but also the systemic and artificial nature of the causes behind it²³. In particular, excessive taxation of the peasants and the unjustifiably inflated targets of the grain procurement campaign were among the reasons for the artificial and mass nature of the Holodomor in Ukraine. As A. Baikarov noted in his letter: «In many districts of the Ukraine... the Government was forced to grant large seed loans»²⁴. These data point to problems that often remained outside the view of tourists but were recorded in official Soviet sources at the internal level, which contributed to the spread of propagandistic claims about the country’s overall prosperity during that period. Thus, this group of sources is distinguished by a high degree of detail, geographical specificity, and a variety of evidentiary methods — from eyewitness testimonies to statistical calculations and the refutation of official information — which lends them credibility.

The materials that confirm the facts of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine, and those that deny it, are characterized not only by content differences but also by fundamentally different approaches. In the case of authors who confirmed the fact of the Holodomor, a strategy of testimony prevailed: appeal to the experiences of victims, eyewitnesses, relatives, and refugees. These texts present factual information that includes geographical names, objective indicators, quotations from eyewitness accounts, as well as references to additional sources, which enables comparative analysis and verification of the content of the reports. The events described in these materials concern mass mortality, significant population decline in specific villages, and the neglected condition of residents in cities — particularly in Kyiv.

The comparison of publications that denied the Holodomor in Ukraine with those that confirmed it requires not only content analysis but also a critical assessment of the source nature of these testimonies. A key factor that undermines the credibility of propagandistic publications is the lack of access their authors had to information unfiltered by the Soviet authorities. Most of the letters denying the Holodomor were written following organized trips to the USSR, during which

19 Gibson, L. (1933). The harvest in Russia. Cases of starvation. Manchester Guardian, Wed, Sep 13, P. 18.

20 Там само, С. 18.

21 Там само, С. 18.

22 Baikarov, A. V. (1933). The harvest in Russia. Some adverse factors. Manchester Guardian, Tue, Sep 19, P. 18.

23 Там само, С. 18.

24 Там само, С. 18.

foreign observers were allowed to travel only along designated routes, interact with pre-selected interlocutors, and receive information pre-approved by Soviet officials. This format of visitation effectively excluded the possibility of verifying information or communicating with the population beyond the limits of the official scenario.

The second critical limitation is that the testimonies of these authors are not only unsupported by independent sources but often contradict documented facts. For instance, claims about record harvests and economic improvement stand in contrast to official Soviet statistical reports, which—although not publicly released in 1933—later confirmed a significant reduction in sown areas, an acute food shortage, and the need for emergency internal subsidies.

A third aspect is the absence in such materials of any element of comparison or contextualization. None of the authors who denied the Holodomor engaged in an analysis of agricultural trends in previous years, nor did they correlate what they observed with the consequences of collectivization or grain procurement policies. All evaluations are presented as fragmentary judgments based on limited experience, without any attempt to verify or consider alternative perspectives.

The assessment of the reliability of the «Manchester Guardian» publications becomes more convincing when placed in the context of other English-language sources of the time. Facts similar to those presented in the letters about the Holodomor were confirmed in publications of newspapers such as «The Times», «The Daily Express», «The New York Evening Post», and «Chicago Daily News», as well as in the reports of journalists M. Muggeridge and G. Jones. The consistency of testimonies from various sources allows the truthful publications of the «Manchester Guardian» to be viewed as part of a broader body of independent journalism.

Some authors — such as S. Eddy or J. Beauchamp — demonstrate not only trust in Soviet claims but also political or ideological sympathy for the regime itself. This type of engagement diminishes the value of the source not because of bias per se, but due to the absence of any effort to recognize or minimize it. In none of the letters or articles from this group is there any sign of an attempt to acknowledge the ambiguity of the situation, to question the information received, or to admit the possible limitations of one's own experience. All statements are presented as unequivocal conclusions. The lack of doubt and the categorical nature of such judgments — in the context of a complex, multifactor humanitarian crisis — may indicate a pre-formed position rather than one resulting from independent observation.

Conclusions

The publications in the «Manchester Guardian» from September 1933 provide a unique opportunity to reconstruct not only the discussion surrounding the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine, but also the mechanisms by which Western opinion was formed regarding events taking place behind the «Iron Curtain» — long before its official emergence. Two clear approaches can be traced in the newspaper materials: representatives of the first insisted on the truth about mass mortality, depopulated villages, cannibalism, and catastrophic living conditions; those of the second categorically denied this, relying on their personal travel experiences, official statements from Soviet authorities, or a belief in the positive changes in the USSR.

Summing up the analysis of the September selection of publications in the «Manchester Guardian», we assert that the collected body of sources reflected a profound divergence in the perception of the Holodomor in Ukraine in the autumn of 1933. On the one hand, the available eyewitness testimonies conveying local experiences — documented in the form of letters, interviews, statistical data, and reports on specific settlements — made it possible to reconstruct the real humanitarian catastrophe. On the other hand, a number of publications demonstrated complete or partial distrust of such testimonies, arguing their position by citing the absence of signs of famine in urban environments or referring to their own positive experiences of travel to the USSR.

This comparison of sources makes it possible to trace not only the competition of interpretations but also to shape a modern understanding of how representations of Soviet reality were formed in the British public space. From a historical perspective, these materials constitute important evidence of how, under conditions of limited access to reliable information and amid the active efforts of Soviet

propaganda, the Western discourse on events in Ukraine took shape. They also demonstrate that the process of understanding the scale and causes of the Holodomor was lengthy and depended not only on facts, but also on the willingness of individual journalists, political and public figures, and readers to accept information that contradicted official ideological narratives.

References:

1. Baikaloff, A. (1933). The harvest in Russia. Some adverse factors. *Manchester Guardian*, Tue, Sep 19, 18. [in English].
2. Barber, G. (1933). Improved conditions. *Manchester Guardian*, Mon, Sep 18, 16. [in English].
3. Beauchamp, J. (1933). M. Herriot's statement. *Manchester Guardian*, Mon, Sep 18, 16. [in English].
4. Beauchamp, J. (1933). The harvest in Russia. «Managed» tours. *Manchester Guardian*, Thu, Sep 07, 18. [in English].
5. Cairns, A. (1989). The Soviet Famine 1932–33: An Eye-Witness Account of Conditions in the Spring and Summer of 1932. Edited by Tony Kuz. Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta. [in English].
6. Coates, Z. (1933). The Soviet press. *Manchester Guardian*, Wed, Sep 13, 18. [in English].
7. Eddy, S. (1933). The harvest in Russia. This year and last. *Manchester Guardian*, Fri, Sep 08, 18. [in English].
8. Ellis, C. (1933). The harvest in Russia. *Manchester Guardian*, Mon, Sep 11, 16. [in English].
9. Gibson, L. (1933). Famine in Soviet Ukraine. A Refugee's Letter. *Manchester Guardian*, Sat, Sep 02, 15. [in English].
10. Gibson, L. (1933). The harvest in Russia. Cases of starvation. *Manchester Guardian*, Wed, Sep 13, 18. [in English].
11. Gudz, V. (2014). Pochatkovyi etap doslidzhnia istorii Holodomoru v Ukraini. [The initial stage of research of the famine in Ukraine]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»* [Scientific notes of the National University «Ostroh Academy»], 22, 234-246. [in Ukrainian].
12. Jagger, J. (1933). A visit to the Ukraine. *Manchester Guardian*, Mon, Sep 18, 16. [in English].
13. Kozytskyi, A. (2023). Velyka brekhnia. Metody, naratyvy ta dynamika zaperechennia holodomoru. [The Big Lie: Methods, Narratives, and Dynamics of Holodomor Denial]. Kharkiv. [in Ukrainian].
14. Mikheiev, A. (2022). Reaction of the English-speaking world on the Holodomor 1932-1933 in Soviet Ukraine. *European philosophical and historical discourse*, 8, 26-32. [in English].
15. Wellock, W. (1933). An impression of Kiev. *Manchester Guardian*, Mon, Sep 18, 16. [in English].

Надійшла до редакції / Received: 20.08.2025

Схвалено до друку / Accepted: 28.09.2025

УДК 94 (477) (08)
У-45

ISSN 2413–8142 (Print)
ISSN 2788–5364 (Online)
DOI: 10.31651/2413-8142-2025-35

Наукове видання
УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН
ВИПУСК 35
(збірник наукових праць)

Відповідальна за випуск — Ю. Г. Пасічна
Комп'ютерне верстання — Ю. Г. Пасічна

Український селянин: зб. наук. праць / ред. С. В. Корновенка. Черкаси: Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 2025. Вип. 35. 147 с.

Матеріали пропонованого увазі читачів збірника наукових праць охоплюють широке коло питань із аграрної історії. Авторами статей розкрито різні аспекти з історії селянства за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій, приділено увагу історії голодів, Голодомору 1932–1933 рр. тощо.

Видання збірника наукових праць сприяє ґрунтовному вивченню аграрної історії.

Для науковців, викладачів, здобувачів освіти, широкого кола фахівців гуманітарного профілю і всіх, хто цікавиться аграрною історією.

Підписано до друку 30.10.2025. Формат 84x108/16. Гарнітура Таймс.

Папір офсет. Ум. друк. арк. 18,38. Тираж 300 прим.

Надруковано з оригінал-макету:

ПП Чабаненко Ю. А. Свідоцтво про внесення

до Державного реєстру видавців серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.

Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39; тел.: (0472) 45–99–84; E-mail: office@2uppost.com